

घटक १

(अ) व्यापारी बँका

रचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ विषय परिचय
- १.२ बँकांचे प्रकार
- १.३ व्यापारी बँकांची कार्ये
  - १.३.१ प्राथमिक कार्ये
  - १.३.२ दुय्यम कार्ये अथवा बँकेतर कार्ये
  - १.३.३ व्यापारी बँकांची इतर आनुषंगिक कार्ये
- १.४ व्यापारी बँकांची मालमत्ता व देणी
- १.५ नफा व रोखता
  - १.५.१ गुंतवणूकीची उद्दिष्टे
  - १.५.२ नफा व रोखता यांचा अन्योन्य संबंध
  - १.५.३ दोन्ही उद्दिष्टांचा समन्वय
  - १.५.४ रोखतेवर परिणाम करणारे घटक
  - १.५.५ नफ्यावर परिणाम करणारे घटक
- १.६ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

व्यापारी बँकांची संकल्पना व कार्ये समजून घेणे.

- व्यापारी बँकांची कार्ये पध्दती, त्यांची उद्दिष्टे व नफा व रोखता या उद्दिष्टा मध्ये समतोल साधण्याचे त्यांचे प्रयत्न.
- १९९१ पासून व्यापारी बँकानी केलेली वाटचाल समजून घेणे.

१.१ विषय परिचय

बँक ही एक वित्तीय संस्था आहे. ठेवी स्वीकारणे व कर्ज देणे व या संबंधित इतर सेवा पुरविणे ही त्याची महत्त्वाची कार्ये. बचत करून ठेव ठेवू इच्छिणाऱ्यां कडून बँक ठेवी स्वीकारते व ते पैसे गरजू व्यक्तींना कर्जाच्या रुपांत पुरविते.

व्याख्या : १९४९ च्या बँक संबंधित कायद्यात बँकेची व्याख्या पुढील प्रमाणे करण्यात आलेली आहे. बँकिंग कंपनी म्हणजे भारतातील कोणत्याही राज्यात बँकेचा व्यवसाय करणारी कंपनी व्याख्या “गुंतवणूक करण्यासाठी किंवा कर्ज देण्यासाठी जनतेकडून ठेवी स्वीकारणे व त्यांना चेक ड्राफ्ट वगैरे स्वरूपात मागणी केल्यावर परत करणे.”

१.२ बँकांचे प्रकार

बँकांचे प्रकार – बँकांचे पुढील प्रमाणे वर्गीकरण करता येईल

१) केंद्रीय बँक

ही शिखर बँक असून इतर बँकांच्या कारभारावर लक्ष ठेवते. त्यांच्या कार्ये पध्दतीचे नियमन करते तसेच देशातील वित्त पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवते. सर्व साधारणपणे ही बँक सरकारच्या मालकीची असून सरकारच्या आर्थिक धोरणांची अंमलबजावणी करते.

२) व्यापारी बँका

व्यापारी बँक देशातील व्यापार उद्योग व इतर जनतेला सर्व प्रकारची बँक सेवा पुरविते . या बँका लोकांकडून ठेवीच्या स्वरूपात पैसे गोळा करून गरजवंताना कर्जाच्या स्वरूपात पुरवितात. ठेवीदारांना बँक अल्पदराने व्याज देते व कर्जदाराकडून अधिक दराने व्याज घेते.

३) औद्योगिक बँका

या बँका छोट्या व मोठ्या उद्योगपतींना कर्ज देतात. या बँका व्यापार व उद्योग पतींना दीर्घ मुदतीची कर्जे पुरवितात. आय्. डी. बी. आय्., राज्य वित्त पुरवठा मंडळ (State Finance Corporations) आय्. सी. आय्. सी. आय् या औद्योगिक बँका होय.

४) परदेशी बँका

प्रमुख कार्यालय परदेशात असलेल्या अनेक बँका भारतातील आपल्या शाखामार्फत भारतात व्यवसाय करतात. या बँका मुख्यतः परकीय चलनाचा व्यवहार करतात. परदेशी चलनांची खरेदी व विक्री करणे हा यांच्या प्रमुख व्यवसाय असतो. सिटी बँक, स्टॅण्डर्ड चार्टर बँक इ. या परदेशी बँका आहेत.

५) आयात निर्यात बँक

१९८२ रोजी भारत सरकारने या बँकेची स्थापना केली. ही बँक भारतीय निर्यातदारांच्या अडचणी सोडविते.

६) प्रादेशिक ग्रामीण बँका

ग्रामीण भागातील गरीब जनतेच्या गरजा भागविण्यासाठी म्हणून या बँकांची खास निर्मिती करण्यात आली. यांची स्थापना विविध व्यापारी बँकानी केलेली असून त्या त्या बँकांच्या नियंत्रणाखाली या बँका काम करतात.

७) सहकारी बँका

यांचे तीन प्रकार आहेत

- (अ) प्राथमिक सहकारी बँका.- या बँका ग्रामीण भागात आहेत. त्या शेतकऱ्यांना अल्प व मध्यम मुदतीची कर्जे देतात.
- (ब) केंद्रीय सहकारी बँका-या बँका प्राथमिक बँकांना त्यांनी दिलेल्या कर्जावर कर्ज देतात. याला पुनः वित्त (Refinancing) म्हणतात.
- (क) राज्य सहकारी बँका - या बँका केंद्रीय सहाकारी बँकाना पुनःवित्त पुरवठा करतात.

८) शेती विकास बँका

या बँका शेतकऱ्यांना शेतीत सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक दीर्घ मुदतीची कर्जे देतात.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- अ) व्यापारी बँक म्हणजे काय ?
- ब) आपल्या देशात कोण कोणत्या प्रकारच्या बँका काम करीत आहेत ?

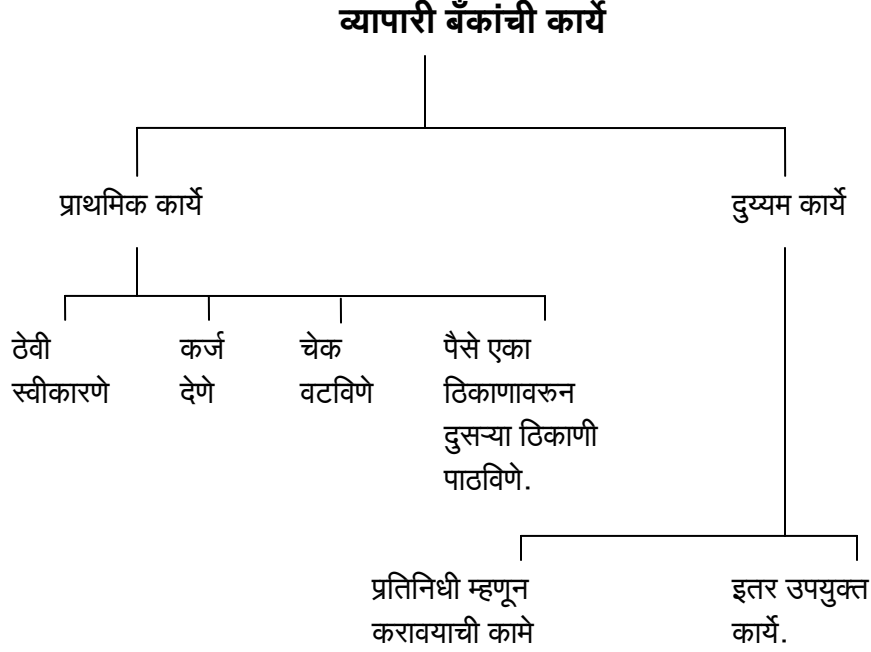

१.३ व्यापारी बँकांची कार्ये

१.३.१ प्राथमिक कार्ये

(अ) ठेवी स्वीकारणे

बँका व्यक्ती, भागीदारी संस्था किंवा इतर संस्थाकडून ठेवी स्वीकारतात. ठेवी हेच बँकांच्या वित्त पुरवठा व उत्पन्न मिळवून देणार महत्वाच स्त्रोत. बँका पुढील प्रकारच्या ठेवी स्वीकारतात.

१) बचत खात्यातील ठेवी

सर्व साधारणपणे ठराविक उत्पन्न असणारे पगारदार बँकेत बचत खाती उघडतात. अशी खाती थोडे पैसे भरून सुध्दा सुरु करता येतात. त्यामुळे मध्यमवर्गीयांना अशी खाती उघडणे सोयीचे ठरते. यावर बँका मुदत ठेवीपेक्षा कमी दराने व्याज देतात. सध्या हा दर फक्त ४% एवढाच आहे.

२) चालू खाती

साधारणपणे व्यापारी लोक आपल्या दैनंदिन व्यवहार करण्यासाठी अशी खाती उघडतात. त्यामुळे धंद्यातील दैनंदिन व्यवहार पूर्ण करणे सोयीचे ठरते. अशा खात्यात भरलेली रक्कम त्यांना आपल्या सोयी प्रमाणे केव्हा ही व कितीही वेळा काढता येते. अशा ठेवीवर बँका व्याज देत नाहीत. अशा ठेवीतील साधारण सर्व रक्कम बँका रोख स्वरूपात ठेवतात.

३) मुदत ठेवी

इथे ग्राहक आपली रक्कम ठराविक मुदतीसाठी ठेवतात. ही मुदत १५ दिवसा पासून पाच वर्षांपर्यंत असू शकते. या ठेवीवर अधिक दराने व्याज दिले जाते. यातील रक्कम मुदती आधी परत मिळत नाही. तशी मुदत संपण्या आधी काढून घ्यायचीच झाल्यास ठेवी वरील व्याज बुडते सध्या अशा ठेवी वर ५ ते १० % पर्यंत व्याज मिळते. प्रत्येक बँकेतील व्याजदर वेगवेगळे असतात. व जेवढी मुदत जास्त असेल तेवढा दर अधिक असतो.

४) आवर्त ठेवी

या मध्ये ठराविक काळाने ठराविक रक्कम बँकेत भरावी लागते उदा. दर महिन्याला ठरलेली रक्कम खात्यात जमा करावी लागते. या खात्यावर जवळपास मुदत ठेवींच्याच दराने व्याज दिले जाते.

(ब) कर्ज देणे.

बँका ग्राहकांना अल्प व मध्यम मुदतीची कर्जे देतात. या कर्जावर बँका व्याज आकारतात. बँका आपण स्वीकारलेल्या ठेवीवर अल्पदराने व्याज देतात परंतु दिलेल्या कर्जावर अधिक दराने व्याज आकारतात. अशा दोन्ही व्याजदरातील फरक हाच बँकेचा नफा होय. परंतु बँका ठेवीदारांच्या पैशातून अशी कर्जे देत असल्यामुळे स्वीकारलेल्या सर्व ठेवींची रक्कम त्यांना कर्ज म्हणून देता येत नाही. त्यातील काही भाग ठेवीदारानी मागणी केल्यावर परत करता यावा म्हणून बाजूला काढून ठेवावा लागतो.

कर्जाचे प्रकार

१) अधिकोष (Overdraft facility)

ही सवलत फक्त चालू खाते धारकांना दिली जाते. इथे ग्राहक बँकेतील आपल्या ठेवी पेक्षा अधिक पैसे बँकेतून काढू शकतो. त्यासाठी बँकेशी बोलणी करून मर्यादा आधी ठरवून घ्यावी लागते. जेवढे अधिक पैसे काढलेले असतील त्यावर बँकेला व्याज द्यावे लागते.

२) कॅश क्रेडिट

इथे कर्जदाराशिवाय आणखीन एखादा जामीनदार घेऊन मालावर किंवा व्यक्तिगत पतीवर कर्ज दिले जाते. जेवढे पैसे घेतले असतील तेव्हादरम्यान व्याज आकारले जाते.

३) हुंड्या वटविणे.

आजकाल लोक हुंडीची मुदत संपे पर्यंत थांबत नाहीत. बँका या हुंड्या वटवून लगेच थोडे कमी पैसे देतात. मुदत संपताच हुंडी स्वीकारलेल्या कडून किंवा हुंडी काढणाऱ्या कडून बँकेला पैसे मिळतात. हुंड्या वटविण्यावर बँका कमीशन घेतात.

४) अल्पमुदतीची कर्जे

अशी कर्जे बँका अत्यंत अल्प मुदतीसाठी काही तारण ठेवून घेऊन देतात. इथे कर्ज परत करण्यासाठी ठरलेली मुदत नसते. बँका आपल्याला पैशाची गरज भासताच अशी कर्जे परत मागू शकतात. साधारणपणे अशी कर्जे शेअर बाजारातील दलालांना दिल्या जातात. २४ तासात किंवा एक आठवड्यात कर्ज परत करण्यास सांगितले जाते. इथे बँका ठरलेली सर्व रक्कम कर्जदाराच्या कर्ज खात्यात जमा करतात. संपूर्ण रकमेवर बँका व्याज आकारतात.

५) ठराविक मुदतीची कर्जे

अशी कर्जे एक ते २० वर्षासाठी व्यापारी उद्योगपती वगैरेना देण्यात येतात. ५ वर्षांपेक्षा अधिक मुदतीसाठी कर्ज घेतल्यास व्याजाचे दर अधिक असतो. परंतु १ ते २ वर्षासाठी घेतले तर व्याजदर कमी असतो.

६) एकत्रितपणे दिलेली कर्जे (Participation or consortium loans)

काही वेळा २ ते ३ बँका एकत्र येऊन एकाच तारणावर कर्ज देतात. अशा कर्जांना एकत्रितपणे दिलेली कर्जे म्हणतात. इथे कर्जाची रक्कम मोठी असते.

७) ग्राहक कर्ज (Consumer credit)

अशी कर्जे सामान्य ग्राहकांना वाशिंग मशीन, टी. व्ही, एअर कंडिशनर उच्च शिक्षण महागडी कॅमेरे, लग्न इत्यादी साठी दिली जातात. अशी कर्जे ठरलेल्या मुदतीत हप्त्याने परत केली जातात.

८) पत निर्मिती (credit creation)

पत निर्मिती हे बँकांचे एक प्रमुख कार्य समजल जात. म्हणून अस नेहमी म्हटल जात की बँका पत निर्माण करतात. पत निर्मिती म्हणजे एखादी व्यक्ती किंवा संस्था दुसऱ्याला कर्ज देते.

क) चेक निर्मिती

हे सुध्दा बँकेचे एक महत्वाचे कार्य समजल जात दुसऱ्याची देणी चेकने देण्याची पध्दत. रोख रक्कम देण्यापेक्षा पैसे चेकने देणे अधिक सुलभ व सोयीची पध्दत समजली जाते.

१) वाहक चेक (Bearer cheque)

वाहक चेक बँकेत नेऊन कोणीही पैसे लगेच मिळवू शकतो. चेक सादर करण्याच्या कोणालाही चेकचे पैसे मिळतात.

२) रेखांकित चेक (cross cheque)

रेखांकित चेकमध्ये चेकच्या डाव्या बाजूच्या कोपऱ्यात दोन समांतर रेखा मारलेल्या असतात. अशा चेकचे पैसे लगेच मिळत नाहीत चेक ज्याच्या नांवाने असेल त्याच्या बँक खात्यात तो प्रथम भरावा लागतो. पैसे बँकेच्या खात्यात जमा होतात.

ड) पैसे एका ठिकाणावरून दुसऱ्या गावी पाठविणे (Remittance of funds)

व्यापारी बँका ड्राफ्ट, मेल ट्रान्स्फर, टेलिग्राफिक ट्रान्स्फर वगैरे पध्दतीने एका गावातून दुसऱ्या गावाला पैसे पाठविण्यास मदत करतात. या सेवेसाठी बँका ठराविक दराने कमीशन आकारतात.

ड्राफ्ट म्हणजे ग्राहक प्रत्यक्ष बँकेत पैसे भरून बँकेकडून ड्राफ्ट मिळवितो व तो ड्राफ्ट ज्याला पैसे द्यावयाचे असतील त्याला पोस्टाने पाठवितो. ती व्यक्ती आपल्या गावातील बँकेत जाऊन पैसे घेते. मेल ट्रान्स्फर म्हणजे बँक स्वतः ते पैसे परस्पर दुसऱ्या व्यक्तीच्या खात्यात पोस्टाने किंवा तारेने पाठविते.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- (अ) बँकेची प्राथमिक कार्ये म्हणजे काय ?
 (ब) व्यापारी बँकेची कोणतीही दोन कार्ये सांगा.

१.३.२ दुय्यम कार्ये किंवा बँकेतर कार्ये:-

(अ) ग्राहकाचा प्रतिनिधी म्हणून केली जाणारी कार्ये (Agency Services):

व्यापारी बँकां ग्राहकांना त्यांचा प्रतिनिधी या नात्याने अनेक सेवा पुरवितात त्यातील काही पुढील प्रमाणे:-

- १) पैसे पाठविणे- हे काम चेक, ड्राफ्ट व टेलिग्राफिक ट्रान्सफर वगैरे मार्गाने केले जाते. बँका या सेवांसाठी नाममात्र शुल्क आकारतात.
- २) ग्राहकांनी सांगितलेली काही कामे करणे उदा. विम्याचा हप्ता वेळेवर भरणे, क्लबची वर्गणी भरणे इत्यादी.
- ३) पैसे गोळा करणे जसे भागावरील लाभांश, कर्ज रोख्यावरील व्याज गोळा करणे वगैरे.
- ४) खरेदी व विक्री. बँका ग्राहकांच्या वतीने भागांची किंवा कर्ज रोख्यांची खरेदी किंवा विक्री करतात.
- ५) विश्वस्थ:- बँका विश्वस्थ म्हणून काम करतात. तसेच एखादया ग्राहकांच्या इच्छापत्राची (will) अमलबजावणी करतात. म्हणजेच ग्राहकाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या इच्छेप्रमाणे त्याच्या मालमत्तेची वाटणी करतात. यामध्ये ग्राहकाचे विशिष्ट मालमत्ते संबंदात काही अधिकार असतील तर त्याच्या वाटणीचाही समावेश आहे.

ब) इतर सेवा

या शिवाय व्यापारी बँका ग्राहकांना उपयुक्त अशा विविध सेवा पुरवितात.

१) सेफ डिपॉजिट वॉल्ट

विविध आकाराचे लॉकर ग्राहकांना ठराविक मासिक भाड घेऊन पुरविले जातात. सेफ डिपॉजिट वॉल्ट बहुतेक ठिकाणी तळघरात ठेवलेली असतात. खोलीच्या भिंती आग वगैरे न लागणाऱ्या अशा असतात. म्हणजेच ग्राहकांच्या मालमत्तेची सुरक्षितता कटाक्षाने सांभाळली

जाते. लॉकर मधील वस्तू ग्राहकाच्या ताब्यात असतात परंतु ठराविक कार्यपध्दतीचा अवलंब करून किंवा नियमांचे पालन करूनच ग्राहकाला तिथे प्रवेश दिला जातो.

२) पत पत्र (Letter of credit)

बँका व्यापाऱ्यांना परदेशातून उधारीवर माल खरेदी करणे सोयीचे व्हावे म्हणून त्यांना पत पत्र (Letter of credit) देतात. हा आपल्या देशातील बँकेने परदेशातील बँकेला आपल्या ग्राहकांनी दिलेले चेक्स व हुंडीवर पैसे देण्यासाठी दिलेला आदेश असतो. ग्राहकांला किती रकमेपर्यंत ही सवलत उपलब्ध करून द्यावी याचा उल्लेख असतो. पैसे देणारी परदेशी बँक नंतर आपल्या देशातील बँकेकडून ती रक्कम वसूल करून घेते.

३) प्रवासी चेक

प्रवासात पैसे चोरीला जाऊ नये म्हणून बँका परदेशी जाणाऱ्या ग्राहकाला हे चेक्स देतात.

४) परकीय चलन

परकीय चलनासाठी बँकेत स्वतंत्र विभाग असतो. इथे परदेशी चलना पोटी भारतीय रुपये किंवा भारतीय चलना पोटी परदेशी चलन मिळण्याची व्यवस्था असते.

५) ए. टी. एम. व क्रेडिट कार्डची सवलत

ए.टी.एम कार्डमुळे ग्राहकाला आपल्या खात्यातील रक्कम आपल्या सोयी प्रमाणे २४ तास केव्हाही काढता येते. क्रेडिट कार्डमुळे ग्राहकाला ठराविक रक्कमे पर्यंतचा माल उधारीवर खरेदी करता येतो. संबंधित व्यापाऱ्यांना किंवा उपहार गृहांना बँक लगेच पैसे देते व नंतर ती रक्कम ग्राहकाकडून वसूल करते.

१.३.३ बँकेची इतर कार्ये :

बँकेतर सेवा व्यतिरिक्त बँक ग्राहकांना इतर अनेक सेवा पुरवू शकते.

१) मर्चंट बँकिंग

अशा बँका पुढील विविध सेवा पुरवितात. उदा.

अ) कंपनीचे भाग भांडवल बाजारात आणणे व कंपनीच्या भाग भांडवल गोळा करण्यास मदत करणे.

ब) नवीन प्रकल्प तयार करणे व त्यासाठी वित्त पुरवठा करणे.

क) कंपनीच्या सल्ला देणे.

ड) गुंतवणूकीसंबंधी सल्ला देणे इत्यादी.

२. गृहकर्ज

घराच्या तारणावर गृहकर्ज दिले जाते. स्टेट बँक, बँक ऑफ बरोडा वगैरे बँकांनी गृह कर्ज देण्यासाठी स्वतंत्र विभाग सुरू केला आहे. काहींनी स्वतंत्र उपकंपन्यांचीही (subsidiary companies) स्थापना केलेली आहे.

३. बीज भांडवल पुरवठा (Venture Capital Fund)

या विभागातर्फे नवीन उद्योजकांना धंदा सुरू करण्यासाठी बीज भांडवल पुरविले जाते. एरवी या कंपन्या नवीन व अपरिचित असल्यामुळे अशाना वित्त पुरवठा मिळविणे अवघड जाते. कारण पैसे देणाऱ्यांना यात मोठा धोका पत्करावा लागतो. नवीन तंत्रज्ञ अशा छोट्या कंपन्याची स्थापना करतात. अशा कंपन्यांना त्यांच्या मालाचा बाजार मिळवून देण्याची काम केले जाते. स्टेट बँक वगैरे बँकांनी अशा कामासाठी स्वतंत्र उपकंपन्यांची स्थापना केलेली आहे.

४. फॅक्टरिंग म्हणजे आपल्या ग्राहकांची येणी वसूल करण्याचे काम बँका करतात. इथे बँका आपल्या ग्राहकाला येणे असलेली येणी त्याच्याकडून खरेदी करतात. त्यामुळे व्यापाऱ्याला उधारीवर माल विक्री करणे सोपे होते. त्याची उधारीची रक्कम त्याच्याकडून खरेदी करून बँक त्याला लगेच रोख पैसे देते. थोडक्यात ही एक कर्जवसूलीची पध्दत आहे. नंतर बँक ग्राहकाची येणी वसूल करते. या कामासाठीही स्टेट बँक कॅनरा बँक वगैरे बँकांनी स्वतंत्र उपकंपन्याची स्थापना केलेली आहे.

५. म्युच्युअल फंड ही एक वित्तीय क्षेत्रातील मध्यस्थ असून विविध गुंतवणूकदारांची बचतीची रक्कम एकत्र करून त्याची विविध कंपन्यांच्या भागामध्ये व कर्ज रोख्यामध्ये तज्ज्ञांच्या सहाय्याने गुंतविते. ही गुंतवणूक एकाच कंपनीच्या भागामध्ये न करता अनेक कंपन्यांच्या भागामध्ये करण्यात येते. त्यामुळे गुंतवणूक बुडण्याचा धोका राहत नाही. एका कंपनीला तोटा झाला तर दुसऱ्या कंपनीला फायदा झालेला असतो. असे फंड म्हणजे परस्पर सहकार्याच उदाहरण आहे कारण एकूण सर्व कंपन्याकडून मिळालेला लाभांश व व्याजाच्या रक्कमेचा प्रशासकीय खर्च वजा करून बाकी सर्व रक्कम गुंतवणूकदारांमध्ये वाटली जाते. फंड ही शेअर बाजार व गुंतवणूकदार यांच्या मध्ये मध्यस्थाची भूमिका बजावते. गुंतवणूकदारांची बचत एकत्रित करून गुंतवणूक केली जाते व त्यातून सर्वाधिक उत्पन्न मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

(अ) व्यापारी बँकेची महत्त्वाची प्राथमिक व दुय्यम कार्ये कोणती ?

१.४ व्यापारी बँकाची मालमत्ता व देणी

बँकेचा ताळेबंद (Balance sheet) म्हणजे एखाद्या विशिष्ट दिवशीच्या बँकेच्या मालमत्ता व देणी यांची यादी. बँकेची देणी म्हणजे बँकांनी भागधारकांना ठेवीदारांना व इतरांना देय असलेली रक्कम, बँकेची मालमत्ता म्हणजे उत्पन्न मिळविण्यासाठी विविध मालमत्तेत केलेली गुंतवणूक.

- मालमत्तेतून बँकेला उत्पन्न मिळते. म्हणजेच मालमत्ता म्हणजे बँकांनी केलेली निधीचा वापर (Sources and application of funds)
- बँकेच्या देणीमुळे बँकेला आपले कार्य करणे सोपे जाते. देणी म्हणजे ठेवीदारांना व भागधारकांना (भांडवल व राखीव निधी) देय असलेली रक्कम या देणीतून बँकेला आवश्यक निधी प्राप्त होतो.

व्यापारी बँकेचा ताळे बंद.

	देणी	रु.		मालमत्ता	रु.
१	गोळा झालेले भांडवल	-	१	रोख शिल्लक	-
२	राखीव निधी व नफा	-	२	अल्प मुदतीची कर्जे	-
३	ठेवी	-	३	गुंतवणूक	-
४	कर्ज	-	४	विविध प्रकारचे कर्ज	-
५	इतर देणी	-	५	इतर मालमत्ता	-
	एकूण बेरीज	-		एकूण बेरीज	-

व्यापारी बँकेची देणी.

यात बँका इतर लोकांना देय असलेली सर्व देणींचा समावेश होतो. दुसऱ्या शब्दात बँकेला आपल्या व्यवसायासाठी ज्या ज्या श्रोतातून पैसे प्राप्त झालेले असतात त्या सर्वांचा उल्लेख इथे असतो.

१) वसूल झालेले भांडवल

बँकेला भागधारकांनी दिलेल्या भांडवलाचा यांत समावेश होतो. म्हणजेच यात बँकेनी आपल्या भागधारकांना देय असलेली रक्कम दाखविलेली असते.

२) राखीव निधी व नफा

यामध्ये बँकांनी भागदारकांमध्ये आता पर्यंत न वाटलेला नफा दाखविला जातो. आपत्काळात उपयोगी पडावे म्हणून बँका आपल्याला दरवर्षी झालेला सर्वनफा भागदारकांमध्ये वाटून न टाकता त्यातला काही भाग बाजूला ठेवतात. हे पैसे म्हणजे बँकांची देणी कारण त्यावर भागधारकांचा हक्क असतो.

३) ठेवी

ठेवी म्हणजे बँकांनी विविध पध्दतीच्या ठेवी म्हणून जनतेकडून गोळा केलेली रक्कम. ही रक्कम म्हणजे बँकेचा व्यवसाय करण्यासाठी मिळालेला पैसा. ठेवी हा बँकेच एक महत्त्वाचा पैशाचा श्रोत आहे. यामध्ये मुख्यतः दोन प्रकार आहेत.

(अ) बँकेनी ग्राहकांनी मागितल्या बरोबर परत करावयाच्या ठेवी (Demand Deposits).

(ब) बँकेनी ठराविक मुदतीनंतर परत करण्याचे अश्वासन देवून गोळा केलेल्या ठेवी. (Term Deposits). ही रक्कम बँकेला ठरलेल्या मुदतीनंतर परत करावयाची असते.

सर्वसाधारणपणे या मध्ये चालू खात्यातील ठेवी बचत खात्यातील ठेवी व मुदतीच्या ठेवीचा समावेश केला जातो.

चालू खात्यातील ठेवी

सर्वसाधारणपणे व्यापारी लोक बँकेत अशा प्रकारची खाती उघडतात. यांतील कितीही रक्कम कितीही वेळा काढता येते. म्हणजेच काढावयाच्या रक्कमेवर व संख्येवर कोणतीही बंधने नसतात. म्हणून बँका या अशा ठेवींवर ठेवीदारांना कोणत्याही प्रकारच व्याज देत नाहीत म्हणजेच हे पैसे म्हणजे बँकेला बिनव्याजी मिळालेले पैसे.

बचत ठेवी

व्यापाराच्या व्यतिरिक्त इतर व्यक्ती व संस्था अशी खाती उघडतात. अशा ठेवीवर बँका अल्पदराने (सध्याचा दर ४%) व्याज देतात. अशा खात्यातील पैसे चेकने काढता येतात. परंतु पैसे किती वेळा काढावेत यावर बंधने असतात.

मुदत ठेवी

या ठेवी ठरलेल्या मुदतीनंतर परत करावयाच्या असतात. ही मुदत वेगवेगळी असू शकते व जेवढी मुदत जास्त तेवढा व्याजाचा दर अधिक असतो. यामध्ये मुदत ठेवी बरोबर आवर्त ठेवी इत्यादींचा ही समावेश असतो.

४) घेतलेली कर्जे

या मध्ये विविध संस्थाकडून घेतलेली कर्जे व रिझर्व बँकेनी पुनःरर्वित्त म्हणून (Refinance) दिलेली रक्कम, इतर व्यापारी बँका व वित्तीय संस्थानी दिलेली रक्कम समाविष्ट असते. तसेच बँकेच्या देशी व परदेशी शाखांनी घेतलेल्या कर्जांचा ही समावेश असतो.

५) इतर देणी

व्यवसाय करताना बँकांनी इतरांना द्यायच्या राहिलेल्या रक्कमांचा यांत समावेश असतो. या मध्ये हुंडया, ड्राफ्ट, प्रवासी चेक, इतर बँकाचे चेक इत्यादींच्या समावेश होतो. तसेच आयकर भरण्यासाठी केलेल्या तरतूदींचाही (Provision for taxation) समावेश होतो.

व्यापारी बँकांची मालमत्ता (Assets)

बँकेच्या टाळेबंदाच्या मालमत्ता बाजूला बँकेला उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या गोष्टींचा समावेश होतो. या भागाची विभागणी पुढील प्रमाणे करता येईल-

१) **रोख रक्कम** – ही सर्वात जास्त लगेच उपयोग करता येणारी (Liquid) मालमत्ता. यातून बँक आपल्या ग्राहकांच्या पैशांच्या मागणी पुरी करू शकते. सर्वसाधारणपणे दिवसभरात लोकांकडून किती पैशाची मागणी येईल याचा आकडा बँकांना आपल्या दैनंदिन अनुभवावरून ठरविता येतो. या शिवाय थोडी अधिक रक्कम बँका रोख बाळगतात. अशा प्रकारे रोख स्वरूपात ठेवलेली रक्कम १००% लगेच वापरता येते परंतु अशा पैशामुळे बँकेला शून्य टक्के फायदा मिळतो.

२) मागणी केल्याबरोबर अल्प काळात परंतु मिळू शकणाऱ्या ठेवी (Money at call and short notice)

यामध्ये अत्यल्प कालावधीसाठी दिलेल्या कर्जाचा समावेश होतो. म्हणजेच १ ते ७ दिवसांच्या कालावधीसाठी दिलेली कर्जे. इथे बँकेने मागणी केल्याबरोबर कर्जदाराला पैसे परत करावे लागतात. म्हणजेच यांना सर्वाधिक रोखता (Liquidity) असते. अशी कर्जे मुंबईच्या शेअर बाजारातील दलालांना किंवा सोने बाजारातील व्यापाऱ्यांना वगैरे देण्यात येतात. कर्जदाराची पत अत्यंत चांगली असेल तरच अशी कर्जे दिली जातात. अशा कर्जावर बँकांना अत्यल्प दराने व्याज किंवा उत्पन्न मिळते.

३) गुंतवणूक (Investments)

सर्वसाधारणपणे बँका अल्प व मध्यम मुदतीच्या रोख्यात आपले पैसे गुंतवितात. बँका सरकारी रोख्यांना प्राधान्य देतात कारण त्यातील गुंतवणूक अत्यंत सुरक्षित असते व बँका केव्हाही त्यांना बाजारातून विकू शकतात. या शिवाय बँका कंपन्यांच्या भागात व कर्ज रोख्यात ही काही प्रमाणात आपले पैसे गुंतवितात. ही गुंतवणूक सर्वात जास्त फायदेशीर असते. परंतु त्यांची रोखता कमी असते. सर्व साधारणपणे बँकेच्या गुंतवणूकीत पुढील गोष्टींचा समावेश असतो.

- (अ) भारत सरकारचे रोखे
- (ब) इतर मान्यता प्राप्त रोखे
- (क) मान्यता न मिळालेले रोखे

एस. अेल. आर रोखे – वरील पैकी पहिल्या दोन प्रकारच्या रोख्यांना **SLR** रोखे म्हणतात. सध्या बँकांना आपल्याकडील किमान २५ % रक्कम SLR रोख्यात गुंतविणे कायद्याने बंधनकारक आहे. सरकारी रोख्यात भारत सरकारचे रोखे, राज्य सरकारचे रोखे व केंद्र व राज्य सरकारच्या उपक्रमांचे रोखे यांचा समावेश होतो. मान्यता प्राप्त रोखे म्हणजे निम सरकारी कंपन्यांचे (Semi Government) रोखे. अशी मान्यता प्रत्येक कंपनीच्या आर्थिक परिस्थितीचा स्वतंत्रपणे विचार करून दिली जाते.

मान्यता प्राप्त न झालेल्या रोख्यातील गुंतवणूक

तिसऱ्या प्रकारच्या रोख्यांना No SLR मान्यता प्राप्त न झालेले रोखे म्हणतात. १९८५ नंतर बँकांच्या गुंतवणूकीवरील बंधने काही प्रमाणात शिथिल करण्यात आली. यामध्ये व्यापारी परपत्रे (Commercial Paper) म्युच्युअल फंड सरकारी व खाजगी कंपन्यांचे भाग व कर्जरोखे यांचा समावेश होतो.

४) कर्जे व आधी दिलेली रक्कम (Loans and Advances)

व्यापारी बँकांची सर्वाधिक महत्त्वाची गुंतवणूक म्हणजे कर्ज व आगाऊ दिलेले पैसे ही म्हणजे बँकांची सर्वाधिक महत्त्वाची व मोठी मालमत्ता. बँका पुढील प्रकारची कर्जे देतात.

- कॅश क्रेडिट - ही कर्जे व्यापाऱ्यांच्या मालाच्या तारणावर दिली जातात.
- अधिकोष (Overdraft) अशी कर्जे चालू खातेदारांना देण्यात येतात.
- हुंडया वटविणे, व्यापाऱ्यांना त्यांच्या दैनंदिन व्यवहारात मदत करण्यासाठी त्यांच्या हुंडयावर वटविल्या जातात.
- कर्जे – कर्जे ठराविक मुदतीसाठी दिली जातात. कर्जाची परत फेड ठरलेल्या मुदतीनंतर किंवा हप्त्याने केली जाते.

५) इतर मालमत्ता

या मध्ये व्यवसायासाठी व नोकरांच्या निवासासाठी वगैरे विकत घेतलेल्या इमारती, फर्निचर वगैरेचा समावेश होतो.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- बँकांच्या मालमत्तेचे प्रकार सांगा
- व्यापारी बँकांच्या मालमत्तेची यादी कशी तयार केली जाते? किंवा मालमत्तेची वर्गवारी कशी केली जाते?
- सर्वात अधिक रोखता असलेली मालमत्ता कोणती?
- बँकेच्या विविध देणी कोणत्या?

१.५ नफा विरुद्ध रोखता किंवा नफा व रोखता यांच्यातील अन्योन्य संबंध

व्यापारी बँका म्हणजे नफा कमविण्याच्या उद्दिष्टाने सुरु केलेल्या संस्था. बँकेची नफा कमविण्याची शक्ती त्यांनी केलेल्या विविध गुंतवणूकीवर अवलंबून असते. याला इंग्रजीत Portfolio Management म्हणतात. पोर्ट फोलियो व्यवस्थापन म्हणजे बँकांनी आपली देणी व मालमत्ता यांच्यात सर्वाधिक नफा मिळविण्याच्या उद्दिष्टाने साधलेला समतोल.

नफा कमवीत असतानाच बँकाना रोखता व सुरक्षितात याकडे लक्ष पुरविणे आवश्यक आहे. तस म्हंटलतर नफा कमविणे, रोखता संभाळणे व सुरक्षिततेकडे लक्ष पुरविणे या तीनही गोष्टींचा वित्त विषयक धोरणांत समावेश होतो.

व्यापारी बँकांनी आपल्या भागधारकांसाठी नफा कमविणे आवश्यक आहे. परंतु हे करीत असताना ग्राहकांना लागतील त्यावेळी त्यांच्या ठेवी ही परत करणे तेवढेच महत्वाचे आहे. या दोनही गोष्टी एकाच वेळी संभाळण्याच्या उद्दिष्टाने पैशाची गुंतवणेक केली पाहिजे. त्याच वेळी देशाच्या केंद्रीय बँकेच्या (ज्याला आपण रिझर्व बँक म्हणून संबोधले) त्यांनी केलेल्या नियमांचे ही काटेकोरपणे पालन केले पाहिजे.

१.५.१ गुंतवणूकी मागची उद्दिष्टे

बँकेच्या गुंतवणूक धोरणाची दोन प्रमुख उद्दिष्टे आहेत.

१) नफा कमविणे (Profitability)

बँकेचे एक प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे भागधारकांसाठी नफा कमविणे. त्यामुळे पैशाची गुंतवणूक करताना बँका संभाव्य नप्याचा विचार आधी करतात. सर्व साधारणपणे नफा

अधिक प्रमाणात हवा असेल तर गुंतवणूक दीर्घ काळासाठी करणे आवश्यक असते. परंतु अशा गुंतवणूकीतील पैसे ठेवीदाराच्या गरजा भागविण्यासाठी लगेच रोखीच्या स्वरूपात त्यांचे रुपांतर होऊ शकत नाही. म्हणजेच त्यांची रोखता (Liquidity) कमी असते.

२) सुरक्षितता म्हणजेच रोखीत लगेच परिवर्तन करण्याची शक्यता किंवा रोखता

बँकांचे दुसरे उद्दिष्ट म्हणजे गुंतवणूकीची सुरक्षितता. बँक व्यवसाय ठेवीदारांच्या विश्वासावर चालू असतो. म्हणून प्रत्येक बँकेने ठेवीदारांना वेळेवर पैसे परत करण्यासाठी आपल्याकडे नेहमी पुरेशी रोख रक्कम बाळगणे आवश्यक आहे. रोखता म्हणजे मागणी आल्याबरोबर रक्कम परत करण्याची शक्यता किंवा क्षमता.

३) परिवर्तनीयता (Shiftability)

पुरेशी रोख रक्कम जवळ बाळगण्या बरोबर थोड्याच वेळात रोख रकमेत रुपांतर करण्याची शक्यता असलेल्या गोष्टीत केली पाहिजे. परिवर्तनीयता म्हणजे ती मालमत्ता इतर बँकाना किंवा केंद्रीय बँकेला देऊन लगेच किंवा अल्प मुदतीत रोख रक्कम मिळविणे शक्य असावे. (Shiftability) अशा प्रकारे बँकेला आपले पैसे गुंतविताना प्रामुख्याने दोन गोष्टींचा विचार केला पाहिजे.

१) पैशाची गुंतवणूक अशी असावी की त्यातून भागधारकांसाठी जास्तीत जास्त नफा कमविणे शक्य व्हावे.

२) पुरेशी रक्कम रोख रकमेच्या स्वरूपात किंवा लगेच रोखीत रुपांतर करता येईल. अशा गोष्टीत गुंतवावी की ठेवीदारांची मागणी वेळेवर लगेच पुरी करणे शक्य व्हावे.

१.५.२ रोखता विरुद्ध नफा

वरील दोनही उद्दिष्टे म्हणजे रोखता व नफा कमविणे या गोष्टी एकमेकांच्या विरुद्ध आहेत.

- बँकेला जास्तीत जास्त रोखता राखावयाची असल्यास ठेवीदारांचे जास्तीत जास्त पैसे रोख स्वरूपात बाळगणे आवश्यक आहे. परंतु यामुळे बँकेला काहीही नफा मिळणार

नाही. म्हणजेच बँकेला सुरक्षितते कडे अधिक लक्ष पुरवायचे असल्यास नफ्यावर पाणी सोडावे लागेल.

- या विरुद्ध बँकानी जास्तीत जास्त पैसे कर्ज देण्यासाठी वापरले तर अधिक नफा मिळविणे शक्य होईल. परंतु ठेवीदारांची पैशाची मागणी वेळेवर पूर्ण करणे शक्य होणार नाही. अशा वेळी बँक बंद करण्याची पाळी येईल. म्हणजेच बँकांनी नफ्याला अधिक महत्त्व दिले तर त्याला रोखता राखता येणार नाही.

१.५.३ दोन्ही उद्दिष्टांमध्ये समन्वय किंवा समतोल साधणे.

उत्तम बँकरने आपली गुंतवणूक वेग वेगळ्या प्रकारच्या मालमत्तेत अशा प्रकारे करावी की देशाचे केंद्रीय बँकेचे (रिझर्व बँक) सर्व नियमांचे पालन करून आपल्या दोन्ही उद्दिष्टांमध्ये (रोखता व नफा) समतोल राखला जाईल. म्हणून नेहमी अस म्हटल जात की, यशस्वी बँकरनी पैशाची गुंतवणूक अशा प्रकारे करावी की बँकेची दोन्ही उद्दिष्टे साध्य होऊ शकतील.

पैशाचे वाटप बँकानी अशा प्रकारे करावे की दोन्ही उद्दिष्टांमध्ये समन्वय साधला जाईल. म्हणून बँका आपल्या गुंतवणूकीची यादी करताना कमीत कमी उत्पन्न देणारी मालमत्ता प्रथम व नंतर हळु हळु अधिकाधिक नफा देणारी मालमत्ता वगैरे म्हणजेच रोखतेला प्रथम प्राधान्य व नफा मिळविण्याला शेवटचे प्राधान्य. आपण मालमत्तेची यादी वाचत गेलो तर पुढील मालमत्ता कमी कमी रोखता असलेली परंतु अधिकाधिक नफा देणारी असते. ज्या माल मत्तेची रोखता अधिक त्यातील गुंतवणूक सर्वात कमी नफा मिळवून देणारी असते.

१) रोख शिल्लक

ठेवीदारांच्या पैशाच्या मागण्या वेळेवर पूर्ण करण्यासाठी काही पैसे रोख स्वरूपात ठेवली जातात. परंतु यामुळे बँकेला अजिबात उत्पन्न मिळत नाही.

२) अल्प मुदतीची कर्जे

व्यापारी बँका आपल्याकडील शिल्लक रक्कम दुसऱ्या गरज असलेल्या बँकेला कर्ज म्हणून देतात यावर बँकाना फार थोडे व्याज मिळते परंतु गरज पडल्यास आपले पैसे लगेच परत मिळू शकतात. म्हणजेच यांना रोखता अधिक असते.

३) सरकारी रोख्यातील गुंतवणूक : बँकांना काही प्रमाणात आपल्याकडील पैसे सरकारी रोख्यात गुंतवणे कायद्याने सक्तीचे आहे. यावर अत्यल्पदराने व्याज मिळते परंतु पैशाची गरज निर्माण झाल्यास बँकांना रिझर्व बँकेकडून आवश्यक प्रमाणात यांच्यावर केव्हाही कर्ज मिळू शकते. यांतून नफा ही मिळतो व यांना रोखताही आहे.

४) कर्ज - बँकेची सर्वाधिक महत्त्वाची मालमत्ता म्हणजे त्यांनी इतरांना विविध मुदतीसाठी दिलेली कर्जे. यातून बँकेला सर्वाधिक प्रमाणात नफा मिळतो. परंतु यांची रोखता सर्वात कमी असते. बँका यातही अल्प मुदतीची कर्जे काही प्रमाणात देऊन रोखता संभाळण्याचे प्रयत्न करतात.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास बँकांनी गुंतवणूक अशा प्रकारे करावी की रोखता व नफा यामध्ये समतोल राखला जाईल.

१.५.४ रोखतेवर परिणाम करणारे घटक

बँका रोखता राखण्यासाठी अनेक गोष्टी विचारात घेतात. बँकेची रोखता पुढील घटकांवर अवलंबून असते.

१) कायद्यातील बंधने

बँकांनी किती टक्केरक्कम रोख स्वरूपात ठेवावी या बद्दल रिझर्व बँकेची बंधने आहेत. ही टक्केवारी रिझर्व बँक वेळो वेळी देशातील आर्थिक स्थिती लक्षात घेऊन ठरविते.

२) लोकांची बँकेचा वापर करण्याच्या सवयी

ही सवय सर्वसाधारणपणे राष्ट्राच्या आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. आर्थिक दृष्ट्या प्रगत राष्ट्रात लोक चेकचा जास्त प्रमाणात वापर करतात त्यामुळे रोख रकमेचा वापर कमी प्रमाणात केला जातो. या उलट विकसनशील देशात लोकांना बँक वापरण्याची सवय कमी असते. त्यामुळे दैनंदिन व्यवहार शक्यतो रोख पैशात केला जातात. त्यामुळे लोक बँकेतून पैसे वरच्यावर काढतात. त्यामुळे अशा देशात बँका रोखतेवर अधिक भर देतात.

३) एकूण पेशाच्या व्यवहारांचे प्रमाण

रोख शिल्लकेचे प्रमाण लोक आर्थिक व्यवहार किती वेळा व किती प्रमाणात करतात त्यावरही अवलंबून असते. उदा. सणावारीला पीक कापणीच्या वेळी महिन्याच्या सुरवातीला वगैरे बँकांना जवळ अधिक रोख रक्कम बाळगावी लागते.

४) बँकेची कार्य पध्दती

जेव्हा बँका नफा कमविण्याच्या उद्दिष्टाने अल्प मुदतीची किंवा दीर्घ मुदतीची कर्जे देतात तेव्हा बँकेकडे कमी प्रमाणात रोख रक्कम राहते. या मुळे ग्राहकांच्या बँकेवरील विश्वासाला तडा जातो. अशा बँकांनी पुरेश प्रमाणात रोख रक्कम बाळगून नंतरच गुंतवणूक करणे म्हणजे कर्ज वगैरे देणे किंवा रोख्यात पैसे गुंतविणे वगैरे आवश्यक आहे. फक्त अधिक नफा मिळविण्या मागे धावून चालणार नाही.

५) नाणे बाजाराची स्थिती

देशाचा नाणे बाजार प्रगत स्थितीत असेल तर बँका सहजपणे रोख्यांची खरेदी व विक्री करू शकतात. अशा वेळी अधिक रोख रक्कम बाळगण्याची आवश्यकता राहत नाही.

६) बँकिंग पध्दतीची रचना

शाखा बँकेच्या पध्दतीत मुख्य कार्यालयात एकत्रितपणे. रोख रक्कम ठेवता येते आणि बँकेच्या शाखांना थोड्या प्रमाणात रोख रक्कम बाळगणे शक्य होते. या उलट स्वतंत्र बँका जास्त असतील तर प्रत्येक बँकेला पुरेशी रक्कम रोख स्वरूपात बाळगावी लागते.

७) ठेवींचा आकार व संख्या

ठेवींची संख्या व आकार मोठा असेल तर बँकेला अधिक पैसे जवळ बाळगावे लागतात.

८) ठेवींचा प्रकार

बँकाकडील ठेवींच्या स्वरूपावरही रोख रक्कम बाळगण्याचे प्रमाण अवलंबून असते. ठेवीचे विविध प्रकार आहेत. चालू, बचत मुदतीच्या ठेवी वगैरे. चालू व बचत खाती अधिक असतील तर बँकेला आपल्या जवळ अधिक रोख रक्कम बाळगावी लागते.

९) रोखता राखण्याची इतर बँकांची सवय किंवा पध्दत

आसपासच्या परिसरातील इतर बँका जर अधिक प्रमाणात रोख रक्कम जवळ बाळगत असतील तर सर्वच बँकांना अधिक रक्कम जवळ ठेवणे आवश्यक ठरते. रोखता अधिक असेल तर बँकेच्या नांव लौकिकत वाढ होते. लोकांच्या बँकेवरील विश्वासात वाढ होते.

१.५.५ नफ्यावर परिणाम करणारे घटक

बँका नफ्यांचा विचार करताना अनेक गोष्टी लक्षात घेतात. बँकेच्या नफ्यावर पुढील गोष्टींचा परिणाम होतो.

१) बँकानी व्यवहारात गुंतविलेले भांडवल. बँकानी व्यवसायात अधिक रक्कम गुंतविली असेल तर नफ्यात स्वाभाविकरीत्या वाढ होते.

२) भांडवल गोळा करण्यावर केलेला खर्च.

बँकेला व्यवसायासाठी पैसे भाग भांडवलातून शिल्लक नफ्यातून व स्वीकारलेल्या ठेवीतून घेतलेल्या कर्जातून व इतर देणीवरून उपलब्ध होतात. भांडवलावरील खर्च म्हणजे अशा रकमेवर बँकेला द्यावे लागणारे व्याज.

बँकांनी विविध ठिकाणावरून गोळा केलेल्या पैशांचा वापर सरकारी नियमाप्रमाणे जवळ बाळगण्यासाठी व लोकांना कर्ज देण्यासाठी होतो. कर्जरूपाने दिलेल्या पैशावर बँकांना व्याज मिळते. एकूण मालमत्तेची विभागणी कशी केली असेल त्यावर मिळणारा नफा अवलंबून असतो.

४) फरक.

म्हणजे मिळणाऱ्या व द्याव लागणाऱ्या व्याजाच्या रकमेतील फरक. आर्थिक व्यवहारातील मध्यस्थ कार्यक्षम असतील व बाजार पेटेत स्पर्धेचे प्रमाण कमी असेल तर हा फरक अधिक असतो.

५) प्रशासकीय खर्च

याला व्यवस्थापनाचा खर्च असेही संबोधले जाते. यामध्ये व्याजावरील खर्च सोडून इतर सर्व प्रकारच्या खर्चाचा समावेश होतो. उदा. नोकर माणसांचा पगार, बोनस, अपादान (ग्रॅज्युटी) व इतर आनुषंगिक खर्च जसा स्टेशनरी मुद्रण, पोस्टेज, भाडे विविध मालमत्तेवरील घसारा इत्यादी.

६) धोक्याचा खर्च

धोक्याचा खर्च म्हणजे दरवर्षी विविध मालमत्तेच्या किंमतीत होणारी घट. संभाव्य बुडीत कर्जासाठी केलेली तरतूद वगैरेचा यात समावेश होतो.

७) व्याजेतर उत्पन्न

यात आर्थिक उत्पन्ना व्यतिरीक्तचे उत्पन्न जसे कमीशन, दलाली, पैसे एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविण्यासाठी ग्राहकाकडून घेतलेला आकार, हमी देण्यासाठी घेतलेला आकार, भाग विम्या (Under writing) पोटी मिळालेले कमीशन लॉकरचे भाडे व इतर सेवा शुल्क वगैरेचा समावेश होतो.

८) बोजा (Burden)

व्याजेतर खर्च व व्याजेतर उत्पन्न यातील फरकाला बोजा म्हणतात. जेव्हा खर्चासकट व्याजदर ठरवितात. तेव्हा अशा खर्चाचाही विचार केला जातो. बोजा या संकल्पनेत बँकेच्या व्याजेतर उत्पन्नाचे महत्त्वही लक्षात येते. व्याजेतर उत्पन्न अधिक असेलेली बँक सर्व प्रशासकीय खर्च वसूल करू शकते व आपल्या नोकरांना अधिक पगार देऊ शकते. परदेशी बँकांचे उदाहरणाचा यावेळी विचार करता येईल. परदेशी बँकेतील नोकरांचे पगार या मुळेच सर्वाधिक आहेत.

९) बुडीत कर्जाचे (NPA) प्रमाण

बँकेचा नफा बुडीत कर्जाच्या प्रमाणावर अवलंबून असतो. बुडीत कर्जाचे प्रमाण अधिक असेल तिथे बँकेच्या नफ्यात घट होते.

१०) स्पर्धेचे प्रमाण

स्पर्धा जास्त असेल तिथे बँकांना कमी नफ्यावर काम करावे लागते. निष्कर्ष, यशस्वी बँकरनी आपल्या पैशाची गुंतवणूक योग्य प्रकारे करणे आवश्यक आहे. योग्य गुंतवणूकीचे धोरण अवलंबिल्यासच बँकेला चांगला नफा मिळू शकतो.

तुमचे ज्ञान तपासून पाहा. बँकेचा नफा व रोखता दोनही साध्य करण्यासाठी कोणत्या दोन तत्वांचे पालन केले पाहिजे ?

१.६ प्रश्न

१. व्यापारी बँकांची कर्तव्ये विशद करा.
२. व्यापारी बँकेची रोखता व नफा म्हणजे काय ?
३. व्यापारी बँकेच्या विविध देणींची चर्चा करा.
४. व्यापारी बँकेची मालमत्ता कोणती ? कोणत्या आधारे यांच वर्गीकरण केले जाते.
५. व्यापारी बँकेचा नफा ठरविणारे विविध घटक कोणते ?

बँक व्यवसायातील सुधारणा.

रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ भारतातील बँकांचे स्वरूप.
- २.२ व्यापारी बँकांची वाढ.
- २.३ १९९१ पासून भारतीय बँकांमध्ये झालेल्या सुधारणा.
- २.४ बँकिंग क्षेत्रात सुधारणांची अमंलबजावणी.
- २.५ प्रश्न

२.० उद्दिष्टे

- भारतातील बँकांची रचना किंवा स्वरूप समजून घेणे .
- १९९१ नंतर बँकिंग क्षेत्रात झालेल्या सुधारणा समजून घेणे.
- या सुधारणांचा बँकिंग क्षेत्रांवर झालेला परिणाम समजून घेणे.

२.१ भारतातील बँकांनी रचना

स्वातंत्र्योत्तर काळात बँकांची कामगिरी मुख्यतः सरकारची कामगिरी होती. बँकांचे सरकारीकरण टप्प्या टप्प्यात करण्यात आले. रिझर्व बँकेचे राष्ट्रीयीकरण १९४९ मध्ये करण्यात आले. त्या पाठोपाठ १९५५ मध्ये त्यावेळच्या इंपीरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. (सध्या तिचे नाव स्टेट बँक ऑफ इंडिया असे आहे.) पुढे जुलै १९६९ मध्ये १४ मोठ्या व्यापारी बँकांच (ज्यांची मालमत्ता रु ५० कोटी पेक्षा अधिक होती.) राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले पुढे १९८० मध्ये आणखीन ६ बँकांच ज्यांची त्यावेळी मालमत्ता रु. २०० कोटी पेक्षा अधिक होती

त्यांच राष्ट्रीयीकरण करण्यात आल. अशा प्रकारे पुढे नवीन आर्थिक धोरणाची सुरुवात होईपर्यंत सरकारी क्षेत्राची बँक व्यवसायात जवळ जवळ संपूर्ण मक्तेदारी राहिली.

१. शेडयूल्ड बँका

शेडयूल्ड बँक म्हणजे अशी बँक ज्याचे नांव बँक नियंत्रण कायदा १९६५ (Banking Regulation Act 1965) च्या दुसऱ्या शेडयूलमध्ये (यादीत) समाविष्ट करण्यात आलेले आहे. अशा प्रकारे यादीत नांव येण्यासाठी बँकांनी पुढील अटी पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

- बँकेचे वसूल झालेले भांडवल व साचलेला नफा किमान रु.५ लाख असावा.
- त्यांनी रिझर्व बँकेला पटवून दिले पाहिजे की बँकेचा व्यवहार ठेवीदारांच्या हिताच्या पध्दतीने चालविला जात आहे. म्हणजेच ठेवीदारांच्या हितांचे संरक्षण होईल अशा पध्दतीने चालविला जात आहे.

व्यापारी बँका

यामध्ये सरकारी बँका, खाजगी क्षेत्रातील बँका व परदेशी बँका या तीनही प्रकारच्या बँकांचा समावेश होतो. या कंपनी कायद्याखाली नोंदणी झालेल्या आहेत किंवा काही सरकारी बँकासाठी स्वतंत्र कायदा करण्यात आलेला आहे. उदा. स्टेट बँक.

सरकारी क्षेत्रातील बँका :

मार्च २००९ पर्यंत या क्षेत्रात २७ बँका आहेत ज्यांच्या मध्ये स्टेट बँक व त्यांच्या सहा सल्लग्न बँका १९ राष्ट्रीय बँका व आय् डी. बी. आय् या बँकांचा समावेश होतो.

क्षेत्रीय ग्रामीण बँका (R.R.B.S)

१९७५ मध्ये यांची स्थापना करण्यात आली. मोठ्या व्यापारी बँकांनी अशा बँकांची स्थापना केलेली आहे. यांत केंद्र सरकारने ५०%, राज्य सरकारने १५% व व्यापारी बँकांनी ३५ % भाग भांडवल घातलेले आहे. यांची पुनःरचना केल्यामुळे २००२ – ०३ मध्ये १९६ असलेली संख्या २००८ – ०९ मध्ये ८६ वर आली.

खाजगी क्षेत्रातील बँका :

यामध्ये पूर्वीपासून खाजगी क्षेत्रात असलेल्या बँका व नव्याने खाजगी क्षेत्रात सुरु केलेल्या बँकांचा समावेश होतो. यांची संख्या मार्च २००९ मध्ये एकूण २२ होती. यापैकी १५ बँका जुन्या असून ७ बँका नव्याने सुरु करण्यात आलेल्या आहेत. या खाजगी बँका जास्त करून शहरी विभागात काम करताना दिसतात.

परदेशी बँका

परदेशी बँका म्हणजे ज्यांची नोंदणी इतर देशात झालेली आहे अशा बँका यांनी खास भारतात बँक व्यवसाय करण्यासाठी स्वतंत्र उपकंपन्यांची (Subsidiary Company) स्थापना केलेली आहे. मार्च २००९ मध्ये यांची संख्या ३१ होती. या बँका फक्त मोठ्या शहरातून व्यवसाय करताना दिसून येतात. ग्रामीण विभागात यांच्या शाखा बहुतेक नाहीतच.

२) शेडयूलेतर बँका किंवा शेडयूलमध्ये समावेश नसलेल्या बँका

१९६५ च्या बँक नियंत्रण कायद्याच्या यादीत यांचा समावेश नाही. मार्च २००९ मध्ये अशा केवळ ४४ बँका भारतात कार्यरत होत्या. अशा बँकांना आपल्याकडील ठेवींच्या ३% रक्कम स्वतःकडे रोखित किंवा रिझर्व बँकेत चालू खात्यात ठेवणे बंधन कारक आहे.

२.२ व्यापारी बँकांची प्रगती

बँकिंग क्षेत्रावर सरकारची अनेक बंधने होती. त्यामुळे ठेवीदार व कर्जदाराना मिळणारी सेवा अत्यंत कमी दर्जाची होती. आर्थिक क्षेत्रातील सुधारणा मोहीमेत हा दोष दूर करण्याचे प्रयत्न झाले, आजच्या घडील भारतात दर्जेदार बँक सेवा उपलब्ध आहे. बँकिंग क्षेत्राची बरीच प्रगती केलेली आहे.

व्यापारी बँकांच्या शाखा विस्तार (जून ३०, २००९)

बँकांचा प्रकार	शाखांची एकूण संख्या	ग्रामीण भागातील शाखा	एकूण शाखा मधील ग्रामीण शाखांची टक्केवारी
सरकारी क्षेत्रातील बँका	७११९६	३०६८८	४३.१०%
खाजगी क्षेत्रातील बँका	८७७९	११२६	१२.८३%
परदेशी बँका	२९५	४	१.३६%
एकूण शेड्यूल बँका	२२७०	३१८१८	३९.६८%
शेड्यूलेतर बँका	४४	११	२५%
एकूण व्यापारी बँका	८०३१४	३१८२९	३९.६३%

संदर्भ :- विविध आर्थिक सर्वेक्षणे.

भारतात व्यापारी बँकांचा चांगलाच विकास झालेला आहे. सरकारी क्षेत्रातील बँकांच्या संख्येत वाढ झालेली आहे आणि या बँकांनी ४३.१० टक्के शाखा ग्रामीण भागात सुरु केलेल्या आहेत. खाजगी व परदेशी बँकांच्या फक्त १२.८३ व १.३६% शाखा ग्रामीण भागात आहेत. २००८ साला पर्यंत परदेशी बँकांची एकही शाखा ग्रामीण भागात नव्हती.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- व्यापारी बँक म्हणजे काय ?
- शेड्यूल्ड बँक म्हणजे काय ?
- शेड्यूलेतर बँका म्हणजे काय ?
- सरकारी क्षेत्रातील बँक म्हणजे काय ?
- खाजगी क्षेत्रातील बँक म्हणजे काय ?
- परदेशी बँका कोणाला म्हणतात ?

२.३ १९९१ पासून बँक क्षेत्रातील सुधारणा.

भारत सरकारने १९९१ मध्ये माजी रिझर्व बँक गव्हर्नर श्री एम्. नरसिंहन यांच्या अध्यक्षतेखाली देशाच्या आर्थिक स्थितीचा सखोल अभ्यास करून त्यात बदल सुचविण्यासाठी एक समितीची नियुक्ती केली होती. यांच्या पाठोपाठ १९९८ मध्ये आणखीन एक समितीची नियुक्ती केली होती. दुसऱ्या समितीला १९९१ पासून १९९८ पर्यंत झालेल्या सुधारणांच्या प्रगतीचा अभ्यास करून कार्य वाहीची पुढील दिशा सुचविण्यास सांगण्यात आले होते. यास बँक सुधारणा समिती १९९८ असे संबोधले जाते. या दोन समित्यांच्या शिफारशीवरच भारतीय बँक पध्दतीच्या पुढील सुधारणांची दिशा ठरली.

१. १९९१ ते १९९८ मधील सुधारणांचा पहिला टप्पा.

नरसिंहन समितीने आपला पहिला अहवाल १९९१ मध्येच सादर केला बँक क्षेत्रात समितीने पुढील सुधारणांची शिफारस केली होती.

१. बँक व्यवसायात चार टप्पे किंवा विभाग सुचविले होते.
- अ. पहिल्या स्तरात ३ ते ४ आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या बँकांचा समावेश करण्यात आला.
- ब. दुसऱ्या स्तरात बँक व्यवसायातील सर्व प्रकारच्या सेवा पुरविण्याच्या व देशभर शाखा असलेल्या ८ ते १० बँकांचा समावेश करण्यात आला.
- क. तिसऱ्या स्तरात एखाद्याच विभागात काम करणाऱ्या बँकांचा समावेश करण्यात आला होता.
- ड. शेती व त्याच्याशी संबंधित उद्योगांना अर्थसहाय्य करणाऱ्या ग्रामीण बँकांचा चौथ्या स्तरात समावेश करण्यात आला होता.

२. कायद्याने सक्तीच्या रोखतेचे (S.L.R. Statutory Liquidity Ratio) प्रमाण कमी करणे.

समितीने सक्तीच्या रोखतेच्या प्रमाणात कपात सुचविली होती. म्हणजे बँकेच्या एकूण ठेवींचे चालू बचत व मुदतीच्या ठेवी सरकारी रोख्यात सक्तीने गुंतवणूक करण्याचे प्रमाण समितीने हे प्रमाण ३८.५% वरून वर्षभरात २५ % पर्यंत खाली आणण्याची शिफारस केली होती. या प्रमाणात घट झाल्यामुळे बँकांना कर्ज देण्यासाठी अधिक पैसे उपलब्ध होतील व पर्यायाने बँकेच्या व्यवसायात वाढ होईल.

३. रोख पैसे बाळगण्याचे प्रमाण (C.R.R. Cash Reserve Ratio) समितीने यातही कपात करण्यात सुचविले होते. CRR म्हणजे आपल्याकडील एकूण ठेवी मधून रिझर्व बँकेच्या खात्यात राखीव निधी म्हणून पैसे ठेवण्याचे प्रमाण. ही टक्केवारी येत्या ५ वर्षात १५% वरून १०% वर आणण्याचे सुचविण्यात आले होते. यामुळे बँकेच्या हातात कर्ज देण्यासाठी अधिक निधी उपलब्ध होईल.

४. व्याजदरावरील बंधने शिथिल करणे

समितीने ठेवी व कर्जावरील व्याजदरावरील रिझर्व बँकेची बंधने तातडीने शिथिल करण्याची शिफारस केली होती. व्याजदरा वरील बंधने शिथिल करण्यामुळे व्याजदरात

लवचिकता येईल व बँकेच्या व्यवहारात अधिक पारदर्शकता दिसून येईल. अशा प्रकारे व्याजदराना बंध मुक्त केल्याने विविध बँकामध्ये स्पर्धा वाढून बँकांचा व्यवहार अधिक कार्यक्षम बनण्यास मदत होईल.

५. भांडवलावरील बंधने

C.A.R.Capital Adequacy Ratio म्हणजे धोकादायक मालमत्तेतील गुंतवणूकीच्या किमान भांडवलाचा दर जो त्यावेळी फक्त २ % वर होता तो हळु, हळु वाढवून ८% पर्यंत आणावा. C.A.R. म्हणजे धोकादायक मालमत्तेच्या तुलनेने गोळाकरावयाच्या भाग भांडवलाचे प्रमाण. थोडक्यात भाग भांडवलात वाढ करणे.

६. मालमत्तेची वर्गवारी

समितीने मालमत्तेची वर्गवारी योग्य पध्दतीने करण्याची शिफारस केली व बँकेच्या हिशेबामध्ये पारदर्शकता असावी व त्यातून जनतेला हिशेबा बदल खरी खुरी माहिती सहजपणे मिळावी. समितीची ही हिशेबा बदलची शिफारस बँके बरोबरच इतर अर्थ विषयक संस्थांच्याही संबंदात होती.

७. भांडवल बाजार

समितीने नाणे बाजारातही सुधारणा सुचविल्या. या सुधारणा अमंलात आणल्यामुळे भारतीय नाणेबाजाराला पोत्साहन मिळेल. या संबंधी सुचविलेल्या काही सुधारणा पुढील प्रमाणे होत्या :-

- (अ) भांडवल बाजारात आणणाऱ्या बँकिंग कंपनीने आपल्या भागांची किंमत स्वतः ठरवावी यात सरकारचा हस्तक्षेप नको.
- (ब) परदेशी गुंतवणूकदारानी भारतीय भांडवल बाजारात गुंतवणूक करावी.
- (क) सेबीने (Securities Exchange Board of India) गुंतवणूकदारांच्या हित संरक्षणासाठी परिणामकारक नियम तयार करावेत.

८. A.R.F.(Assest Reconstruction Fund) (मालमत्ता पुनरसंघटना निधी)

समितीने रिझर्व बँकेला अशा फंडाची स्थापना करण्यास सुचविले. या फंडाने बँकांच्या वसूल न होणाऱ्या कर्जांची खरेदी करून ते कर्ज बँकेच्या वतीने थकबाकी दाराकडून वसूल करावे. अशाप्रकारे बुडत असलेल्या (NPA) कर्जांच्या खरेदीमुळे बँकाना व्यवसायासाठी अधिक रक्कम उपलब्ध होईल.

९. प्राधान्य क्षेत्राची (Priority Sector) व्याख्या बदलणे.

समितीने प्राधान्य क्षेत्राच्या व्याख्येत बदल सुचविले. या क्षेत्रात अल्प भूधारक व छोटया व अतिछोटया उद्योजकांचाही समावेश करावा व अशा एकूण प्राधान्य क्षेत्रासाठी बँकानी आपल्या एकूण कर्जांची किमान १०% रक्कम गुंतवावी.

१०. निमस्वतंत्र यंत्रणा

समितीने बँक व इतर वित्तीय संस्थांच्या कारभारावर लक्ष ठेवण्यासाठी रिझर्व बँकेच्या आखत्यारित काम करणारी निम स्वतंत्र (Quasi Autonomous) यंत्रणेच्या स्थापनेचीही शिफारस केली होती.

११. इतर शिफारशी

- (अ) आय. डी. बी. आय ने फक्त पुनःवित्तीचे काम करावे.
- (ब) शाखांना परवानगी देण्याचे धोरण रद्द करावे.
- (क) या पुढे आणखीन बँकांचे राष्ट्रीकरण करू नये.
- (ड) अर्थ क्षेत्रावरील रिझर्व बँक व अर्थ मंत्रालयाच्या बँकविषयक शाखेचे दुहेरी नियंत्रण संपुष्टात आणावे.

२. १९९८ नंतरच्या सुधारणांचे दुसरे पर्व

केंद्र सरकारने एम्. नरसिंहन यांच्या अध्यक्षतेखाली आर्थिक क्षेत्रात सुधारणा सुचविण्यासाठी पुनः दुसरी समिती नेमली. या समितीने आपल्या अहवाल एप्रिल १९९८ मध्ये सरकारला सादर केला. समितीच्या काही महत्वाच्या शिफारसी पुढील प्रमाणे :-

१. एक चित्रीकरण –
सक्षम बँकांचे एकत्रीकरण करावे व अकार्यक्षम बँकांचा कारभार गुंडाळावा.
२. भांडवलाचे प्रमाण (LAR) ८% वरून १०% करावे.
३. नरसिंहन समितीने त्रिस्तरीय बँक पध्दती सुचविली.
अ) २ ते ३ आंतरराष्ट्रीय स्तरातील बँकांचा पहिला स्तर
ब) देश पातळीवरील ८ ते १० बँकांचा दुसरा स्तर
क) इतर स्थानिक सर्व बँकांचा तिसरा स्तर
४. कर्जवसूली यंत्रणा
कर्जाच्या वसूलीसाठी कार्यक्षम स्वतंत्र कायदेशीर यंत्रणेची स्थापना करावी.
५. वसूल न होणाऱ्या कर्जाचे (NPA) प्रमाण जे २००० साली ५% होत ते २००२ पर्यंत ३% वर आणावे.
६. यांत्रिकीकरणाच्या मदतीने ग्राहकांना अधिक उत्तम सेवा पुरवावी.
७. बँकांना स्वातंत्र्य
बँकाना आपल्या दैनंदिन व्यवहारात अधिक स्वातंत्र्य बहाल करावे. बँक संचालक मंडळाच्या नेमणूकीत राजकीय हस्तक्षेप टाळून व्यवसायातील अनुभवी व कार्यक्षम लोकांची नेमणूक करावी.
८. परवाना पध्दत.
नवीन खाजगी बँकांना मुक्तपणे परवाना देण्याचे धोरण पुढेही चालू ठेवावे.
९. परदेशी बँकांना देशात स्वतंत्र उप कंपनी स्थापण्यास किंवा भारतीय बँकांच्या भागीदारीत काम करण्यास (Joint Venture) परवानगी द्यावी.
१०. एकत्रित नियंत्रण पध्दती. बँक व इतर वित्तीय संस्थांवर एकत्रितपणे नियंत्रण ठेवावे.

२.४ बँक क्षेत्रातील सुधारणांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी

रिझर्व बँकेने नरसिंहन समितीच्या शिफारशीवर बँकिंग क्षेत्रातील विविध सुधारणांचा पहिला टप्पा १९९१ मध्ये अंमलात आणला. पहिल्या टप्प्यातील काही महत्वाच्या सुधारणा पुढील प्रमाणे.

१. बँक क्षेत्रातील सुधारणांचा पहिला पर्व (१९९१ ते १९९८) समितीच्या शिफारशींच्या अमलबजावणीसाठी रिझर्व बँकेने पुढील कृती केल्या.

१. सचोटीचे मानदंड

बँकिंग क्षेत्रात व्यवसायीकरण (Professionalism) आणण्यासाठी सचोटीचे काही मानदंड ठरवून दिले. उदा. बँकेनी आपल विविध प्रकारच्या उत्पन्नाची माहिती स्पष्टपणे मांडावी. मालमत्तेची विभागणी किंवा वर्गीकरण योग्य पध्दतीने करावी. संभाव्य बुडीत कर्जासाठी पुरेशी तरतूद करावी. एकूण बँकेच्या हिशेब पुस्तकातून बँकेच्या आर्थिक परिस्थितीच स्पष्ट चित्र उभ राहाव.

बँकानी संभाव्य बुडीत कर्जाच्या रकमेची तपशीलवार माहिती द्यावी. ३१ मार्च २००४ नंतर NPA संभाव्य बुडीत कर्ज म्हणजे सलग ९० दिवस ज्या कर्जाच्या वरील हप्ते व व्याज वसूल होत नाही असे कर्ज. पूर्वी ही मुदत १८० दिवसांची होती.

२. कर्जाची वसूली

१९९० च्या सुरुवातीला अनेक बँकांची आर्थिक परिस्थिती धोक्यात आली होती. कारण बुडीत कर्जाच्या प्रमाणात प्रचंड वाढ झाली होती. एकूण सर्व शेडयूल व्यापारी बँकांच्या कर्जावरील बुडीत कर्जाचे प्रमाण १० टक्केवर जाऊन पोहचले होते. बुडीत कर्जाच्या धोक्यामुळे अनेक सरकारी क्षेत्रातील बँका तोटयात गेल्या होत्या. हा प्रश्न सोडविण्यासाठी रिझर्व बँकेने कर्जवसूलीसाठी खास न्याय मंडळांची (Special Recovery Tribunal) स्थापना करून बँकांना आपल्या कर्जाची वसूली प्रभावीपणे करण्यासाठी व त्वरित कर्ज वसूली साठी कायदेशीर सल्ला उपलब्ध करून दिला.

२००४-०५ सालापर्यंत शेडयूल बँकांच्या NPA चे प्रमाण जे १९९० साली १३% वर गेले होते ते ५.२% पर्यंत खाली आणण्यात आले. शेडयूल व्यापारी बँकांच्या NPA चे प्रमाण पुढे २००८ - ०९ पर्यंत २.३% पर्यंत खाली आणण्यात आले.

३. **रोखीच्या (CRR) प्रमाणात घट** : CRR म्हणजे एकूण ठेवींच्या प्रमाणात रिझर्व बँकेच्या खात्यात सक्तीने ठेवावयाच्या रकमेचे प्रमाण. हे प्रमाण अधिक असल्यास बँकेला व्यवसायासाठी कमी पैसे उपलब्ध होतात. हे प्रमाण कमी झाल्यास बँकेला व्यवसायासाठी अधिक रक्कम उपलब्ध होते. हे प्रमाण १९९१ मध्ये १५% होत. ते २०१० साला पर्यंत ६% वर आणण्यात आले.

४. **SLR मधील घट** - SLR म्हणजे ठेवीतील रक्कम सरकारी रोखे किंवा सोन्याच्या स्वरूपात ठेवायाची रक्कम. हे प्रमाण जे १९९१ मध्ये ३८.५% होत ते पुढे २५% पर्यंत खाली आणण्यात आले. SLR व CRR मधील कपातीमुळे बँकेला आपल्या व्यवसायासाठी अधिक रक्कम उपलब्ध झाली.

५. **व्याजदर बंधन मुक्त :-** १९८९ पासून रिझर्व बँकेने व्याजदरावरील नियंत्रण उठविले आहे. आता बँका बचत खात्यावरील व्याजदर वगळता इतर सर्व प्रकारच्या ठेवीवर तसेच निर्यातीसाठी देणाऱ्या कर्जा व्यतिरिक्त इतर सर्व प्रकारच्या कर्जावर सध्या बँका आपआपला व्याजदर ठरवू शकतात. बचत खात्यावरील व्याजदर सध्या ४% असून तोही ठरविण्याचा अधिकार बँकांना देण्याचे सध्या घाटत आहे. परंतु त्याला अनेक बँकांच्या विरोध आहे. अलिकडे सरकारने असा अधिकार बँकांना दिलेला आहे.

व्याजदरावरील बंधने उठविल्यामुळे बँकांच्या व्यवहारात अधिक पारदर्शकता दिसून येते. त्यामुळे विविध बँकामध्ये स्पर्धा निर्माण होऊन बँका मधील नोकर वर्गाच्या कार्यक्षमतेत वाढ होईल व त्यामुळे ग्राहकांना अधिक उत्तम सेवा मिळू शकेल.

६. ठेवींची किमान मुदत

रिझर्व बँकेने बँकांच्या मुदत ठेवींची किमान मुदत ऑक्टोबर २००४ मध्ये १५ दिवसावरून ७ दिवसावर आणलेली आहे. याचा फायदा मुदत ठेवीदारांना मिळू शकेल. ते आपल्या कडील तुर्त न लागणारी रक्कम रोखीत न ठेवून घेता ७ दिवसाच्या मुदत ठेवीत बँकेत ठेवू शकतात व त्यावर व्याज कमवू शकतात. अशा पैशाच्या, बँका अल्प मुदतीच्या कर्जासाठी वापरू करू शकतात. किंवा रिझर्व बँकेतील खात्यात भरू शकतात.

७. किमान भांडवलाची अट (CAR) नरसिंहन कमिटीच्या मते CRR म्हणजे धोकादायक गुंतवणूक व भांडवल यांचे प्रमाण. CRR मध्ये वाढ केल्यास ठेवीदारांच्या बँकेवरील विश्वासात वाढ होते. सध्या सर्व बँकानमधून ही रक्कम किमान ९% च्या बंधनकारक दरा पेक्षा अधिक आहे. ३१ मार्च २००९ रोजी ७२ बँकांचे हे प्रमाण १०% पेक्षा जास्त होते. फक्त एका बँकेचा ९ ते १०% च्या मध्ये होता. प्रतेक्षात सर्व सेड्यूल बँकामधून हा दर ३१ मार्च २००४ रोजी १३.२% ऐवढा होता.

८. मालमत्ता व देणी यांचे व्यवस्थापन

मालमत्ता व देणी यांच्यात समतोल राखण्यासाठी बँका व्यक्ती, हिंदू अविभक्त कुटुंबाना वगळून इतरांच्या मोठ्या ठेवी परत करण्यास नकार देऊ शकतात. परंतु या बाबतीत बँकानी ठेवीदाराना पूर्व सूचना देणे बंधनकारक आहे.

९. प्रशासनाचे स्वातंत्र्य

शेड्यूल्ड व्यापारी बँका कुठेही नवीन शाखा सुरू करू शकतात किंवा सध्याच्या शाखांचा विस्तार करू शकतात. परंतु अश्या वेळी बँकानी LAR राखणे व हिशोबी पणाचे नियम पाळणे आवश्यक आहे. म्हणजेच नफा तोटयाचा पुरेपुर विचार करूनच अशी पावले उचलणे आवश्यक आहे. तसेच बँका ग्रामीण शाखा व्यतिरिक्त इतरत्र तोटयात चालणाऱ्या शाखा बंद करू शकतात. बँकान वरील कर्ज देण्याविषयीचे नियम ही शिथिल करण्यात आलेले आहेत.

२. १९९८ बँक सुधारणाचा दुसरा पर्व

रिझर्व बँकेनी नरसींहन समितीच्या शिफारशीवरून १९९८ मध्ये बँकांच्या सुधारणाचा दुसऱ्या पर्वाला सुरवात केली. या पर्वात पुढील सुधारणांचा समावेश होता.

१. मालमत्तेची सुरक्षितता

सरकारने २००२ साली बँकांच्या मालमत्ता सुरक्षित ते बदल खास कायदा पास केला. (Securitisation Reconstruction of Financial Assets and Enforcement of Security Interest Act 2002) बँकिंग क्षेत्रात सरकारने उचलेल हे एक महत्वाचे व अतिहासिक पाऊल समजले जाते. या कायद्यात मालमत्ता व्यवस्थापनासाठी स्वतंत्र खास मालमत्ता व्यवस्थापन कंपनीच्या स्थापनेसाठी खास तरतूद आहे. (Asset Management Company) (AMC) अशी कंपनी बँक व इतर वित्तीय संस्थांच्या बुडीत कर्जाचा (NPA) प्रश्न सोडवण्याचे काम करते.

या कायद्याखाली अशी कंपनी कोणत्याही बँकेच्या किंवा वित्तीय संस्थेच्या बुडीत कर्जाची (NPA) ठरलेल्या किंमतीला खरेदी करू शकते व त्या संस्थेला त्या बदली कर्जरोखे किंवा बॉण्ड्स देऊ शकते. थोडक्यात अशी कंपनी बँकांची बुडीत कर्ज वसूलीची डोके दुःखी आपल्यावर घेऊन बँकांना आपला इतर व्यवसाय व्यवस्थितपणे करण्यासाठी मोकळीक देऊ शकते.

२. शहर सहाकारी बँकाबद्दलच्या उपाय योजना

२००१-०२ साली अशा बँकांच्या ठेवीदार व सभासदांच्या हितरक्षणासाठी पुढील उपाय योजना तात्पुरत्या स्वरूपात सुचविण्यात आलेल्या आहेत. उदा.

- व्यक्तिना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या कंपनीच्या भागांच्या (Shares) तारणावर कर्ज देण्याचे थांबविणे.
- सध्या शेअर दलालाना दिलेली कर्जे व कंपनीच्या भागात केलेली गुंतवणूक काढून घेणे.
- मागणी केल्याबरोबर परत करावयाच्या (Call Money) कर्जाची रक्कम मागील वर्षाअखेर बँकेकडील एकूण ठेवींच्या रकमेच्या २% पेक्षा अधिक न होऊ देणे.
- मार्च २००२ पासून अशा बँकांच्या SLR प्रमाण १५% वरून २०% पर्यंत वाढविणे.

३. थेट परदेशी गुंतवणूक (Foreign Direct Investment and FDI)

केंद्र सरकारने बँकामधील परदेशी गुंतवणूकीची टक्केवारीत ४९% वरून ७४% पर्यंत वाढवलेली आहे. यामुळे भारतीय बँकाना अधिक प्रमाणात परदेशातून भाग भांडवल गोळा करणे शक्य झाले. तसेच परदेशी भांडवला बरोबर परदेशी तंत्रज्ञानही आयात करणे शक्य झाले. याचा खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या कार्यक्षमतेवर थेट परिणाम होईल.

४. एकत्रीकरण

मे २००५ मध्ये रिझर्व बँकेनी खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या एकत्रीकरण संबंधात नवीन मार्गदर्शक तत्त्वे प्रस्तुत केली. या मध्ये एकत्रीकरणाची कार्य पध्दती, उघड करावयाची माहिती, प्रवर्तकांनी एकत्रीकरणाआधी व नंतर भागांची विक्री करणे इत्यादी सर्व गोष्टी बद्दल नियम आहेत.

५. काळा पैसा निर्माण होऊ नये या संबंधातील तरतूदी

काळा पैशाच्या निर्मितीवर बंधन घालण्याच्या प्रश्नाला हल्ली दहशदवादी व बेकायदेशीर कृत्यातील वाढीमुळे अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. म्हणून नोव्हेंबर २००४ मध्ये रिझर्व बँकेनी KYC किंवा know your customer तुमच्या ग्राहकाची योग्य ओळख करून घ्या या संबंधातील नियम अधिक कडक करण्यात आले.

- ग्राहक स्वीकारणे
- ग्राहक ओळखणे
- धोक्याचे व्यवस्थापन करणे
- संशयास्पद व्यवहारांचा तपशील सरकारला पुरविणे

६. बॅसेल २ च्या अटी स्वीकारणे

बॅसेल यांच्या बँकेवर लक्ष ठेवणाऱ्या समितीने २६ जून २००४ रोजी भांडवल प्रमाणा बाबत (Capital Adequacy Basel II) नवीन नियम सुचविले. या समितीच्या शिफारशी वरून रिझर्व बँकेने बँकांना बॅसेल २ मधील अटी पाळण्यास सांगितले. या नवीन अटींच्या पूर्ततेच्या दिशेने प्रगती करण्यासाठी रिझर्व बँकेने या संदर्भात अनेक उपाय योजना केलेल्या आहेत.

७. सरकारी क्षेत्रातील बँकांना व्यवस्थापन स्वातंत्र्य बहाल करणे. फ्रेब्रुवारी २००५ मध्ये केंद्र सरकारने सरकारी बँकांना त्यांच्या व्यवस्थापनात अधिक स्वातंत्र्य बहाल केले म्हणजे त्या बँका खाजगी बँकाशी अधिक कार्यक्षम पध्दतीने स्पर्धा करू शकतील. सरकारी बँक व्यवस्थापनाला पुढील गोष्टीत स्वातंत्र्य देण्यात आले.

- नवीन प्रकारच्या सेवा सुरु करणे किंवा आहे त्या सुविधांत कपात करण्याचे स्वातंत्र्य.
- योग्य बँका ताब्यात घेणे
- तोटयात चाललेल्या शाखा बंद करणे किंवा दुसऱ्याजवळच्या शाखेत त्यांचे विलिनीकरण करणे.
- परदेशात आपली शाखा सुरु करणे.
- उपकंपन्यांची स्थापना करणे
- नोकर भरती प्रशिक्षण व बढती देण्याचे स्वातंत्र्य वगैरे

८. ग्राहक सेवा

व्यापारी बँकांनी ग्राहकांना देत असलेल्या सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी रिझर्व बँकेनी अनेक उपाय योजना केलेल्या आहेत. उदा.

(अ) खाजगी व सरकारी क्षेत्रातील संचालक मंडळाने ग्राहक सेवा समितीची स्थापना करावी व त्या द्वारे बँकेच्या दैनंदिन कामकाजात सुधारणा व्हावी व ग्राहकांना अधिक दर्जेदार सेवा मिळावी.

(ब) तक्रार अधिकारी (Ombudsman) वेगवेगळ्या राज्यातील तक्रार निवारणा अधिकाऱ्यांकडून आलेल्या तक्रारींची त्वरित दखल घेतली जाईल यावर ग्राहक सेवा विषयक समितीने लक्ष घालावे व तक्रार निवारणा अधिकाऱ्यांच्या योजनेला यश प्राप्त होण्यास मदत करावी. २००५ साली या संदर्भात पाऊले उचलली गेली.

(क) क्रेडिट कार्ड सुविधा

रिझर्व बँकेने जून २००५ मध्ये व्यापारी बँकांच्या क्रेडिट योजना राबविण्याच्या इतर संस्थांच्या क्रेडिट कार्ड योजना संबंधी मार्गदर्शक तत्वे तयार केले त्याप्रमाणे प्रत्येक संस्थेनी या संबंधीचे आपले नियम तयार करून ग्राहकांना पूर्व सूचना द्यावी. हे नियम ग्राहकांवर अन्याय करणारी नसावीत.

९. मृत्यू पावलेल्या ग्राहकांच्या ठेवी

मरण पावलेल्या ग्राहकांच्या नावावरील ठेवी रक्कम त्याच्या वारसांना देण्याची कार्ये पध्दत सोपी व सुट व सुटीत करावी.

१०. तंत्रज्ञान

बँकेतील तंत्रज्ञानाचे आधुनिकीकरण करावे. त्यासाठी

- पैसे एका ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविण्यास संगणकाचा वापर करावा. म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्स्फर.
- पैसे पाठविण्याच्या पध्दतीचे केंद्रीकरण करावे.
- आर्थिक माहिती पुरविण्याची सेवा सुटसुटीत करावी.
- नेगोशिअटेड डीलिंग सिस्टिम
- रियल टाइम ग्रॉस सेटलमेंट सिस्टिम (RTGS)

११. अर्थपुरवठ्याच्या नवीन प्रकारच्या योजना

विमा, क्रेडिट व डेब्रिट कार्ड पैशांची गुंतवणूक, मूलभूत सुविधांना अर्थ पुरवठा, गृह योजना ना अर्थ पुरवठा, कर्ज वसूली (फॅक्टरिंग) धोकादायक योजनाना अर्थ पुरवठा (Venture Capital) म्युच्युअल फंड वगैरे.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

(अ) रोखतेच्या प्रमाणात केलेली घट बँकांना उपकारक आहे.

(ब) नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर बँकांच्या हिताचा आहे.

२.५ प्रश्न

---

१) १९९१ पासून बँक व्यवसायात झालेल्या सुधारणांचा आढावा घ्या.

२) १९९८ पासून बँक व्यवसायात झालेल्या सुधारणा विशद करा.

नवीन आर्थिक धोण स्वीकारल्या नंतरच्या काळातील बँकांची कामगिरी आणि बँक व्यवसायात नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर.

रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ नवीन सुधारणा नंतरच्या काळातील बँकांची कामगिरी
- ३.२ बँक क्षेत्रातील नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर
- ३.३ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- नवीन सुधारणांचा बँक व्यवसायावरील परिणामाचा अभ्यास करणे.
- व्यापारी बँकांच्या कामगिरीवरील नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापराच्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

३.१ आर्थिक सुधारणा नंतरच्या काळात व्यापारी बँकांची कामगिरी.

व्यापारी बँकांची कामगिरी किंवा त्यांच यश पुढील गोष्टींवरून मोजली जाते.

- १) नफ्यातील वाढ
- २) उत्पादकतेतील वाढ
- ३) आर्थिक स्थितीतील सुधारणा
- ४) मालमत्तेचा दर्जा

१) नफ्यातील वाढ

बँकेच्या नफ्यातील मोजदाद बँकेच्या निव्वळ (Net) नफ्यावरून केली जाते. निव्वळ नफ्यातील वाढ बँकेच्या व्याज, व्याजेतर उत्पन्न व खर्चावरून ठरते.

- १) मिळणाऱ्या व्याजाचे प्रमाण, म्हणजे एकूण मालमत्रेच्या मानाने मिळणाऱ्या व्याजाचे प्रमाण. हे जेवढे अधिक असेल तेवढा नफा अधिक व कमी असेल तितका नफा कमी .
- २) द्यायच्या व्याजाचे प्रमाण, याचा अर्थ एकूण मालमत्तेशी तुलना केल्यास द्यावयाचा व्याजाचे प्रमाण. हे प्रमाण वाढले म्हणजे नफ्यात घट होते व कमी झाल्यास नफ्यात वाढ होते.
- ३) निव्वळ व्याजाचे प्रमाण म्हणजे एकूण मालमत्तेशी तुलनेत निव्वळ व्याजाचे प्रमाण निव्वळ व्याजाचे उत्पन्न म्हणजे द्यावयाचे व्याज व मिळणारे व्याज यातील फरक. याच्या प्रमाणात वाढ होईल तसे नफ्यात वाढ होते. आणी यांत घट म्हणजे नफ्यात घट अशा वेळी बँकेनी आपल्या गुंतवणूकीच्या धोरणात योग्य तो बदल केला पाहिजे म्हणजेच उत्पन्नात वाढ होऊ शकेल.
- ४) व्यवस्थापनाचा व्याजाव्यतिरिक्तच्या खर्चाचा एकूण मालमत्तेशी असणारे प्रमाण. या प्रमाणातील वाढ ही व्यवस्थापनाच्या अकार्यक्षमतेचे द्योनक समजल जात व नफ्यात घट होते.
- ५) बोजाचा प्रमाण:- बोजा म्हणजे व्याजेतर उत्पन्न व व्याजेतर खर्च यातील फरक. याच्या प्रमाणात वाढ म्हणजे नफा घटत असलेली सूचना.
- ६) एकूण मालमत्तेशी एकूण उत्पन्नाचे प्रमाण म्हणजे निव्वळ नफ्याचा व एकूण मालमत्तेशी तुलनेने प्रमाण. हे प्रमाण बँकेच्या नफ्याचे मालमत्तेशी असलेले प्रमाण या प्रमाणातील वाढ बँकेच्या नफ्यातील वाढ दर्शविते.
- ७) भांडवलाशी उत्पन्नाचे प्रमाण, याचा अर्थ एकूण भागधारकांच्या पैशाशी उत्पन्नाचे असलेले प्रमाण. या प्रमाणातील वाढ बँकेची नफा कमविण्याची क्षमता दर्शविते. या आधारे बँक बाजारातून अधिक भाग भांडवल गोळा करू शकते.
- ८) शेअर बाजारातील प्रमाण:- शेअर बाजारातील बँकेच्या भागाची कामगिरी बँकेच्या नफ्यावर अवलंबून असते. किंवा बँकेच्या नफा कामाविण्याच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते. हे पुढील दोन प्रमाण (Ratios) दाखवितात.

अ) EPS प्रतिभाग नफा म्हणजे, निव्वळ नफा व एकूण भाग यांचे प्रमाण. म्हणजेच प्रत्येक भागाला मिळणारा नफा.

ब) किंमत व नफा यांचे प्रमाण (P.E. Price Earning Ratio) म्हणजे भागाची बाजारातील किंमत व प्रतिभाग उत्पन्न यांचे प्रमाण.

२) उत्पादकता दर्शक (Productivity Indicator) :

उत्पादकता दर्शक हे बँकेतील नोकर वर्गाच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते. याची मोज दाद पुढील दोन प्रकारे करण्यात येते.

अ) प्रत्येक नोकरामागील नफा :- म्हणजे एकूण नोकरवर्ग व एकूण नफा यांच्यातील प्रमाण. या प्रमाणातील वाढ अधिक उत्पादकता दाखविते.

ब) प्रत्येक नोकरा मागे व्यवसाय :- म्हणजे एकूण व्यवसाय व नोकरांची संख्या यातील प्रमाण. या प्रमाणातील वाढ उत्पादकतेतील वाढ दर्शविते.

३) आर्थिक स्थैर्याची लक्षणे किंवा आर्थिक स्थैर्याची मोजदाद. बँकेची आर्थिक स्थिती आवश्यक भांडवल असण्यावरून किंवा भांडवल व धोकादायक मालमत्ता यांच्या प्रमाणावरून दिसून येते. म्हणजे धोकादायक संपत्ती व बँकेचे भांडवल यांच्यातला प्रमाण. या कसोटीसाठी बँकेच्या प्रत्येक मालमत्तेतील धोका ठरविण्यात येतो व त्या प्रमाणात मुक्त भांडवल किंवा बोजा नसलेल भांडवल गोळा केल जात. प्रत्येक मालमत्तेतील धोका लक्षात घेऊन प्रत्येक आकडयात मोजला जातो. म्हणजेच दिलेल कर्ज वसूल होण्याचे प्रमाण किंवा गुंतविलेले पैसे परत मिळण्याचे प्रमाण यांची मोजदाद केली जाते. हे प्रमाण जेव्हा अधिक असेल त्या प्रमाणात ठेवीदारांच्या ठेवी सुरक्षित समजल्या जातात. उदा. हे प्रमाण १०% असल्यास प्रति रु. १,००,०००च्या कर्जामागे बँकेच भांडवल १०% म्हणजे रु. १०,००० च असत. म्हणजेच बँकेनी दिलेल्या कर्जामध्ये १०% पर्यंतच कर्ज बुडीत निघाल तरीही ठेवीदारांच्या ठेवी सुरक्षित राहतात. त्यांना त्यांच्या ठेवीची सर्व रक्कम निश्चित पणे वेळेवर परत मिळू शकते.

४) मालमत्तेच्या गुणवत्तेची मोजमाप

बँकेच्या मालमत्तेची गुणवत्ता बुडीत कर्जाच्या (NPA) प्रमाणावरून ठरविली जाते. NPA किंवा संभाव्य बुडीत कर्ज म्हणजे. ज्या कर्जाची मुद्दल व त्यावरील व्याज ९० दिवसापेक्षा जास्त कालावधीसाठी मिळलेली नाही. हा प्रमाण जास्त असणे म्हणजे मालमत्तेची गुणवत्ता कमी दर्जाची ठरविली जाते. इथे मालमत्ता म्हणजे दिलेले कर्ज व केलेली गुंतवणूकीची रक्कम. सर्व साधारणपणे पुढील प्रमाण (Ratio) काढले जातात.

अ) ढोबळ NPA व ढोबळ कर्जाच्या रक्कमांच प्रमाण म्हणजेच एकूण दिलेले कर्ज व एकूण (NPA) यांच्यामधील प्रमाणे.

(ब) निव्वळ NPA व निव्वळ कर्ज यांचे प्रमाण. हे प्रमाण कमी असल्यास मालमत्तेचा दर्जा समाधान कारक समजला जातो.

सरकारी क्षेत्रातील खाजगी क्षेत्रातील व परदेशी बँकांची कामगिरी.

आर्थिक सुधारणा (१९९९) सुरु होण्यापूर्वीच्या काळात बँकिंग क्षेत्रात स्पर्धेचा अभाव होता. बँकांची कामगिरी असमाधानकारक होती. लाचखोरीला ऊत आला होता. भांडवलाची कमतरता जाणवत होती व बँकांच्या दैनंदिन व्यवस्थापन खर्चात वाढ झालेली दिसून येत होती. आर्थिक सुधारणांचा पर्व सुरु झाल्यावर एकूण जवळ जवळ सर्वच बँकांची कामगिरी सुधारली. सरकारी क्षेत्र, खाजगी क्षेत्र व परदेशी बँका सर्वांच्याच कामगिरीत सुधारणा दिसून आली. या तीनही प्रकारच्या बँकांची तुलनात्मक प्रगती पुढील कसोटयावरून ठरविता येईल :-

१) नफ्याची शक्यता किंवा क्षमता दाखविणाऱ्या खुणा किंवा कसोटया :- नफ्याची कसोटी लावल्यास २००० -२००९ पासून सगळ्याच प्रकारच्या व्यापारी बँकांच्या कामगिरीत सुधारणा दिसून येते. परंतु परदेशी बँका व खाजगी क्षेत्रातील नवीन बँका यांची कामगिरी सरकारी क्षेत्रातील बँकांच्या तुलनेने खूपच अधिक चांगली आहे.

२०००-२००१ व २००८ – २००९ मधील तुलनात्मक कामगिरी.

कसोटी	सरकारी बँका		नवीन खाजगी बँका		परदेशी बँका	
	२०००-०१	२००८-०९	२०००-०१	२००८-०९	२०००-०१	२००८-०९
व्याजाच उत्पन्न	८.८	७.२६	८.२	८.३३	९.३	६.७८
दिलेल व्याज	६.०	५.१४	६.०	५.५५	५.६	२.८७
खर्च व मालमत्ता (ICAR)	२.७	१.४७	१.७	२.२४	३.०	२.७५
निव्वळ व्याज प्रमाण NPAR	०.४	०.९१	०.८	१.०६	०.९	१.६८
एकूण	२.९	२.९२	२.९	२.७९	३.६	३.९१

संदर्भ : आर. के उप्पल यांच (Indian Banking in Globalised Word 2008)

अ) व्याजाच्या उत्पन्नाचे प्रमाण . याचा अर्थ व्याजाचे एकूण उत्पन्न व एकूण मालमत्ता यांच-प्रमाण. या प्रमाणातील वाढ नफ्यातील वाढ दर्शविते. वरील तक्त्यावरून दिसून येते की एकूण सरकारी बँकांच्या संदर्भात हे प्रमाण कमी झालेले आहे. २०००-०१ मध्ये जे ८.८ होत ते २००८-०९ मध्ये ७.२६ झाले. खाजगी क्षेत्रातील नवीन बँकांच्या बाबतीत हे प्रमाण थोडे वाढलेले आहे. म्हणजेच ८.२ वरून ८.३२ पर्यंत गेलेले आहे. परंतु परदेशी बँकांच्या बाबतीत मात्र यात लक्षणीय घट झालेली दिसून येते. इथे ९.३% वरून ६.७८% झालेले आहे.

ब) व्याज देण्याचे प्रमाण याचा अर्थ एकूण मालमत्ता व दिलेले व्याज यांच्यातल प्रमाण. यातील वाढ नफ्यातील घट दर्शविते तर कपात वाढ दर्शविते. हे प्रमाण सर्वच प्रकारच्या बँकांच्या संदर्भात लक्षणीय घट दिसून येते. परंतु परदेशी बँकांच्या संदर्भात ही घट सर्वाधिक आहे. याचा अर्थ नफ्यातील प्रमाणात वाढ झालेली आहे. सरकारी क्षेत्रातील बँकेत ६% वरून ५.१४ झालेले आहे. नवीन खाजगी बँकेत ६ वरून ५.५६% पर्यंत खाली आलेले आहे तर परदेशी बँकांच्या बाबतीत ५.६ वरून २.८७% वर गेलेला आहे. थोडक्यात व्याजाचा उत्पन्न व खर्च यांच प्रमाण सर्वत्र एकाच दिशेने नाही मिश्र आहे.

क) खर्च व मालमत्ता प्रमाण:- याचा अर्थ व्याजेतर प्रशासन खर्च व एकूण मालमत्ता यांच्यातील प्रमाण. यांच्यातील घट बँकेच्या कामगिरीतील सुधारणा दर्शविते. २०००-०१ व २००८-०९ या काळात सरकारी क्षेत्रातील बँकांच्या व परदेशी बँकांच्या बाबतीत घट दिसून येते तर नवीन खाजगी बँकांच्या बाबतीत वाढ झालेली दिसून येते. सरकारी क्षेत्रातील बँकांच्या बाबतीत २.७ होती ती १.४७ पर्यंत खाली आली. परंतु खाजगी क्षेत्रातील नवीन बँकांच्या बाबतीत १.७% वरून २.२४ पर्यंत वाढ झाली आणि सर्व परदेशी बँकांमध्ये ३% हून २.७५ पर्यंत खाली आली.

ड) निव्वळ नफ्याचे प्रमाण :- निव्वळ नफ्याचे प्रमाण (Net Profit Ratio) म्हणजे एकूण मालमत्तेच्या तुलनेने निव्वळ नफ्याचे प्रमाण. हे प्रमाण मात्र सर्व क्षेत्रातील बँकांच्या बाबतीत वाढ

झालेली दिसून येते. याचा अर्थ पैशाची किंवा मालमत्तेची गुंतवणूक अधिक कार्यक्षमरीत्या केली गेली. हे प्रमाण सरकारी क्षेत्रातील बँकांमध्ये ०.४ वरून ०.९१ एवढी वाढ झालेली दिसून येते. नवीन खाजगी बँकांमध्ये ०.८% वरून १.०६% झाल आणि परदेशी बँकांमध्ये ०.९% वरून १.६८ टक्के इतक वाढल.

ई) फरकाचे प्रमाण (Spread Ratio):-फरकाचे प्रमाण म्हणजे निव्वळ व्याज व एकूण मालमत्ता यांच्यातील प्रमाण फरक म्हणजे प्राप्त व्याज व दिलेले व्याज यातील फरक. हा फरक नवीन खाजगी बँका व परदेशी बँकांमध्ये वाढला तर सरकारी क्षेत्रातील बँकांमध्ये कमी झाला. सरकारी क्षेत्रातील बँकांमध्ये २.९ % वरून २.१२% पर्यंत खाली आला. नवीन खाजगी बँकांमध्ये २.१ वरून २.७९ पर्यंत वाढला आणि परदेशी बँकांमध्ये ३.६% वरून ३.९१% पर्यंत वाढला.

फ) उत्पादकतेचे प्रमाण – हे प्रमाण एकूण तीन पध्दतीने मोजले जाते. (१) प्रति नोकरा मागील उलाढाल (२) प्रति नोकर मागील नफा (३) प्रत्येक शाखेची एकूण उलाढाल उत्पादकतेचा नफ्याशी थेट संबंध आहे. उत्पादकतेत वाढ म्हणजे नफ्यातील वाढ. प्रामुख्याने सरकारी क्षेत्रातील बँका व परदेशी बँका दोन्ही मध्ये उत्पादकतेत वाढ झालेली दिसून येते. परंतु नवीन खाजगी बँकांच्या बाबतीत मात्र यात घट झालेली आहे.

१. प्रति नोकर व्यवसाय - म्हणजे एकूण व्यवसाय व एकूण नोकरांची संख्या या काळात प्रति नोकर व्यवसाय सरकारी क्षेत्रातील बँका व परदेशी बँका मध्ये वाढ झालेली आहे. परंतु नवीन खाजगी क्षेत्रातील बँकांमध्ये मात्र थोडी घट झालेली दिसून येते.

प्रति नोकर व्यवसाय (लाख रुपयामध्ये) :

वर्ष	सरकारी बँका	नवीन खाजगी बँका	परदेशी बँका
१९९७-९८	८८.५	७८५.९	५२९.४
२००५-२००६	३२४.१	७२८.९	१०१२.८

संदर्भ - आर. के. उप्पल Indian Banking in Globalised World 2008

२) प्रति नोकर नफा

हे प्रमाण म्हणजे एकूण नफा व नोकरांची संख्या यांच्यातले प्रमाण. मध्यल्या काळात म्हणजे १९९७-९८ ते २००५-०६ या काळात सरकारी व परदेशी बँकांमध्ये या प्रमाणात सतत वाढ झालेली दिसून येते. परंतु नवीन खाजगी बँकांच्या बाबतीत मात्र यांत लक्षणीय घट झाली.

प्रति नोकर नफा (लाख रुपयांत) :

वर्ष	सरकारी बँका	नवीन खाजगी बँका	परदेशी बँका
१९९७-९८	०.७	११.४	४.५
२००५-२००६	२.९	६.३	२६.५

संदर्भ - आर. के. उप्पल यांच Indian Banking in Globalised World 2008

३) प्रतिशाखा व्यवसाय

प्रति शाखा व्यवसाय सर्वच प्रकारच्या बँकेतून वाढलेला आहे. परंतु सरकारी बँकामध्ये नवीन खाजगी बँकांच्या व परदेशी बँकांच्या तुलनेने प्रति शाखा व्यवसाय कमी आहे. उदा. परदेशी बँकांचा प्रति शाखा व्यवसाय सरकारी बँकांच्या प्रतिशाखा व्यवसायाचे दस पट तर नवीन खाजगी बँकेचा व्यवसाय सरकारी बँकेच्या दुप्पट होता.

प्रति शाखा व्यवसाय (कोटी रुपयांमध्ये)

बँका	१९९९ - २०००	२००४ - ०५
सरकारी क्षेत्रातील	५०.९२	११६.९६
खाजगी बँका	१४९.८९	२१६.५६
परदेशी बँका	५४८	११४७.६८

संदर्भ - आर. के. उप्पल Indian Banking in Globalised World 2008

४) **व्यापारी बँकांचा आर्थिक स्थैर्य** - व्यापारी बँकांचे आर्थिक स्थैर्य भांडवलालाच्या प्रमाणावर अंवलंबून असते. हे प्रमाण म्हणजे धोकादायक मालमत्ता व भांडवल यांचे प्रमाण. रिझर्व बँकेने हे प्रमाण किमान ९% असावे असे म्हटलेले आहे. सर्व प्रकारच्या बँकांमध्ये हे किमान प्रमाण आहे. नवीन खाजगी बँक व परदेशी बँकांमध्ये हे प्रमाण १५.१ पेक्षा अधिक आहे तर सरकारी बँकामध्ये मार्च २००९ मध्ये १२.३ पेक्षा अधिक आहे.

५) **मालमत्तेची गुणवत्ता** - मालमत्तेची गुणवत्ता NPA च्या (संभाव्य बुडीत कर्जाच्या) प्रमाणावर अवलंबून आहे. NPA म्हणजे अशी कर्जे ज्यावरील मुद्दल व व्याजाचा हप्ता ९० दिवसापेक्षा जास्त काळ बाकी आहे. NPA अधिक असणे म्हणजे मालमत्तेची गुणवत्ता खराब किंवा कमी प्रतीची असणे. मालमत्ता म्हणजे बँकेनी केलेली गुंतवणूक व लोकांना दिलेले कर्ज.

मार्च २००९ मधील ढोबळ व निव्वळ NPA

बँका	एकूण NPA व एकूण कर्ज यातील प्रमाण	निव्वळ NPA व निव्वळ कर्ज यांचे प्रमाण
सरकारी बँका	२.०	०.९
खाजगी बँका	३.१	१.४
परदेशी बँका	४.०	१.८

संदर्भ - आर. के. उप्पल Indian Banking in Globalised World 2008

2008 - 09 साली बऱ्याच NPA ची वसूली करण्यात आली. त्यामुळे बँकांच्या मालमत्तेची गुणवत्तेत सुधारणा झाली. या संबंधीचा कायदा (Securities Act) व करवसूली न्याय मंडळ (Debt Recovery Tribunal) यांचा चांगला परिणाम झाला. सरकारी बँकांचा

ढोबळ कर्ज व ढोबळ NPA यांच्यातले प्रमाण २% वर आले व निव्वळ कर्ज व निव्वळ NPA याच प्रमाण मार्च २००९ मध्ये ०.९% वर आले. परंतु खाजगी व परदेशी बँकांच्या बाबतीत मात्र यात वाढ झाली.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- (अ) बँकेची कामगिरी कोण कोणत्या निकषावर मोजली जाते ?
 (ब) खाजगी व परदेशी बँकांच्या तुलनेने भारतातील सरकारी बँकांची कामगिरी १९९८ मध्ये किती वाईट होती ?
 (क) पुरेसे भांडवल प्रमाण म्हणजे काय ?
 (ड) NPA (संभाव्य बुडीत कर्ज) म्हणजे काय ?

३.२ नवीन तंत्रज्ञानाचा बँकिंग क्षेत्रातील वापर.

१९९९ मध्ये पास केलेल्या बँक व्यवसायातील माहिती तंत्रज्ञानाच्या कायद्याने बँकाचे स्वरूप पार बदलून गेले. ए.टी. एम्. स्मार्ट कार्ड, इंटरनेट बँकिंग, टेलि बँकिंग वगैरेच्या आगमनामुळे बँक व्यवसाय पार, बदलून गेला. कामाची पध्दत, नोकरांची कार्य संस्कृती (Work Culture) मानवी संपत्ती विकास यात बराच बदल झाला. भारतातील बँकामध्ये इलेक्ट्रॉनिक व टेलिकम्युनिकेशन्स यांच्या मदतीने अनेक नवीन पध्दतीची सेवा पुरविण्यास सुरुवात झाली. हल्ली बँकेत वापरल्या जाणाऱ्या काही नवीन तांत्रिक साधनांची माहिती पुढे देण्यात आलेली आहे.

१. व्हर्चुअल (Virtual) बँकिंग

यामध्ये ग्राहकांचा विविध माहिती तंत्रज्ञानाच्या (I.T.) मदतीने बँक सेवा उपलब्ध करून देण्यांत आल्या. माहिती तंत्रज्ञानाच्याच आधारे ग्राहकांना विविध सेवा पुरविण्यास प्रारंभ झाला. यातील सर्वात महत्वाची सेवा म्हणजे ATM (Automated Teller Machine) पैसे काढण्याचे यंत्र इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्स्फर, टेलिफोन बँकिंग, क्रेडिट व डेबिट कार्ड स्मार्ट कार्ड व इंटरनेट बँकिंग.

१. ए. टी. एम (ATM)

ए.टी. एम् म्हणजे ग्राहकांना विविध सेवा २४ तास उपलब्ध करून देणारे. यंत्र अशी सेवा ग्राहकांना त्यांच्या सोयीच्या विविध ठिकाणी उपलब्ध झाल्यामुळे ग्राहकांना बँकेच्या शाखेत स्वतः जाण्याचे प्रसंग क्वचितच वेळा यायला लागले. ए.टी. एम् सेवेसाठी ग्राहकांना ऐक छोटेस प्लॉस्टिकचे कार्ड दिले जाते. त्यावर ऐकपट्टी असते ज्यात संगणकाच्या मदतीने बँकेचे नांव,

ग्राहकाचे नाव, कार्ड नंबर, कार्ड कोणत्या तारखेपर्यंत वापरता येईल व ग्राहकाची सही इत्यादी माहिती भरण्यात आलेली असते. ए.टी.एम ग्राहकांना विविध सेवा पुरविते. त्याच्या मदतीने ठराविक मर्यादे पर्यंत ग्राहकाला आपल्या खात्यातून पैसे काढता येतात, खात्यात पैसे चेक व ड्रॉप्ट भरता येतात, खात्यातील शिल्लक पाहता येते, एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पैसे वर्ग करता येतात. खात्याचा संक्षिप्त उतारा मिळवता येतो वगैरे. हल्ली तर काही ठिकाणी टेलिफोन व विजेची बिलेही भरता येतात. विमान व रेल्वेचेच नव्हे तर सिनेमाची तिकीटेही काढता येतात. या यंत्रात नवनवीन सुधारणा केल्या जात आहेत.

२. डेबिट कार्ड :- हे म्हणजे आधी पैसे भरलेले कार्ड. याच्या वापरासाठी प्रत्येक ग्राहकाला (पिन) (Personal Identification Number) स्वतंत्र क्रमांक देण्यात येतो. ग्राहक याचा वापर विविध ठिकाणी जिथे हे कार्ड स्वीकारण्याची सोय उपलब्ध आहे तिथे करू शकतो. उदा. खरेदी करणे, बिल भरणे वगैरे. इथे संबंधित पैसे ग्राहकाच्या खात्यात थेट खर्च टाकले जातात. अशा कार्डच्या मदतीने ग्राहक आपल्या खात्यातील रकमेपेक्षा अधिक रकमेची खरेदी करू शकत नाही.

३. क्रेडिट कार्ड याच्या मदतीने ग्राहक विविध ठरलेल्या ठिकाणी ठराविक मर्यादेपर्यंत प्रत्यक्ष रोख रक्कम न देता वस्तू व सेवा यांची खरेदी करू शकतो. क्रेडिट व डेबिट कार्ड यातील प्रमुख फरक म्हणजे क्रेडिट कार्डचे पैसे नंतर दिले जातात तर डेबिट कार्डचे पैसे आधीच दिलेले असतात.

४. P.O.S पाईट ऑफ सेल : P.O.S म्हणजे कार्ड त्या यंत्रात सरकवून डेबिट व क्रेडिट कार्डावर व्यवहार पूर्ण करता येतात. या यंत्रामुळे इलेक्ट्रॉनिक पध्दतीने पैसे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात वर्ग करता येतात. हे यंत्र ग्राहकांच्या खात्यात खरेदी करण्यासाठी पुरेसे पैसे आहेतना याची खात्री करून घेते. या यंत्राच्या मदतीनेच डेबिट व क्रेडिट दोन्ही प्रकारच्या कार्डावर व्यवहार पूर्ण करता येतात. तसेच इतर काही कार्ड असतील तर त्यांचाही वापर करता येतो.

५. दारात किंवा घरपोच बँक सेवा :- म्हणजे ग्राहकांना आपल्या राहत्या घरी किंवा कार्यालयात बँक सेवा उपलब्ध करून देते. या पध्दतीत ग्राहकाला बँकेची सेवा मिळविण्यासाठी प्रत्यक्ष बँकेच्या शाखेत जाण्याची गरज नाही. हल्ली काही बँकानी ही सुविधा मोठ्या ग्राहकांना किंवा ज्येष्ठ नागरिकांना पुरवायला सुरु केलेली आहे.

६. इंटरनेट बँकिंग – संगणकाच्या मदतीने बँक सेवा. याला ऑन लाईन बँकिंग असेही म्हणतात. इथे बँका आपल्या विविध सेवा संगणकामार्फत ग्राहकाला पुरवितात. कॉमर्स हा एक भाग समजला जातो. म्हणजेच ग्राहक घर बसल्या वस्तूंची सेवेची खरेदी किंवा विक्री करू शकतो. इथे ग्राहक इंटरनेटच्या मदतीने खात उघडू शकतो. बिल भरू शकतो. खात्यातील शिल्लक रक्कम जाणून घेऊ शकतो. कर्जासाठी अर्ज करू शकतो. चेकचा नमूना मिळवू शकतो, पैसे दुसऱ्याला पाठवू शकतो, चेकचे पैसे न देण्याचे आदेश (Stop payment) बँकेला देऊ शकतो वगैरे. वेग वेगळ्या बँका अशा वेग वेगळ्या सेवा इंटरनेट द्वारे पुरवितात. काही बँका फक्त खात्याची माहिती अशा पध्दतीने पुरवितात तर काही बँका सर्व सेवा इंटरनेट द्वारे उपलब्ध करून देतात.

७. मोबाईल (भ्रमण दूरध्वनी) बँक सेवा - ही सेवा म्हणजे इंटरनेट बँकिंगची पुढली पायरी. इथे बँक मोबाईल फोन द्वारा बँकेची सेवा म्हणजे तुम्ही कुठेही असताना बँकेचा वापर करू शकता इथे आपल्या बँक खात्याचा तपशील ग्राहकाला मोबाईल वर SMS एस्. एम्. एस्. द्वारा प्राप्त होऊ शकतो. यामध्ये विविध बँक सेवा उपलब्ध आहेत. जसे खात्यातील शिल्लक. खात्याची माहिती (SMS Alert) म्हणजे खात्यात पैसे जमा झाले किंवा खात्यातून पैसे काढले किंवा क्रेडिट व डेबिट कार्डद्वारे व्यवहार पूर्ण झाले वगैरेची खात्याचा संक्षिप्त उतारा वगैरे माहिती SMS द्वारा ग्राहकाला दिली जाते.

८. टेलि बँकिंग – इथे टेलिफोन द्वारा बँक सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. टेलिफोन द्वारा २४ तास बँकेची सेवा ग्राहकाला उपलब्ध होते. ग्राहकाचा आवाज संगणकद्वारे ओळखला जातो म्हणजेच ग्राहकाच्या आवाजावरून ग्राहकाची ओळख पटवून घेतली जाते.

९. फोन बँकिंग –इते ग्राहक फोनवर बँक सेवा संबधीच्या सूचना बँकेच्या अधिकाऱ्याला देऊ शकतो. म्हणजे प्रत्यक्ष पैशाचा व्यवहार वगळून इतर सर्व व्यवहार टेलिफोनवरून कुटून ही पूर्ण करता येतात.

१०. ETF.(Electronic Fund Transfer) इंटरनेट द्वारे पैसे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात वर्ग करणे - या सेवे द्वारे क्षणात पैसे एका ठिकाणा वरून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविले जाऊ शकतात. या सेवे द्वारे ग्राहक आपल्या खात्यातून पैसे त्याच बँकेतील किंवा इतर बँकेच्या कोणत्याही शाखेतील खात्यात पैसे वर्ग करू शकतात या पध्दतीने परदेशी सुध्दा पैसे क्षणात पाठविता येतात. त्यामुळे दुसऱ्या व्यक्तिला त्याच दिवशी किंवा जास्तीत जास्त दुसऱ्या दिवशी पैसे मिळू शकतात. उदा. आखाती देशात नोकरी करणारे भारतीय, आपल्या घरातील माणसाना या सेवेद्वारे दर महिन्याला नियमित पणे पैसे पाठवू शकतात.

११. ECS इलेक्ट्रॉनिक क्लियरिंग सेवा म्हणजे कागदाच्या वापर न करता पैसे एका ठिकाण्यावरून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविणे. या मध्ये.

- या सेवेचा उपयोग नियमितपणे द्यावयाच्या पैशासाठी उदा. कंपनीचा लाभांश नोकरांचा पगार, निवृत्ति वेतन, कमिशन, शेअर न मिळालेल्यांना पैसे परत पाठविणे, वगैरे कामासाठी मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जातो. ही एक अत्यंत विश्वासाई पध्दत आहे.
- तसेच या पध्दतीचा उपयोग खात्यातून परस्पर पैसे देण्यासाठीही (Debit Clearing)केला जातो. उदा. नियमितपणे विजेचे बिल, टेलिफोन बिल, आयुर्विम्याचा हप्ता, कर्जाचे हप्ते वगैरे भरण्यासाठीही केला जातो.

१२. RTGS Real Time Gross Settlement ही सेवा रिझर्व, बँकेने बाहेररगांचे चेक त्वरेने वटविण्यासाठी म्हणून सुरू केलेली आहे. ही सेवा भारत भर उपलब्ध असून याची सूत्रे हलविण्याचे केंद्र मुंबईत आहे. अशा पध्दतीने विविध बँका मधील देण्याघेण्याचे व्यवहार एकाच ठिकाण्यावरून म्हणजे मुंबईत पुरे केले जातात. ही सेवा ठरलेल्या वेळी साधारण पणे २ ते ४ तासांच्या कालावधीत उपलब्ध असते. अशा प्रकारे दिले गेलेले पैसे लगेच वापरता येतात. ही सेवा मार्च २००४ मध्ये सुरू करण्यात आली.

तुमची प्रगती तपासून पाहा:-

(अ) क्रेडिट कार्ड म्हणजे काय ?

(ब) डेबिट कार्ड म्हणजे काय ?

(क) इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्स्फर म्हणजे काय ?

३.३ प्रश्न

१. १९९१ पासून बँक व्यवसायत झालेल्या सुधारण्यांचा थोडक्यात आढावा घ्या.
२. १९९८ पासून बँक व्यवसायात झालेल्या सुधारणांचे परीक्षण करा.

घटक २

केंद्रिय किंवा मध्यवर्ती बँक

रिझर्व बँकेच वित्त विषयक धोरण.

रचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ वित्तीय धोरणाची सुरुवात व त्याची उद्दिष्टे
- ४.२ रिझर्व बँकेतर्फे बँकेतील रोखतेचे व्यवस्थापन
- ४.३ रिझर्व बँकेच्या वित्तीय धोरणाचे परीक्षण.
- ४.४ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- वित्तीय धोरणाची संकल्पना समजून घेणे.
- भारतीय वित्तीय धोरणाची उद्दिष्टे समजून घेणे.
- बँकेतील रोखता राखण्यासाठी रिझर्व बँकेने अवलंबिलेली कार्ये पध्दती समजून घेणे.
- सूक्ष्म वित्त पुरवठा करण्याच्या संस्थांचे भारतीय वित्त व्यवस्थेतील महत्त्व समजून घेणे.

४.१ वित्त धोरणाची सुरुवात व त्याची उद्दिष्टे.

केंद्रीय बँक ज्याला आपण आपल्या देशात रिझर्व बँक म्हणून संबोधतो. ही देशातील सर्वाधिक महत्त्वाची वित्तीय संस्था. त्याच्यावर देशात अर्थ पुरवठा करण्याची जबाबदारी आहे. वित्त पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे त्याला अधिकार आहेत व या विषयात त्याची मक्तेदारी आहे. देशाला वाजवी किंमतीत पत पुरवठा करण्याची जबाबदारी त्याची. याच साठी रिझर्व बँकेला देशातील सर्व व्यापारी बँकांच्या कामावर लक्ष ठेवण्याचे अधिकार बहाल करण्यात आलेले आहेत. देशाजवळील सर्व परदेशी चलनाचा ताबा त्याच्याकडे आहे. आणि त्यांनी त्यावरून आपल्या चलनाच्या आंतरराष्ट्रीय नाणे बाजारातील किंमत स्थिर ठेवून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला मदत करते.

वित्तीय धोरण म्हणजे रिझर्व बँक देशातील चलन पुरवठ्याचे प्रमाण ठरविते व विविध घटकांना वित्त पुरवठा कोणत्या दराने केला जावा याबद्दल निर्णय घेते. अशा प्रकारे वित्तीय धोरण

म्हणजे रिझर्व बँकेने पैशाच्या उपलब्धे बाबत, कर्ज पुरवठ्यावरील व्याजा बाबत, जाणीव पूर्वक घेतलेले विविध निर्णय. इथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की रिझर्व बँक या बाबतीतील निर्णय मनमानी पध्दतीने घेत नाही. त्याच्या मागे काही विशिष्ट उद्दिष्टे असतात. ती साध्य करण्यासाठी म्हणून आपल्या कडील मक्तेदारी अधिकारांचा वापर करते. स्वातंत्र्योत्तर काळात रिझर्व बँकेने आपल्या समोर काही विशिष्ट उद्दिष्टे ठेवून घेतलेली आहेत. आणि ती साध्य करण्याकडे वाटचाल करीत आहे. १९६९ पर्यंत रिझर्व बँकेच्या पुढचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे चलन वाढ रोखणे हे होते. सरकारने देशाचे औद्योगिकरण जलद गतीने व्हावे व आर्थिक प्रगती व्हावी म्हणून मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली होती व त्यामुळे ही चलन वाढ झाली होती. यासाठी रिझर्व बँक सरकारी रोख्यात मोठ्या प्रमाणावर पैसे गुंतवीत होती व चलन वाढ रोखण्यासाठी व्यापारी बँकांची मदत घेत होती. १९६९ मध्ये रिझर्व बँकेने आपल्या उद्दिष्टांत बदल केले. आता त्याच्या पुढील उद्दिष्ट होत आर्थिक विकास व आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करणे. यामुळे आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी चलन वाढीला आळाघालणे आवश्यक होते.

१९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण अमलात आल्यामुळे रिझर्व बँकेचे उद्दिष्ट होत नियंत्रित विकास (Controlled Expansion) यासाठी पुढील पाऊले उचलण्यात आली:-

- अ) उद्योग धंद्यातील गुंतवणूक वाढविणे व आर्थिक विकास साधणे.
- ब) चलन वाढीचा दर ५ ते ६% वर राखणे.
- क) प्रामुख्याने शेती व लघु व मध्यम आकाराच्या उद्योगांना अर्थ पुरवठा करण्याच्या पध्दतीत सुधारणा करणे.
- ड) वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत आवश्यक सुधारणा घडवून आणणे.

रिझर्व बँकेनी आर्थिक विकास व चलन वाढ रोखण्यासाठी विविध आर्थिक धोरणांचा वापर केलेला आहे. १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केल्या नंतर रिझर्व बँकेनी आपल्या आर्थिक धोरणात अनेक सुधारणा केलेल्या आहेत. आर्थिक धोरणातील महत्वाचा भाग म्हणजे आता रिझर्व बँकेला बदललेल्या वातावरणात काम करावयाचे आहे. त्याची प्रमुख लक्षणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील :-

१. कर्ज पुरवठ्याची किंमत व उपलब्धता बाजारातील घटक ठरवतील.
२. अर्थ व्यवस्थेतील तात्पुरत्या चढ उतारापासून आर्थिक धोरणांवर परिणाम होऊ द्यायचा नाही.
३. सुधारणेचा वेग टिकून राहण्यासाठी आर्थिक धोरणात सातत्य राखणे म्हणजेच वरच्यावर बदल न करणे.
४. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीतील बदलाची वेळीच दखल घेणे.
५. सामाजिक न्याय व आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी आर्थिक क्षेत्राची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी आवश्यक सुधारणा करणे व
६. बदलत्या काळातील आव्हाने स्वीकारण्यास अर्थ व्यवस्थेतील विविध संस्थांना सक्षम करणे. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी रिझर्व बँकेने पूर्वापर वापरात असलेल्या उपायांना बळकटी प्राप्त करून दिली व काही नवीन उपाय अमलात आणले. आता आपण या उपायांचा १९९१ नंतर कसा कसा वापर केला गेला ते पाहू.

१. बँक रेट मधील बदल.

बँक रेट म्हणजे ज्या दरात रिझर्व बँक व्यापारी बँकांना त्यांच्या टुंड्या वटवून किंवा कर्ज रोखे वगैरे विकत घेऊन कर्ज देते. बँक रेट ची मदत इतर बँकांना आपआपला वाज दर ठरविण्यासाठी होतो. बँक रेट वाढला तर इतर व्याज दर वाढतात व कमी झाला तर कमी होतात. अशा प्रकारे बँक रेटच्या माध्यमातून रिझर्व बँक देशातील नाणे बाजारातील व्याजदरावर नियंत्रण ठेवते. रिझर्व बँकेनी प्रयत्न करून सुध्दा हुंड्यांची पुनर्विक्रीची पध्दत भारतात फारशी लोकप्रिय झालेली नाही. रिझर्व बँक बँकरेटचा वापर परदेशी हुंड्या पुनः वटविण्यासाठी (Redis counting) तसेच व्यापारी बँका कडील रिझर्व बँकेकडील ठेवी वर व्याज देण्यासाठी वापरते. हा दर १९९१ मध्ये १२% होता तो २००० साली ६% पर्यंत खाली आणण्यात आला. आणी पुढे तोच दर बरेच दिवस कायम राहिला. सध्या बँकरेटच्या आधारेच कर्जावरील दर ठरविला जातो. बँक दरातील बदल

साल	१९९१	१९९८	एप्रिल १९९८
व्याजदर	१२%	१०%	६%

संदर्भ :- रिझर्व बँकेच आकडवारी दर्शविणारी हस्त पुस्तिका (२०१०)

२. रोख रक्कम राखण्याच्या दरातील बदल.

CRR म्हणजे Cash Reserve Ratio. बँकांना आपली रोखता कायम ठेवण्यासाठी आपल्या कडील ठेवीमधून काही टक्के रक्कम रोख स्वरूपात ठेवावी लागते. तो दर दर पंधरवड्यातील सरासरी ठेवीवरून ठरविला जातो. परंतु प्रतिदिनी या दराच्या किमान ७०% रक्कम रोख स्वरूपात बँकांना ठेवावीच लागते. एवढी किमान रक्कम जर बँकेला ठेवता आली नाही तर रिझर्व बँक संबंधित बँकेला दंड करते. बाजारात रोखता कायम राहावी व चलन वाढीला आळा बसावा म्हणून CRR मध्ये रिझर्व बँक वेळोवेळी बदल करते. १९९१ पासून देशातील एकूण पत निर्मितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी CRR चा वापर रिझर्व बँकेने अनेक वेळा केलेला आहे. १९९१ मध्ये बँकामध्ये सुधारणांची लाट आली. त्यावेळी हा दा १२% वरून ६% वर आणण्यात आला उदा. २००८ साली रिझर्व बँकेने CRR मध्ये ८वेळा बदल केला. त्यावेळी हा दर ९ ते ५.५% मध्ये होता. २४ एप्रिल २०१० पासून हा दर चालू व बचत ठेवीच्या ६% एवढा राहिलेला आहे.

३. वैधानिक रोखता निधी(Statutory Liquidity Ratio)

१९४९ च्या बँक नियंत्रण कायद्याच्या कलम २४ प्रमाणे प्रत्येक बँकेला आपल्या कडील ठेवीची (चालू व बचत ठेवी) ठराविक टक्के रक्कम रोखीत व सोन्याच्या रूपात किंवा सरकारी रोख्यात ठेवावीच लागते. याला SLR Statutory Liquidity Ratio म्हणतात. SLR चेही उद्दिष्ट CRR प्रमाणेच आहे. म्हणजेच बँकेची बाजारातील पत कायम राहावी हेच आहे. केव्हाही ठेवीदार आपले पैसे परत मागायला आला तर ते पैसे लगेच देण्याची बँकेची क्षमता असली पाहिजे. तरच ग्राहकांचा बँकेवर विश्वास कायम राहिल. सर्व बँका या प्रामुख्याने ठेवीदारांच्या विश्वासावरच चालतात. हा विश्वास उडाला की बँक बंद करण्याची पाळी येते.

वैधानिक रोखता निधीतील बदल.

वर्ष	वैधानिक रोखता निधी
एप्रिल १९९१	३८.५%
नोव्हेंबर २००८	२४%
एप्रिल २०१०	२५%

संदर्भ : रिझर्व बँकेच्या त्या त्या वर्षाचा वार्षिक अहवाल.

गेल्या काही वर्षात SLR च्या दरात चढ उतार होताना दिसून येतो. १९९१ मध्ये हा दर ३८.५% होता, ऑक्टोबर १९९७ मध्ये तो २४ पर्यंत खाली आणला गेला आणि पुढे नोव्हेंबर २००८ मध्ये २४% करण्यात आला. नंतर एप्रिल २०१० मध्ये तो परत २५% करण्यात आला.

४. रेपो आणि रिव्हर्स रेपो मधील बदल.

रेपो म्हणजे व्यापारी बँकाना रिझर्व बँक ज्या दराने कर्ज देते म्हणजेच त्यासाठी बँका कडील सरकारी कर्ज रोखे विकत घेते. रेपोमुळे बाजारातील पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते. रेपोचे लिलाव दररोज (शनिवार व रविवार वगळून) चालू असतात. नोव्हेंबर १, २००४ पासून ७ व १४ दिवसांचे लिलाव बंद करण्यात आलेले आहेत.

रेपो मध्ये किमान रक्कम रु.५ कोटीची असते. रेपोच्या वेळोवेळी बदल होत आले आहेत. रिव्हर्स रेपो म्हणजे ज्या दराने रिझर्व बँक व्यापारी बँकांना रोखे विकून त्यांच्याकडून कर्ज घेते. रिव्हर्स रेपो मुळे बँकांची रोखता कमी होते. म्हणजेच त्यांच्या जवळ असलेल्या चलनाचा साठा कमी होतो. बाजारातील अर्थ पुरवठा कमी होतो. बाजारात अधिक चलन असाव अस जेव्हा वाटत तेव्हा रिझर्व बँक रेपो रेट वाढविते. रेपो व रिव्हर्स रेपोतील बदल पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होतील.

रेपो व रिव्हर्स रेपो मधील २००६ ते २०११ या कालवधीतील बदल.

वर्ष	रेपो दर	रिव्हर्स रेपो दर
जुलै २००६	६.७५%	५.७५%
जुलै २००८	८.५०%	६.००%
एप्रिल २०१०	५.२५%	३.७५%
जुलै २०१०	५.५०%	४.००%
एप्रिल २०११	७.२५%	६.२५%

संदर्भ :- रिझर्व बँकेचा वार्षिक अहवाल.

५) विविध लक्षणे लक्षात घेणे. (Multiple Indicator Approach)

सुरवातीला रिझर्व बँक वित्तनीती ठरविताना फक्त चलन पुरवठा लक्षात घेत असे. याचा अर्थ पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेऊन त्याद्वारे किंमती स्थिर राखणे, परंतु १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरण अमंलात आल्यावर अशा प्रकारे एकच गोष्ट लक्षात घेवून वित्तनीती ठरविणे

रिझर्व बँकेला अवघड वाटायला लागले. कारण अर्थ व्यवस्थेत बँकेतर आर्थिक संस्था (Non Banking Financial Institutions) अधिक प्रमाणात कार्यरत झाल्या. म्हणून रिझर्व बँकेने आपले चलन विषयक धोरण (Monetary Policy) ठरविताना अनेक गोष्टी जशा चलन, पत, उत्पादन, व्यापार, भांडवल पुरवठा, आर्थिक परिस्थिती विविध बाजारातील नफ्याचे दर, चलनवाढीचा दर, परकीय चलन विनिमय दर इत्यादी अनेक गोष्टी लक्षात घेऊन आपले आर्थिक धोरण आखायला सुरुवात केली.

६) गुणात्मक नियंत्रणाची साधने किंवा निवडक पत नियंत्रण पध्दती (Selective Methods of Credit Control) यांचा वापर हळुहळु कमी करण्यात येत आहे आणि अप्रत्यक्षरीत्या पत नियंत्रण करणाऱ्या CRR, SLR रिपो दर व रिव्हर्स रिपो दर या पध्दतींचा वापर पत नियंत्रण ठेवण्यासाठी अधिकाधिक प्रमाणात वापर केला जात आहे.

७) वित्तीय धोरण व अंदाज पत्रक या दोन गोष्टी एकत्र राहिल्या नाहीत. केंद्र सरकार व रिझर्व बँक यांच्यामध्ये १९९४ मध्ये एक करार झाला. त्याप्रमाणे सरकारी तूट भरून काढण्यासाठी ट्रेझरी बिलाची विक्री बंद करण्यात आली. त्यामुळे आता रिझर्व बँकेने सरकारी तूट भरून काढण्याचे बंद केले.

८) व्याजदर खुले करणे किंवा त्यावरील बंधने उठविणे.

पूर्वी बँकांचे व्याजदर रिझर्व बँक ठरवून देत असे. १९९१ मध्ये ही पध्दत बंद करण्यात आली. आज कर्जावरील व्याजदरावर रिझर्व बँकेची कोणतीही बंधने नाहीत. आता कर्जावरील दर बँका नाणे बाजारातील परिस्थिती लक्षात घेऊन ठरवितात. म्हणजेच हे दर आजकाल पैशाचा पुरवठा व त्याची मागणी यावर ठरवात.

९) सूक्ष्म वित्त पुरवठा (Provision of Micro Finance)

ग्रामीण जनतेसाठी रिझर्व बँकेनी सूक्ष्म वित्ताच्या योजना तयार केल्या आहेत आणि स्वयं सहाय्यक गटांना बँकाशी जोडलेले आहेत. म्हणजेच त्यांना वित्त पुरवठा बँका करायला लागल्या आहेत.

तुमची प्रगती तपासून पहा.

१. वित्त विषयक नीती म्हणजे काय ?
२. १९९१ पासूनच्या भारतीय वित्त विषयक नीतीची उद्दिष्टे कोणती राहिली आहेत ?
३. बँक दर म्हणजे काय ?
४. (C.R.R.) रोख रकमेचा दर म्हणजे काय ?
५. रेपो दर म्हणजे काय ?
६. रिव्हर्स रेपो म्हणजे काय ?

४.२ रिझर्व बँकेतर्फे रोखता व्यवस्थापन (Liquidity Management)

केंद्रीय बँकेतर्फे रोखता व्यवस्थापन म्हणजे आपल्या कडील विविध उपायांच्या मदतीने पैशाच्या पुरवठ्यावर व व्याजदरावर नियंत्रण आणून किंमतीत स्थिरता राखण्यासाठी केलेले प्रयत्न. रिझर्व बँकेतर्फे रोखता व्यवस्थापन म्हणजे पैशाच्या पुरवठ्यावर व देशातील एकूण पत निर्मितीवर नियंत्रण ठेऊन किंमतीत स्थिरता राखून चलन फुगवठ्याला आळा घालून देशाच्या आर्थिक विकासाला मदत करणे होय.

अल्पकालीन रोखतेच्या व्यवस्थापनाचे महत्त्व:

१. सुधारणा :- १९९० मध्ये देशाच्या अर्थव्यवस्थेत अनेक बदल केले गेले. व्याजदरावरील व परकीय चलन दरावरील नियंत्रण उठविणे यातील काही महत्त्वाच्या सुधारणा होय. पूर्वी हे दर रिझर्व बँक ठरवीत असे. सुधारित अर्थ व्यवस्था अस्तित्वात आल्या नंतर या गोष्टी बाजारातील मागणी व पुरवठा या तत्वावर ठरायला लागले.

२. उदारीकरण व जागतिकीकरण :- उदारीकरण व जागतिकीकरणामुळे एका देशातून दुसऱ्या देशात भांडवल जाण्याची प्रक्रिया सोपी झालेली आहे. परदेशातील अनेक व्यक्ती व वित्तीय संस्था भारतात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करीत आहेत. देशातील परकीय गुंतवणूक जी १९९१-९२ मध्ये ११८ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. ती २००४-०५ साली १५० कोटीवर गेली.

३. अशास्वती (Uncertainty) या प्रचंड परदेशी गुंतवणूकीमुळे अनेकांना रोजगार उपलब्ध झाला परंतु तो कितपत टिकेल किंवा हे भांडवल केव्हा काढून घेतल जाईल व लोकांचा रोजगार संपुष्टात येईल या बद्दल अशास्वती निर्माण झाली. कारण परदेशी भांडवल किती दिवस टिकून राहील याची शास्वती नसते.

४. परकीय चलनात वाढ - परकीय गुंतवणूकीमुळे भारतात परकीय चलन अधिक प्रमाणात आले व भारतीय रुपयाचा भाव वधारला. त्यामुळे देशाच्या निर्यात मालाची किंमत वाढली व निर्यात व्यापारावर विपरीत परिणाम झाला.

५. पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ - परकीय भांडवलाचे रुपांतर भारतीय रुपयात होते व अर्थव्यवस्थेतील चलनाच प्रमाण वाढत. यामुळे पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते. जनतेच्या हातात अधिक पैसा आल्यामुळे वस्तू व सेवा यांची मागणी वाढली. त्यामुळे त्यांच्या किंमतीत वाढ झाली. चलन वाढीला प्रोत्साहन मिळाले. म्हणून रिझर्व बँकेनी परकीय चलनाचे दर व व्याजदर दोन्हीवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे तरच चलनवाढीला आळा घालता येईल व किंमती स्थिर राहतील.

२) अल्पकालात रोखता राखण्यासाठी केले जाणारे उपाय.

रिझर्व बँकेनी अलिकडे परदेशी भांडवलाच्या आयातीचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी काही उपाय योजना केलेल्या आहेत. त्यांना इंग्रजीत Sterilization म्हणतात.

- याचा अर्थ देशात येणाऱ्या परकीय भांडवलामुळे देशातील चलनाच्या किंमतीत होणारी वाढ रोखण्यासाठी उपाय योजना करून परकीय भांडवलाच्या आयातीमुळे होणाऱ्या चलन फुगवटयाला आळा घालणे.
- यासाठी रिझर्व बँक आपल्या रोख्यांची विक्री करून जनतेच्या हातात परकीय भांडवलाच्या आयातीमुळे आलेले पैसे आपल्या ताब्यात घेते.
- परंतु या उपाय योजनेमुळेही काही प्रश्न निर्माण होतात. जेव्हा सरकार आपल्या रोख्यांची बाजारात विक्री करते तेव्हा देशांतर्गत बाजारात चलनाची मागणी वाढते. त्यामुळे व्याजदर वाढण्याची शक्यता असते. अशा प्रकारच्या व्याजदर वाढीमुळे त्याचा फायदा उठविण्यासाठी आणखीन परकीय भांडवल देशात येण्याची शक्यता निर्माण होते.

२) रेपो दर व रिव्हर्स रेपो दर – रिझर्व बँकेने अल्पकाळासाठी नाणे बाजारातील रोखता व्यवस्थापनाच्या उद्दिष्टाने १९९२ रेपोला सुरुपात केली. रेपो म्हणजे कर्ज रोखे खरेदी करून रिझर्व बँक या दराने व्यापारी बँकांना कर्ज पुरवठा करते. त्यामुळे रेपोमुळे बँकांच्या हातातील रोख रकमेत वाढ होते.

रिझर्व बँक रेपोच्या व रिव्हर्स रेपोच्या दरात परिस्थिती पाहून वेळो वेळी कपात किंवा वाढ करते. रेपो रेट वाढल्यास बँका रिझर्व बँकेकडून घेणाऱ्या कर्जात कपात करतात. आणि रोखतेवर आपोआप नियंत्रण येते. परंतु रेपो दरात कपात केल्यास बँका रिझर्व बँकेकडून अधिक प्रमाणात कर्ज घेतात.

रिव्हर्स रेपो दर:-

रिझर्व बँकेने रिव्हर्स रेपोही अमलात आणलेला आहे. रिव्हर्स रेपो म्हणजे या दराने रिझर्व बँक आपले रोखे बँकांना विकते आणि बँकाकडून कर्ज घेते. रिव्हर्स रेपोमुळे रोखता कमी होते. रिव्हर्स रेपोच्या दरात वाढ केल्यास बँका रिझर्व बँकेला अधिक प्रमाणात कर्ज देतील आणि त्यात कपात केल्यास बँका रिझर्व बँकेला कमी प्रमाणात कर्ज देतील. यामुळे रेपोरेट व रिव्हर्स रेपोचे दर वाढवून अल्पमुदतीत बाजारातील रोखतेवर रिझर्व बँक नियंत्रण ठेवू शकते व त्याद्वारे चलन वाढ व दरवाढीला आळा घालू शकते.

३. मध्यावधी रोखता नियंत्रण सुविधा- २९९८ मध्ये नरसिंहन समितीने अल्प मुदतीच्या नाणे बाजाराच्या वाढीसाठी याची शिफारस केली. या शिफारशीनुसार रिझर्व बँकेने १९९९ मध्ये मध्यावधी रोखता नियंत्रण सुविधा सुरु केली. यामुळे अल्पावधीत अल्पकालीन रोखता नियंत्रण शक्य झाले. त्यासाठी रिझर्व बँकेने दोन्ही प्रकारचे रेपोचे दर (रेपो व रिव्हर्स रेपो) निर्यात कर्जावर कर्ज देणे (Refinance) व खुल्या बाजारात प्रवेश करणे या सर्व उपाय योजनांचा वापर केला. याचा अनुभव चांगला आल्यामुळे रिझर्व बँकेच्या अंतर्गत समितीने या सर्व योजना टप्पाटप्पाने कायम स्वरूपात वापरण्याची शिफारस केली.

४. रोखता नियंत्रण सुविधा – जून २००० मध्ये रोखता नियंत्रण उपाय योजना कायम स्वरूपात सुरु करण्यात आली. रिझर्व बँकेच्या अभ्यास गटाच्या शिफारशीवरून मार्च २००४

मध्ये यात काही सुधारणा करण्यात आल्यापुढे ऑक्टोबर २००४ मध्ये त्यात आणखीन काही सुधारणा करण्यात आल्या. या सुधारीत उपाय योजनेची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतील:-

- **उद्दिष्ट** : बँका आपल्या दैनंदिन रोखतेतील फरक भरून काढण्यासाठी पैशाचा वापर करतील.
- वापरण्यात येणारे उपाय: रोखतेत वाढ करण्यासाठी रिव्हर्स रेपोचे जाहीर लिलाव प्रतिदिनी केले जातील.
- सहभाग : सर्व व्यापारी बँकांची रिझर्व बँकेत चालू खाती उघडण्यात येतील.
- लिलावाची किमान रक्कम रु.५ कोटी व पुढे ५ कोटीच्या पटीत राहिल.
- वापरण्यात येणारे रोखे. ट्रेझरी बिल किंवा केंद्रसरकारचे रोखे.
- रिझर्व बँक रेपो व रिव्हर्स रेपाचे दर वेळोवेळी जाहीर करील. उदा. २ जुलै २०१० रोजी रेपो दर ५.२५ वरून ५.५०% करण्यात आला. आणि रिव्हर्स रेपोचा दर ३.७५% वरून ४% करण्यात आला.
- रिव्हर्स रेपोच्या मदतीने ४ सप्टेंबर रोजी खूप मोठ्या प्रमाणावर म्हणजे रु. १६८.२१५ कोटीची उलाढाल झाली व रोखतेत घट करण्याचा प्रयत्न झाला. अशा प्रकारे मोठ्या प्रमाणावर बँकांच्या रोख्यांची खरेदी करून अल्पवधीन रोखतेच व्यवस्थापन करण्यात आले व व्याजदरात स्थिरता राखण्यात आली.

५. बाजारात स्थिरता आणण्याची योजना (Market Stabilization scheme किंवा MSS)

रिझर्व बँकेच्या अभ्यास गटाच्या शिफारशी वरून २००४ साली रिझर्व बँकेने सरकार बरोबर एक सामंजश्याच्या करारावर सही केली. त्याची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

- ही MSS योजना एप्रिल २००४ मध्ये सुरु करण्यात आली.
- त्याची उद्दिष्टे : त्याच प्रमुख उद्दिष्ट बाजारात गरजेपेक्षा अधिक असलेली रोखता कमी करणे. यासाठी सरकार बँकाना रोख्यांची विक्री करते.
- वापरले जाणारे उपाय – सरकार एक वर्षापेक्षा अधिक कालावधीचे रोखे किंवा ट्रेझरी बिलांची विक्री करते. या योजनेखाली काढण्यात येणारे रोखे किंवा ट्रेझरी बिल सध्या बाजारात प्रचलित असलेल्या रोखे किंवा ट्रेझरी बिला प्रमाणेच असतील यांचा वापर SLR वैधानिक रोखता निधी प्रमाण रेपो व तात्पुरत्या रोखता नियंत्रणा LAF साठी करण्यात येईल. रोख्यांची विक्री जाहीर लिलाव करून करण्यात येईल.
- रोख्यांची रक्कम :- MSS बाजारात स्थिरता आणण्याच्या योजनेखाली दर वर्षी बाजारात किती रकमेचे रोखे विकायचे यांची रक्कम सरकार ठरविते. एकदा ठरविलेली एकूण रक्कम वर्षभरात. साधारण पणे बदलत नाही. परंतु काही वेळा, परिस्थितीत खूप फरक पडला तर सरकार हा आकडा कमी जास्त करू शकते.

- अशा प्रकारे या योजनेखाली गोळा झालेली एकूण रक्कम रिझर्व बँक यासाठी खास सुरु केलेल्या खात्यात जमा करून ठेवते. या खात्यातून फक्त रिझर्व बँकच व्यवहार करू शकते.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

१. बाजारात स्थिरता आणण्याची योजना (Market Stabilization Scheme किंवा MSS) म्हणजे काय ?
२. रोखता राखण्याची सुविधा (Liquidity Adjustment facility or LAF) म्हणजे काय ?

४.३ रिझर्व बँकेच्या वित्त विषयक नीतीचे (Monetary Policy) मूल्य मापन.

---

१. वित्तविषयक नीती किंवा धोरणाचे उद्दिष्ट देशाची आर्थिक प्रगती व्हावी हीच असते. याखाली विविध क्षेत्रांना वित्त पुरवठा केला जातो. व्यवसायातील वाढीमुळे आर्थिक उन्नती प्राप्त होते. रिझर्व बँकेचे हे धोरण भारतीय अर्थ व्यवस्थेच्या उत्तम प्रगतीला कारणीभूत ठरलेले आहे. सध्या भारतीय अर्थ व्यवस्थेच्या विकासाचा दर चीन नंतर जगात सर्वात जास्त आहे. म्हणजे भारत दोन नंबरवर आहे.

२. ही अर्थ विषयक नीती बँकिंग क्षेत्रात निरोगी स्पर्धा आणण्यास कारणीभूत ठरलेली आहे. व्याजदरावरील नियंत्रण हटविल्यामुळे बँकांच्या एकूण कारभारात पारदर्शकता आलेली आहे तसेच या क्षेत्रात निरोगी स्पर्धेलाही प्रोत्साहन मिळाले आहे. अशा निरोगी स्पर्धेमुळे बँकांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होऊन ग्राहकांना दिल्या जाणारे सेवेत सुधारणा घडून आलेली आहे.

३. देशातील सर्व म्हणजे खाजगी व सरकारी क्षेत्रातील व्यापारी बँकांना किमान ४०% आपला कर्जव्यवहार प्राधान्य क्षेत्रासाठी (Priority Sector) राखून ठेवणे बंधन कारक आहे. परदेशी बँकांना मात्र प्राधान्य क्षेत्रासाठी ३२% कर्ज राखून ठेवण्याची सवलत देण्यात आलेली आहे. २००८-०९ साली फक्त सरकारी क्षेत्रातील ३ बँका, खाजगी क्षेत्रातील पाच व चार परदेशी बँकांना ही अट पूर्ण करता आलेली नाही.

४. या अर्थ विषयक नीतीने बँकिंग क्षेत्रात आर्थिक शिस्त आणलेली आहे. ही आर्थिक शिस्त सतत टिकून ठेवण्यासाठी रिझर्व बँक बँकांना वेळोवेळी आदेश किंवा सूचना देत आलेली आहे. व्यापारी बँकांना हे आदेश काटेकोरपणे पाळणे सक्तीचे आहे.

५. रिझर्व बँकेच्या अर्थ विषयक नीतीमुळे अल्प काळातील बाजारातील रोखता राखणे शक्य झालेले आहे. अल्पकाळातील ही रोखता सुधारून कर्जाच्या दरात स्थिरता राखण्यासाठी रिझर्व बँकेने, वेळोवेळी विविध उपाय योजना केलेली आहे. अशा प्रकारे अल्प कालावधीत रोखता व्यवस्थापन करण्यासाठी रिझर्व बँकेने पुढील काही उपाय योजना केलेली आहे.

- परदेशी भांडवल आयातीवर नियंत्रण
- रेपो व रिव्हर्स रेपोच्या दरात बदल
- रोखता राखण्याची सुविधा
- बाजारात स्थिरता राखण्याची योजना (MSS) इत्यादी.

६. भारतीय नाणे बाजारात सावकार चिटफंड वगैरे असंघटित घटकांचा सहभाग, मोठ्या प्रमाणावर आहे. या असंघटित घटकांमुळे अर्थव्यवस्थेत गरजे पेक्षा अधिक पैसा आहे. या घटकांचा चलन फुगवठ्यांवर आळा घालून अर्थिक विकास साधण्याच्या वित्तविषयक नीतीच्या यशावर विपरीत परिणाम होतो. त्यामुळे वित्तनीतीच्या यशाला बाधा येते.

७. चलनातील काळा पैशामुळे वित्तपुरवठ्यात वाढ होते. त्यामुळे रिझर्व बँकेच्या चलनवाढीला आळा घालण्यासाठी प्रयत्नांना अपेक्षित यश प्राप्त होत नाही. त्यामुळे सरकारने अर्थ व्यवस्थेतील काळ्यापैशाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी विविध प्रकारचे कल्पक उपाय योजणे आवश्यक आहे.

८. वित्तनीतीची अमंलबजावणी परिणामकारक होण्यासाठी सशक्त बँकिंग पध्दतीची आवश्यकता आहे. भारतात त्यातून ग्रामीण भागात त्याचीच कमतरता किंवा उणीव आहे. त्यामुळे ग्रामीण विकास व शेतीचा विकास पुरेशा प्रमाणात झालेला नाही.

९. भारतात मुख्यतः किरकोळ व्यापारात रोख व्यवहारांचे प्रमाण जास्त आहे. वित्त नीतीचा भर बँकेच्या पतीवर व बँकेकडील पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण घालण्यावर आहे. त्यामुळे वित्तनीतीचे यश बँक व्यवसायाशीच निगडीत आहे. किंवा सीमित आहे.

१०. चलन फुगवठ्याला आळा घालण्यात रिझर्व बँकेला पुरेस यश प्राप्त झालेले नाही. उदा. मे २०१० मध्ये चलन फुगवठ्याचा दर १०% एवढा होता. रिझर्व बँक बँकांच्या रोख राखीव निधीत (CRR) किंवा रेपो दरात वाढ करून चलन वाढीला आळा घालण्याचे प्रयत्न करते. परंतु २००९ व २०१०साली चलन फुगवठ्याचे दर चढत राहिलेले आहेत. परंतु इथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की चलन फुगवठ्याला फक्त रिझर्व बँकच जबाबदार नाही. उदा. २००९ साली झालेली भाव वाढ किंवा चलन फुगवठा देशातील अनेक विभागात असलेल्या दुष्काळ सदृश परिस्थिती ज्यामुळे शेतीमालाच्या उत्पादनात जी घट झाली ती त्यामुळे होती.

११. अनेक ठिकाणचे बँक अधिकारी अकार्यक्षम व लाचखोर आढळले. हे लोक दलाल व इतरांना कर्ज देण्या विषयी रिझर्व बँकेनी घालून दिलेल्या दंडकांचे पालन करीत नाहीत. कर्जावर घालून दिलेल्या मर्यादा पाळत नाहीत. योग्य प्रमाणात तारण न घेता कर्ज दिली जातात. यामुळे आर्थिक घोटाले होतात आणि देशाच्या आर्थिक परिस्थितीवर विपरीत परिणाम होतो.

१२. निवडक क्षेत्रातील चलन वाढीला नियंत्रणाखाली आणण्यात किंवा आळा घालण्यात रिझर्व बँकेला त्या मानाने अधिक यश प्राप्त झालेले आहे. कर्जाच्या प्रमाणावर नियंत्रण व वेगवेगळ्या व्यवसायाला वेगवेगळ्या दराने कर्ज पुरवठा करण्याच्या योजनांना अधिक यश प्राप्त झालेले दिसून येते. परंतु अशा प्रकारे निवडक क्षेत्रावर नियंत्रण आणण्याच्या योजना रिझर्व बँक बंद करण्याच्या प्रयत्नात आहे.

४.४ प्रश्न

---

१. भारतातील वित्त विषयक नीतीची (Monetary Policy) उद्दिष्टे कोणती ?
२. १९९९ नंतरच्या रिझर्व बँकेच्या वित्तविषयक नीतीची माहिती द्या.
३. अल्पकालीन रोखता व्यवस्थापन म्हणजे काय ? रिझर्व बँकेच्या या विषयक धोरणांचे परीक्षण करा.

सूक्ष्म वित्त पुरवठा स्वमदत समूह आणी संयुक्त पतधोरण (Micro Finances, Self help Groups and Composite Credit)

रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ विषय परिचय सूक्ष्म वित्त पुरवठा सेवा.
- ५.२ सूक्ष्म वित्त पुरवठयाचे महत्त्व व भूमिका.
- ५.३ सूक्ष्म वित्त पुरवठया विषयी सरकारने केलेले प्रयत्न
- ५.४ स्वमदत समूह
- ५.५ स्वमदत समूहांची गरज व महत्त्व
- ५.६ स्वमदत समूहा विषयी सरकारी योजना
- ५.७ स्वमदत समूहां संबंधीचे प्रश्न
- ५.८ संयुक्त पत पुरवठा किंवा संयुक्त कर्ज पुरवठा या संबंधीचे सरकारचे प्रयत्न
- ५.९ प्रश्न

५.० उद्दिष्टे

- सूक्ष्म वित्त पुरवठयाची संकल्पना समजून घेणे.
- सूक्ष्म वित्त पुरवठयाची भूमिका व महत्त्व समजून घेणे.
- सूक्ष्म वित्त पुरवठयासाठी झालेले शासकीय प्रयत्न.
- स्वमदत समूहाची संकल्पना समजून घेणे.
- त्यांची गरज व महत्त्व समजून घेणे.
- स्वमदत समूहा विषयीच्या शासकीय योजना समजून घेणे.
- स्वमदत समूहाचे प्रश्न समजून घेणे
- संयुक्त पत पुरवठयाचा अर्थ व संकल्पना समजून घेणे.

५.१ विषय परिचय

नाबार्ड (National Bank for Agriculture and Rural Development) ने स्वतंत्रपणे व स्वहित किंवा स्वमतद गट किंवा समूहासोबत १९८० मध्ये ग्रामीण भागातील ग्रामीण बँकांच्या शाखांच्या कार्याचा अभ्यास केला. त्यावेळी त्यांची कामगिरी अत्यंत असमानधारक असलेली दिसून आली. ग्रामीण बँकांच्या ग्रामीण भागातील शाखांतर्फे ग्रामीण भागात स्वयं रोजगार निर्मितीसाठी कर्जाच्या पुरवठा केला जाई. परंतु ग्रामीण भागातील बहुसंख्य जनतेचा बँक व्यवसायाशी परिचयच नव्हता. नाबार्डच मत बनल की सध्या अस्तित्वात असलेले बँकांचे धोरण व कार्य पध्दत ग्रामीण भागातील बहुसंख्य जनतेसाठी उपयुक्त नाही, म्हणून नाबार्डने या विषयी नवीन धारेण व कार्य पध्दतीची शिफारस केली ज्या द्वारे ग्रामीण जनतेचा बँक व्यवसायाशी परिचय होईल व त्यांचा आर्थिक क्षेत्रात समावेश (Inclusion) होईल.

आर्थिक समावेशाची (Financial Inclusion) व्याख्या.

आर्थिक समावेश म्हणजे ग्रामीण भागातील गरीब जनतेला पुरेसे कर्ज उपलब्ध करून देणे. आज ही गोष्ट सर्व मान्य झालेली आहे की सूक्ष्म वित्त पुरवठ्याचा मार्ग आर्थिक समावेशा वर उत्तम उपाय आहे.

सूक्ष्म वित्त पुरवठ्याची व्याख्या (Micro Finances)

सूक्ष्म वित्त म्हणजे गरीब ग्राहकांना छोट्या प्रमाणावर कर्ज देऊन त्यांना त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत करणे, यामुळे गरीब जनतेचे जीवन मान उंचावण्यास मदत होईल.

सूक्ष्म वित्त पुरवठा व छोट्या प्रमाणावरील कर्ज : दोहो मध्ये खूप फरक आहे. सूक्ष्म वित्त मध्ये अनेक सेवांचा समावेश होतो जसे कर्ज, बचत, विमा वगैरे. छोटी कर्जे म्हणजे बँकेनी कायदेशीर नोंदणी झालेल्या संस्थांना दिलेल फक्त लहान रकमेचे कर्ज.

सूक्ष्म वित्ताशी निगडीत संस्था सध्याच्या घडीला सूक्ष्म वित्ताशी निगडीत संस्थामध्ये रिझर्व बँक, सिडबी (लघु उद्योग विकास बँका व्यापारी बँका ग्रामीण बँका, सहकारी बँका, बँकेतर वित्तीय संस्था (NBFC) आणि सूक्ष्म वित्त संस्था यांचा समावेश होतो.

सूक्ष्म वित्त सेवा

सूक्ष्म वित्त सेवा पुढील दोन प्रकारे पुरविली जाते:

अ) स्वयं सहाय्यक गट (S.H.B.) : स्वयं सहाय्यक गट म्हणजे ग्रामीण भागात सुरु करण्यात आलेली वित्तीय मध्यस्थ संस्था. या गटाचे १० ते २० सभासद असतात. सर्व साधारणपणे या महिलांच्या असतात. अशा गटांना बिगर सरकारी समाज सेवा संस्था किंवा सरकारी संस्थांची मदत असते. यातील गरीब सभासद दर महिन्याला एक ठराविक रक्कम आपल्या बचतीतून गोळा करतात आणि काही महिन्यात भांडवलासाठी मोठी रक्कम गोळा करतात. यातून मग आपल्या सभासदांना त्यांच्या त्यांच्या गरजेच्या वेळी कर्ज देतात.

स्वयं सहाय्यक गटांना बँकेशी जोडणारा कार्यक्रम (Bank Linkage Programme)

ही योजना १९९२ मध्ये नाबार्डनी सुरु केली. या योजनेखाली स्वयं सहाय्यक गटांना बँका थेट कर्ज देण्याची योजना होती. याला जोडणारी योजना (Linkage Model) म्हणतात. कारण या योजनेत अनेक संस्था सहभागी झाल्या होत्या बिगर सरकारी संघटना, बँका व ग्रामीण गरीब जनता एकत्र आल्या. या योजनेचे तीन मॉडेल आहेत.

१. पहिल्या मॉडेल मध्ये स्वयं सहाय्यक गटांची स्थापना बँकच सुरु करते व त्यांना मार्गदर्शन करते, तसेच वित्र पुरवठाही करते .
२. मॉडेल – स्वयं सहाय्यक संघटनेची स्थापना बिगर सरकारी संघटना किंवा सरकारचे प्रतिनिधी करतात व त्यांना बँका वित्त पुरवठा करतात.
३. तिसऱ्या मॉडेल मध्ये स्वयं सहाय्यक संघटनेची स्थापना बिगर सरकारी संघटना करतात व त्या संघटने मार्फत बँका त्यांना वित्त पुरवठा करतात. या योजनेखाली तिसरी मॉडेल सर्वात जास्त लोकप्रिय ठरली. या योजनेत व्यापारी बँका, सहकारी बँका, ग्रामीण बँका भाग घेत आहेत.

ब) सूक्ष्म वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था

सूक्ष्म वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था, अनेक वर्षे अस्तित्वात आहेत व या संस्था काळाबरोबर बदल स्वीकारत आलेल्या आहेत. यामध्ये बिगर सरकारी संस्था (NGO Non Government Organisations) विश्वस्थ संस्था, इतर सामाजिक संस्था, गरीब जनतेला छोट्या प्रमाणावर कर्ज पुरवठा करतात. जसे व्यक्तीना वित्तपुरवठा करतात तसेच त्यांच्या संघटनांनाही करतात. पैशाबरोबर त्यांना या संस्था इतर प्रकारची ही मदत करतात म्हणजे त्यांच्या संस्थांना मार्गदर्शन करतात, त्यांना प्रशिक्षण देतात. त्यांच्या उत्पादनांना बाजारपेठ मिळवून देतात वगैरे. भारतात सूक्ष्म वित्त पुरवठा संस्था नोंदणीकृत विश्वस्थ संस्था, किंवा सहकारी संघटना वगैरेच्या रूपात कार्यरत आहेत. बँकेतर काही सूक्ष्म वित्त पुरवठा संस्था १९५६ च्या कंपनी कायद्याखाली नोंदणी झालेल्याही आहेत. आणी, रिझर्व बँकेकडे त्यांची नोंदणी झालेली असते. यांचे परत दोन मॉडेल आहेत.

अ) बँकांशी भागीदारी असलेल्या संस्था यातही परत दोन प्रकार आहेत.

१. वित्त संस्था बँकेचे प्रतिनिधी म्हणून काम करतात. या संस्था कर्ज देतात. त्या संस्थावर देखरेख ठेवतात व कर्ज वसूलीच्या कामात मदत करतात. थोडक्यात कर्ज घेणाऱ्या संस्थांची सर्वतोपरी काळजी घेतात. कर्ज घेण्यापासून ते परत करे पर्यंत

२. दुसऱ्या प्रकारात या संस्था स्वतःच्या नावाने कर्ज घेतात व नंतर त्या कर्जाची विक्री बँकांना करतात.

ब) मदतनीस म्हणून – २००६ जानेवारी मध्ये रिझर्व बँकेनी बँकांना बिगर सरकारी संघटना सूक्ष्म वित्त पुरवठा संस्था व इतर बँकेतर वित्त पुरवठा करणाऱ्या संस्था यांची मध्यस्थ म्हणून मदत घेण्यास परवानगी दिली. अशा इतर मध्यस्थांच्या मदतीने गरीबांना कर्ज पुरवठा केला. ह्या मध्यस्थ संस्था बँकांना कर्ज पुरवठा करणाऱ्या कामात मदत करतात. ग्रामीण भागात जिथे बँकेला स्वतःची शाखा सुरु करणे शक्य नाही अशा लहान गावांत या संस्था काम करतात.

५.२ सूक्ष्म वित्त पुरवठयाच महत्त्व व भूमिका

गरीब ग्रामीण जनतेला विकास प्रक्रियेत समाविष्ट करुन घेण्याचे साधन म्हणून सूक्ष्म वित्त पुरवठयाचा मोठया प्रमाणात उपयोग होतो. गेल्या दोन दशकांत सूक्ष्म वित्त पुरवठयाला अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे.

१. गरीबी दूर करणे :-

सूक्ष्म वित्त पुरवठयामुळे गरीबांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. रोजगारांमुळे त्यांच्या कुटुंबांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन गरीबी दूर हटविण्यास मदत होते. हा वित्त पुरवठा ग्रामीण भागातील गरीब जनतेला केला जातो.

२. आर्थिक समाविष्टीकरण :-

गरीब जनतेला एरवी व्यापारी बँका कडून कर्ज पुरवठा केला जात नाही. म्हणून सूक्ष्म वित्त पुरवठा योजना मुळे गरीबांना आर्थिक विकास प्रक्रियेत समाविष्ट करुन घेणे शक्य होते. सूक्ष्म वित्त पुरवठयामुळे गरीब जनतेचा संघटित बँक व्यवसायाशी संबंध जोडला जातो. त्यामुळे आता पर्यंत त्यांची जे सवकाराकडून व जमीनदारांकडून आर्थिक शोषण होत होते त्याला आळा बसेल.

३. रोजगार निर्मिती

सूक्ष्म वित्त पुरवठा, हा ग्रामीण भागातील छोटे उद्योजकांना व कारागिरांना केला जातो. त्यांमुळे अशा प्रकारे वित्त पुरवठा होणारे लोक आपला धंदा वाढवू शकतात किंवा नवीन लोक व्यवसाय सुरु करू शकतात. त्यामुळे रोजगार निर्मिती होते.

४. आर्थिक विकास

भांडवल गुंतवणूकीत वाढ होत असल्यामुळे उत्पादनात वाढ होते. वस्तू व सेवांच्या उत्पादनात वाढ होत असल्यामुळे एकूण देशाच्या उत्पादनात वाढ होते. अशा प्रकारे सूक्ष्म वित्त पुरवठयामुळे देशाचा आर्थिक विकास शक्य होतो.

५. बचत व गुंतवणूक

सूक्ष्म अर्थ पुरवठयामुळे समाजातील लोकांच्या बचतीत वाढ होते. स्वयं मदत गटांना अर्थ पुरवठा झाल्यास ते आपल्या सभासदांना अधिक बचत करण्यास पोत्साहन देतात. बँका कडून मिळालेल्या कर्जातून व लोकांनी केलेल्या बचतीतून गरजवंत सभासदांना अधिक कर्ज पुरवठा करणे शक्य होते. या पैशाचा वापर सभासद नवा व्यवसाय सुरु करण्यासाठी किंवा सध्याचा व्यवसाय वाढविण्यासाठी करू शकतात. त्याचा खेळते भांडवल (Working Capital) म्हणून चांगला उपयोग होऊ शकतो.

६. ज्ञानांत भर

या वित्त पुरवठयामुळे हे गट आपल्या सभासदांना नवीन व्यवसाय स्वतःच्या हिंमतीवर सुरु करण्यास किंवा इतरांशी भागीदारी करुन सुरु करण्यास प्रोत्साहन देतात. या लघु उद्योजकांना मदत करण्याच्या संस्था त्यांना व्यवसायात वाढ करण्यासाठी प्रशिक्षणाचीही सोय करतात जेणे करुन ते व्यवसायात यशस्वी होऊ शकतील. छोटा व्यवसाय सुरु करुन अनेक

सभासद व्यवसायाची माहिती करून घेतात. धंद्यात अनुभवांने शिकण्यासारखे खूप असते. त्यांच्यातील नेतृत्वाच्या गुणाचा विकास होऊ शकतो. ज्याचा पुढे एकूण ग्रामीण परिसराच्या विकासासाठी मदत होऊ शकते.

७. समाज कल्याण

रोजगार निर्मितीमुळे जनतेच्या उत्पन्नात वाढ होते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना उत्तम शिक्षण व आरोग्य सुविधा उपलब्ध होऊ शकतात. कुटुंबाचे कल्याण साधणे शक्य होते. म्हणून सूक्ष्म वित्त पुरवठा समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीला हातभार लावू शकतो.

८. स्त्रियांचे सबलीकरण

साधारणपणे ५०% स्वयं सहाय्यक गट महिलांनी सुरु केलेले आहेत. ग्रामीण भागातील महिला एकत्र येऊन असे गट सुरु करतात. गट तयार केल्यावर त्यांना बँकाकडून वित्त पुरवठा होऊ शकतो. या शिवाय त्यांना इतर बिगर सरकारी संघटनांचीही मदत मिळते. खेड्यातील बायकांना व्यवसाय चालविण्याचा अनुभव मिळतो. त्या लहान सहान व्यवसाय सुरु करून कुटुंबांच्या संपत्तीत व बचतीत भर घालू शकतात. अशा प्रकारे सूक्ष्म वित्त पुरवठ्यामुळे स्त्रियांचे आर्थिक व सामाजिक सबलीकरण शक्य होते.

५.३ सूक्ष्म वित्त पुरवठ्यात शासनाचा सहभाग :-

रिझर्व बँक नाबार्ड व सिडबी (Small Industries Development Bank of India) यांनी सूक्ष्म अर्थ पुरवठ्या संबंधी अनेक नियम तयार केलेले आहेत व धोरणे ठरविलेली आहेत. हे नियम सर्व स्वयं मदत गटांना तसेच भारतात सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणाऱ्या विविध संस्थांना लागू आहेत. त्यातील काही महत्वाचे नियम पुढील प्रमाणे :-

अ) रिझर्व बँकेचे नियम-

- स्वयं मदत गटांना बँका मधून बचत खाती:- १९९३ मध्ये या गटांना बचत खाती उघडण्यास रिझर्व बँकेनी परवानगी दिलेली आहे.
- स्वयं मदत गटांना वित्त पुरवठा करणाऱ्या बँकांना दिलेल्या सवलती:- ऑक्टोबर २००२ मध्ये रिझर्व बँकेने सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी एक अनौपचारिक समितीची स्थापना केली होती. या समितीच्या शिफारशी वरून रिझर्व बँकेने अशा प्रकारे वित्त पुरवठा करणाऱ्या आपल्या शाखांना बँकांनी काही खास सवलती देऊन प्रोत्साहन देण्यास सांगितले.
- ग्रामीण व सूक्ष्म वित्त पुरवठा या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यासाठी २००५ मध्ये रिझर्व बँकेने पच्. आर्. खान यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती. या समितीच्या शिफारशीवरून रिझर्व बँकेने जानेवारी २००६ मध्ये बिगर सरकारी सेवा संस्थाना (NGO) स्वयं मदत गट व इतर सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणाऱ्या संस्थांची मदत घेऊन विविध गटांना बँक सेवा पुरवण्याची मुभा दिली.

४. व्याजदर – रिझर्व बँकेने सूक्ष्म वित्त पुरवठा संस्थांना किंवा या संस्थांनी स्वयं मदत गटांना दिलेल्या कर्जाचे व्याजदर ठरविले.

ब) नाबार्डने सुरु केलेल्या योजना.

१. सूक्ष्म व्यवसाय विकास कार्यक्रम (Micro-Enterprise Development Programme or MEDP). नाबार्डने २००६ साली या स्वयं मदत गटाच्या सदस्यांना प्रशिक्षण देण्याची ही योजना सुरु केली. यासाठी नाबार्डने अनेक प्रशिक्षण योजना राबविल्या.

२. लहान व्यवसाय विकास संस्था (Micro enterprise Development Programme [MEDP]):- २००६ साली नाबार्डनी ही योजना अमलात आणली. या योजनेखाली स्वयं गटाच्या सभासदांना प्रशिक्षण देण्यात आले जेणे करून त्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ व्हावी.

३. स्वयं मदत गटांची शिखर संघटना : अनेक ठिकाणी अशा गटांनी एकत्र येऊन आपल्या शिखर संघटनांची स्थापना केली. अशा संघटना या गटांच्या प्रगतीसाठी उपयुक्त ठरतात कारण यांच्या संघटनेला इतरांशी वाटाघाटी करणे सोपे जाते. यांचे महत्त्व ओळखून २००७-०८ साली नाबार्डने अशा शिखर संघटनांच्या प्रशिक्षण वर्गांना वगैरे खास मदत व अनुदान द्यायला सुरुवात केली.

४. आर्थिक समाविष्टते साठी (Financial Inclusion) समिती:- अलिकडे नाबार्डने यासाठी डॉ. सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती. या समितीने जानेवारी २००८ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. समितीच्या काही महत्त्वाच्या शिफारशी:

- सूक्ष्म वित्त पुरवठा योजनांना अधिक प्रोत्साहन देणे.
- बँकेतर वित्तीय संस्थांना बचत खाते उघडण्यास, पैसे एक ठिकाण्यावरून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविण्यास तसेच विमा प्रतिनिधी म्हणून काम करण्यास परवानगी द्यावी.
- शहरी भागातील गरीब जनतेलाही सूक्ष्म वित्त पुरवठा करण्यासाठी खास शाखा शहरी भागांतही उघडावी.

क) सिडबीने सुरु केलेल्या योजना

१. सिडबीचा सूक्ष्म वित्त पुरवठा कार्यक्रम.

१९९४ मध्ये या बँकेने प्रायोगिक तत्वावर सूक्ष्म वित्त पुरवठा योजना सुरु केल्या. या योजने खाली देश भरतील बिगर सरकारी समाज सेवा संस्थांना (NGO) छोट्या प्रमाणावर कर्ज पुरवठा करण्यात आली.

२. बिगर सरकारी समाज सेवा संस्था व सूक्ष्म वित्त पुरवठा

बिगर सरकारी समाज सेवा संस्था व सूक्ष्म वित्त पुरवठा संस्था यांच्या द्वारे गरीबांना मदत करण्याचा मार्ग सर्वात आधी सिडबीने निवडला. आज सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणाऱ्या विविध संस्थांमध्ये सिडबीचा क्रमांक पहिला लागतो.

३. क्षमता ओळखणे

सूक्ष्म वित्त पुरवठा करताना तारण अस काही नसत. कारण या गरीब जनतेकडे तारण ठेवण्यासाठी काही मालमत्ताच नसते. त्यामुळे अशा प्रकारे वित्त पुरवठा करणे बँकांना धोक्याचे वाटते. याच साठी सिडबीने अशा व्यक्तींना वित्त पुरवठा केल्यास कितपत वसूलीची शक्यता आहे. याच मूल्य मापन करण्यासाठी खास यंत्रणा उभी केली. याला क्षमता ओळखणे (Capacity Assessment Rating CAR) म्हणतात. या यंत्रणे मार्फत किती सूक्ष्म वित्त पुरवठा केल्यास कर्ज वसूली करणे शक्य होईल याचे मूल्य मापन केले जाते.

४. कर्जाच्या स्वरूपात बदल

२००३ साली सिडबीने अशी कर्जे दीर्घ मुदतीची करून म्हणजेच वसूलीची कालमर्यादा वाढविण्याची योजना आखली जेणे करून कर्ज वसूली सोपी व्हावी. अशी मुदत वाढविण्याबरोबर कर्जाच्या काही भाग काही मुदतीनंतर भाग भांडवलात (Equity) रूपांतर करण्याची ही योजना आखली. म्हणजे परत करण्याचा प्रश्नही राहिला नाही. अशावेळी सूक्ष्म वित्त पुरवठा संस्था संयुक्त भांडवल मंडळीच (कंपनी) रूप घेतात व त्यांची कंपनी कायद्याखाली नोंदणी करण्यात येते. अनेक सूक्ष्म वित्त पुरवठा संस्थानी अशा प्रकारे आपले स्वरूप बदलून नंतर त्यातील काही संस्थानी चांगलीच प्रगती केलेली दिसून येते. आज अशा काही संस्था लाखो गरीबांना अर्थ पुरवठा करण्याच काम करीत आहेत.

सूक्ष्म वित्त पुरवठ्यावर नियंत्रण – आज सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणाऱ्या अनेक संस्था आहेत. त्यामुळे त्यांच्या पुढे अनेक समस्या आहेत. हे ओळखून सरकारने अशा संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी २००९साली एक खास “सूक्ष्म वित्त पुरवठा नियंत्रण कायद्याचा मसूदा (Micro Financial Sector Development and Regulation Bill 2009) तयार केला. या अशा नियंत्रणाच उद्दिष्ट अशा संस्थांच्या ग्राहकांचे हित संरक्षण करणे आणि ग्रामीण भागातील गरीब जनतेला अर्थ पुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या वाढीला मदत करणे हेच आहे. या बिलाच अजून प्रत्यक्ष कायद्यात रूपांतर झालेले नाही. परंतु लवकरच होईल अशी अपेक्षा आहे.

५.४ स्वमदत गट (Self help Groups)

व्याख्या :- SHG स्वमदत गट म्हणजे ग्रामीण भागातील १० ते २० जास्त करून महिलांनी एकत्र येऊन स्वहित साधण्यासाठी सुरु केलेल्या संस्था. अशा गटातील सभासद नियमितपणे काही रक्कम बचत करून ती एकत्र करून मोठी रक्कम तयार करतात. अशा प्रकारे गोळा केलेले भाग भांडवल व सरकार किंवा बँकेकडून मिळालेल्या रकमेतून गरीब लोकांसाठी रोजगार निर्मिती केली जाते.

स्वयं मदत गट म्हणजे स्वेच्छेने एकत्र आलेल्या लोकांचा गट. त्यांच उद्दिष्ट सभासदांची सामाजिक व आर्थिक प्रगती साधणे हेच असते. यांच प्रमुख उद्दिष्ट रोजगार निर्मिती करून सभासदांची गरीबी दूर करणे.

१. स्वमदत समूहांची (SHG) प्रमुख वैशिष्ट्ये किंवा लक्षणे :-

या गटात साधारणपणे १० ते २० सभासद असतात. परंतु छोट्या सिंचन प्रकल्पाच्या गटासाठी सभासदांच्या संख्येवर बंधन नाही. सर्व साधारणपणे या गटातील सभासद हे दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचे सदस्य असतात. (BPL or Below Poverty Line) परंतु दारिद्र्य रेषेवरील सभासदांनाही घेता येते. परंतु अशा दारिद्र्य रेषेवरील सभासदांना सरकारी अनुदान मिळत नाही. सर्व साधारणपणे असे दारिद्र्य रेषेवरील सभासदांची संख्या एकूण सभासदांच्या २०% पर्यंत असू शकते.

२. गटाचे सभासद

सर्व साधारणपणे प्रत्येक गरीब कुटुंबातील एकच जण सभासद म्हणून स्वीकारला जातो. एक व्यक्ती एकच गटाचा सभासद बनू शकतो. दोन किंवा अधिक गटांमध्ये सभासदत्व स्वीकारता येत नाही.

३. व्यवस्थापन व पदाधिकारी

दारिद्र्य रेषेखालील सभासदांनी व्यवस्थापनेत सक्रिय असणे अपेक्षित आहे आणि दारिद्र्य रेषेवरील सभासदांना पदाधिकारी बनता येत नाही. गटाचे प्रमुख व उपप्रमुख व खजिनदार किंवा कोषाध्यक्ष दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तीलाच बनता येते.

४. नोंदणी

अशा गटांची नोंदणी सक्तीची नाही. म्हणजेच असे गट नोंदविलेल्या तसेच व नोंदविलेले असे दोनही प्रकारचे असतात.

५. सेवा

अशा गटातील सभासद काही रक्कम नियमितपणे बचत करतात व त्या बचतीतून गरजवंत सभासदांना कर्ज पुरवठा केला जातो.

६. सभा

गटांच्या नियमितपणे म्हणजे दर आठवड्याला किंवा पंधरवड्याला सभा होतात.

७. हिशेब व कागदपत्रे

गटाकडील सभासदांना कर्ज देऊन शिल्लक राहिलेली रक्कम बँकेच्या बचत खात्यात ठेवली जाते. गट काही साधे व सोपे कागद पत्रे ठेवतात जसे सभांच्या नोदी, हजेरी पत्रक कर्जाची नोंदवही रोकड वही (Cash Book) बँकेचे पास बुक व प्रत्येक सभासदाचे पास बुक इत्यादी.

८. व्याजदर

सभासदांना त्यांच्या ठेवीवर ४.२५% व्याज दिले जाते तसेच निव्वळ नफ्यातील हिस्सा दिला जातो. कर्जावर साधारण २४ ते २८% व्याज आकारले जाते.

९. कर्जाची रक्कम व विमा

पहिल्यांदा दिलेले कर्ज साधारण रु. ५ ते १० हजार पर्यंत असते. सर्व साधारणपणे हे कर्ज व्यक्तित्वाच्या आयुर्विमा किंवा आरोग्य विम्याशी निगडित असते.

ग्रामीण भागातील गरीब जनता अशिक्षित असते. सामाजिक दृष्ट्या मागासलेली असते आणि त्यांचे उत्पन्न अतिशय कमी असते. ग्रामीण भागातील गरीब व्यक्ती सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली असते आणि चालू घडामोडीची त्याला माहिती नसते. आस पास चाललेल्या विकास कामाचीही त्याला जाणीव नसते. परंतु अशा लोकांचे गट तयार झाले तर त्यांच्या काही समस्या सुटू शकतात.

५.५ स्वहित गटांची गरज व महत्त्व

१. बचतीला प्रोत्साहन

गरीब जनतेला बचतीची सवय लावून या लोकांना बँक व्यवसायाशी जोडण्याचे अति महत्त्वाचे काम असे गट करतात त्यांची तुटपुंजी बचत एकत्र करून सभासदांच्या आर्थिक व सामाजिक प्रगतीला हातभार लावतात.

२. जीवनमान उंचावणे

या गटांना बँक व्यवसायाशी जोडून त्यांच्यातील गरीबी दूर करणे हे अशा गटांचे एक महत्त्वाचे कर्तव्य आहे. सभासदांना दिलेल्या कर्जाची गुंतवणूक करून त्यांच्या उत्पन्नात वाढ करून त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणतात. मुख्यतः अशे गट ग्रामीण भागात अधिक प्रमाणात कार्यरत आहेत.

३. कौशल्याचा वापर व कौशल्यात वाढ करणे.

ग्रामीण भागातील बहुतांश गरीब लोक अशिक्षित आहेत. गटाच्या रूपाने एकत्र येऊन ते काही कौशल्य आत्मसात करू शकतात. स्वतः कडील ज्ञानाचा उपयोग ते गटासाठी करू शकतात. गटातील लोकांना प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या कौशल्यात वाढ करता येते. यामुळे गरीब जनतेची सामाजिक व आर्थिक उन्नती साध्य करणे शक्य होते.

४. संपत्तीचा वापर

मार्च २००९ मध्ये अशा गटांकडील एकूण बँकेतील बचत रु. ५,५४५ कोटी ऐवढी होती. हे गट स्थानिक उपलब्ध विविध नैसर्गिक संपत्तीचा योग्य वापर करून सभासदांचे जीवन मान सुधारण्यास हातभार लावू शकतात.

५. जाणीव निर्माण करणे व सबलीकरण करणे

अशा गटांनी गरीब जनतेला त्यांच्या हक्काची जाणीव करून दिलेली आहे आणि त्यामुळे आता स्थानिक जमीनदार व राजकीय पुढारी त्यांचे शोषण करू शकत नाहीत. अशा गटांनी महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक सबलीकरणास हातभार लावलेला आहे.

६. सामाजिक व व्यक्तिगत प्रश्न सोडविणे

या गटांनी मुख्यतः ग्रामीण भागातील जनतेतील गरीबी दूर करण्यास मदत केलेली आहे. तसेच गटातील इतर सभासदांच्या व्यक्तिगत समस्याही समजून घेणे व एकमेकाला मदत करणे शक्य झालेले आहे.

७. रोजगार निर्मिती

गटातील सभासदांना छोटे मोठे व्यवसाय सुरु करण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. त्यामुळे रोजगार व स्वयंरोजगार निर्मितीला हातभार लागतो. अशा छोट्या मोठ्या उद्योगामुळे ग्रामीण जनतेची पृच्छन्न (Disguised) व मोसमी बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होते.

१.६ स्वहित गटासाठीच्या शासकीय योजना

रिझर्व बँक नाबार्ड सिडबी आणि केंद्र सरकारने अशा स्वमदत गटांच्या संबंधी अनेक योजना अमलात आणलेल्या आहेत. त्यातील काही अत्यंत यशस्वी योजना पुढील प्रमाणे सांगता येतील :-

अ) पंतप्रधान रोजगार योजना:-

स्वमदत गटांना या योजनेखाली आर्थिक मदत दिली जाते. यासाठी अशा गटांत ५ ते २० सुशिक्षित बेकार तरुणांनी सभासद असणे आवश्यक आहे. स्वयंरोजगार निर्मिती योजनांना आर्थिक मदत दिली जाते गटांतील लोकांनी एकत्रित पणे काही स्वयं रोजगार योजना सुरु केल्यास त्यांना या योजनेखाली कर्ज दिले जाते. तसेच काही रक्कम मदत म्हणूनही दिली जाते. उद्योग व्यवसाय सुरु करावयाचे असल्यास बिना तारण रु. ५ लाखापर्यंतच कर्ज मंजूर केले जाते.

ब) स्वर्णज्यती ग्राम स्वरोजगार योजना

ही योजना १९९९ मध्ये सुरु करण्यात आली. योजनेच उद्दिष्ट म्हणजे गरीब जनतेला दारिद्र्य रेषेवरून तीन वर्षांच्या कालवधीत बाहेर काढणे. स्वयं रोजगार योजना सुरु करण्यासाठी आर्थिक मदत दिली जाते. यासाठी ग्रामीण भागातून व्यक्तींना व गटांला कर्ज देण्याच काम यशस्वीरीत्या करित असलेल्या गटांना प्राधान्य दिले जाते.

क) स्वयंमदत गटांना बँकांशी जोडणारी योजना (SBLP)

नाबार्डने १९९२ मध्ये ही योजना सुरु केली. या योजनेखाली प्रथमच स्वयं मदत गटांना बँकानी थेट कर्ज देण्यास सुरुवात केली. रिझर्व बँक, व्यापारी बँकांना, सहकारी बँकांना व ग्रामीण बँकांना अशा प्रकारे कर्ज देण्यासाठी प्रोत्साहन देते. सध्या ही योजना देशातील सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणारी सर्वांत यशस्वी योजना समजली जाते. या योजने खाली ३१ मार्च २००९ मध्ये ६१,२१,१४७ गटांनी बँकामधून बचत खाती उघडून ५.५४५ कोटी रुपये खात्यात जमा केले होते.

१.७ स्वयं मदत गटांच्या समस्या

अनेक स्वमदत गट आजकाल सूक्ष्म वित्त पुरवठा करण्याच्या संघटनांचे प्रतिनिधी म्हणून यशस्वीरित्या कार्यरत असले तरीही त्यांच्यात काही दोष आहेत व त्यांच्या पुढे काही समस्या आहेत.

१. व्यवस्थापन व नियंत्रण

आज पर्यंत असे दिसून आलेले आहे की अनेक गटांचे व्यवस्थापन समाधानकारक नाही. गटांचे किंवा गटांच्या संघटनांचे (Federations) अंतर्गत नियंत्रण समाधान कारक नाही. अंतर्गत नियंत्रण पध्दत म्हणजे त्यांच्या दैनंदिन व्यवहारावर योग्य नियंत्रण असणे किंवा हा व्यवहार व्यवस्थितपणे चालणे. पदाधिकाऱ्यांच्या भूमिका व जबाबदाऱ्या स्पष्ट नाहीत. त्यांची योग्य व्याख्या केलेली नाही. अनेक गटातील पैशाच्या उलाढालीवर योग्य नियंत्रणे नाहीत. सर्वत्र अंदाधुंदी आहे.

२. गरीबी निर्मूलनाचे कार्य

स्वहित गटांची स्थापना मुख्यत्वे ग्रामीण भागातील लोकांची गरीबी दूर करण्यासाठी झालेली असली तरीही सर्व राज्यातून यांच्या अस्तित्वामुळे गरीबी कमी होण्यास फारशी मदत झालेली दिसून येत नाही. त्यांनी ग्रामीण भागातील असंख्य लोकांना कर्जे दिली असली तरीही त्यांच्या आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यात यांना फारस यश प्राप्त झालेल दिसून येत नाही. लोकांना दारिद्र्य रेषेवर आणणे शक्य झालेले नाही.

३. विविध विभागातील प्रगती एकसारखी नाही.

या योजनेला आंध्रप्रदेश तामिळनाडू पश्चिम बंगाल कर्नाटक आणि उत्तर प्रदेशांत चांगला प्रतिसाद मिळालेला आहे. त्यातून आंध्र प्रदेशातील प्रगती लक्षणीय आहे. तिथे साधारण ४०% कर्ज बँकांच्या मदतीने दिलेले दिसून येत. परंतु या योजनेचा परिणाम इतर राज्यातून फारसा जाणवत नाही.

४. नेतृत्वाचा अभाव

अनेक ठिकाणी गटातील ठराविकच सभासद व्यवस्थापनात लक्ष घालताना दिसून येतात. अनेक अभ्यास गटांनी या विषयी आपला हाच अनुभव नमूद केलेला आहे. सुशिक्षित व आर्थिक दृष्ट्या सबळ असलेले काही ठराविकच सभासद सर्व कारभार पाहतात. तेच तेच लोक परत परत निवडून येताना दिसतात. याला कारण सभासदामधील शैक्षणिक मागासलेपण.

५. व्यवस्थापन किंवा प्रशासन

हे गट व त्यांच्या संघटना या अनौपचारिक संघटना असल्यामुळे त्यांच्या प्रशासनाचा दर्जा सुमार आहे. सभासदामध्ये उत्तम प्रशासन देण्याची कुवत नाही. बहुसंख्य सभासदांना विविध कामाचे अनुभव नाही. या संबंधीच्या कायद्यातील तरतूदीचीही माहिती नाही.

६. गळती

घटातील सभासदामध्ये गळतीच प्रमाण अधिक आहे. गरीब सभासदामध्ये गळतीच प्रमाण साधारण ११% आहे तर इतर सभासदामधील हे प्रमाण ७% आहे. गळतीच एक प्रमुख कारण म्हणजे लोक नोकरीसाठी गांव सोडून शहरात जाणाऱ्याच प्रमाण मोठे आहे आणि अनेकांना गरीबीमुळे नियमितपणे बचत करणे ही शक्य होत नाही.

७. कागद पत्रे व्यवस्थितपणे ठेवले जात नाहीत.

अनेक गटातून कागद पत्रे नीट व्यवस्थितपणे ठेवली जात नाहीत. याला कारण यातील अनेक गट अनौपचारिक स्वरूपाचे आहेत आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे सभासदामधील शिक्षणाचा अभाव व हिशेब ठेवण्याची पध्दतच माहीत नाही.

८. नियंत्रण

या गटांचे नियंत्रण अनेक सरकारी विभागाकडे आहे. त्यामुळे, यांची स्थापना व दैनंदिन कामकाजात अडचणी येतात. योग्य नियंत्रणा अभावी सभासदांचे हित संरक्षण शक्य होत नाही. २००९ चा सूक्ष्म वित्त पुरवठा विभाग (विकास व नियंत्रण) हा प्रस्थापित कायद्याने याप्रश्नाची नोंद घेतलेली आहे. त्या प्रमाणे या गटांवर फक्त नाबार्डच नियंत्रण राहणार आहे. परंतु हे बिल अजून तरी पास झालेले नाही.

१.८ संयुक्त वित्त पुरवठा (Composite Loans or Composite Credit)

सूक्ष्म व छोट्या उद्योग व्यवसायांना खेळते भांडवल व स्थिर भांडवल (Working and Fixed) दोनही प्रकारच्या भांडवलाची आवश्यकता असते. अशा प्रकारे बँका व इतर वित्तीय संस्था या दोनही प्रकारच्या भांडवलासाठी जे कर्ज देतात त्याला संयुक्त वित्त पुरवठा (Composite Loans) म्हणतात. सरकार बँकांना सूक्ष्म व छोट्या व्यवसायांना अशा प्रकारच संयुक्त वित्त पुरवठा करण्यास प्रोत्साहन देते. सरकारने अशा कर्जाच्या मर्यादेत वाढ केलेली आहे. २००० साली जी ही मर्यादा रु. १० लाखाची होती ती वाढवून रु. २५ लाख करण्यात आली व पुढे ती रु. ५० लाखपर्यंत वाढविण्यात आली. पुढे ऑक्टोबर २००४ मध्ये ही मर्यादा आणखीन वाढवून १ कोटी रुपयांवर नेण्यात आली. या योजनेखाली छोटे उद्योग दोनही प्रकारच्या भांडवलासाठी एकाच ठिकाणावरून कर्ज घेऊ शकतात. बँका व इतर काही वित्तीय संस्था ही योजना राबवतात. राज्य वित्त महामंडळ (State Finance Corporations) एक खिडकी योजने खाली छोट्या उद्योग व्यवसायिकांना सुरुवातीला कर्ज मिळण्याची शक्यता कमी असते अशावेळी अशी संयुक्त कर्जे देऊन त्यांची अडचण दूर करतात. त्यामुळे त्यांना दिरंगाई टाळून लगेच आपला व्यवसाय सुरु करता येतो. व उत्पादनाला प्रारंभ करता येतो.

संयुक्त कर्ज योजनेसाठी पुढील निकष लागू केले जातात.

१. भांडवल व कर्जाचे प्रमाण (Debt Equity Ratio) गुंतवणूकीसाठी मिळणाऱ्या अनुदाना (Subsidy) ची रक्कम विचारात घेऊन हे प्रमाण एकूण गुंतवणूकीत ३:१ असे असावे.
२. यांत उद्योजकांचे स्वतःचे भांडवल हे प्रमाण राखण्या एवढे असावे. म्हणजे किमान २५% असाव.

३. कर्ज देताना आवश्यक असणारी मार्जिन-

- राज्याच्या सर्व मागास भागांत हे प्रमाण २५% असाव.
- राज्याच्या शहरातून व इतर ठिकाणी हे प्रमाण ३०% असाव. २५% मार्जिन याचा अर्थ शंभर रुपये किंमतीच्या वस्तूच्या तारणावर रु. ७५ पर्यंतच कर्ज द्यावे. कर्ज वसूलीच्या दृष्टीने ही गोष्ट महत्त्वाची आहे.

४. कर्ज परत करणे

- खेळत्या भांडवलासाठी घेतलेल कर्ज जास्तीत जास्त १० वर्षात परत करावे
- स्थिर भांडवलासाठी घेतलेल कर्ज ८.५ वर्षात परत करावे.

५. तारण : तारण ठेवलेल्या मालमत्तेवर राज्य वित्त महामंडळाचा हक्क पहिला असेल. खेळत्या भांडवलासाठी कर्ज देताना महामंडळ इतर काही जामीनही मागू शकतात.

संयुक्त कर्जासंबंधात शासनाने सुरु केलेल्या योजना**१. सूक्ष्म व लघु उद्योगासाठी पत हमी निधी योजना (Credit Guarantee Fund Scheme)**

सूक्ष्म व लघु उद्योगासाठी भारत सरकारने ही योजना सुरु केलेली आहे. तसेच ज्या स्वयं गटांनी सूक्ष्म व्यवसाय सुरु करण्याची शक्यता आहे त्यांनाही ही योजना लागू आहे. अशा व्यवसायांना कर्ज देताना इतर हमी (Collateral Security) घेण्याची आवश्यकता नाही. या योजनेमुळे बँका व इतर वित्तीय संस्था अशा व्यवसायांना निर्धास्तपणे संयुक्त कर्ज देऊ शकतात कारण कर्ज बुडण्याची भीती नाही. सध्या अस्तित्वात असलेल्या व नव्याने सुरु होणाऱ्या अशा सर्व व्यवसायांना ही योजना लागू आहे. या योजनेच्या अमल बजावणी साठी केंद्र सरकारचे संबंधित मंत्रालय व सिडबीने संयुक्तपणे एका विश्वस्थ संस्थेची स्थापना केलेली आहे. या निधी योजनेची काही महत्त्वाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे सागता येतील :-

अ) केंद्र सरकार व सिडबीने ४:१ या प्रमाणात यासाठी पैसे दिलेले आहेत.

ब) शेडयूल्ड व्यापारी बँका निवडक ग्रामीण बँका राष्ट्रीय लघुउद्योग महामंडळ ईशान्य वित्त महामंडळ आणि सिडबी या संस्था या योजनेखाली संयुक्त वित्तपुरवठा करू शकतात.

क) रु.५० लाखापर्यंतच कर्ज इतर काही जामीन न घेता या संस्था देऊ शकतात.

ड) या योजनेखाली मंजूर केलेल्या कर्जाच्या ७५% रक्कमेवर हमी उपलब्ध असेल. सूक्ष्म उद्योगांना दिलेल्या ५ लाखापर्यंतच्या काही विशिष्ट कर्जांना ही मर्यादा ८०% पर्यंत वाढू शकते. ईशान्य भागातील महिला गटांच्या सर्व कर्जांना अशी हमी लागू होईल.

इ) या योजनेखाली एकूण रु. ९२०० कोटी रुपयांच कर्ज इतर काही जामीन न घेता दिले गेलेले आहे.

२. स्वरोजगार क्रेडिट कार्ड योजना:- या योजनेखाली २००३ साली सरकारने छोटे कारागीर, हातमाग व्यावसायिक मच्छिमारी करणारे, स्वतःचा व्यवसाय करणारे (Self Employed) रिवक्षाचालक व इतर सूक्ष्म व्यवसायिकांना, स्वमदत गटांना बँकातर्फे अल्प दराने कर्ज उपलब्ध करून दिलेले आहे. मार्च २००९ पर्यंत ९.८४ लाख कार्ड देण्यात आलेली आहेत आणि रु.४,२००७.३३ची कर्जे दिली गेलेली आहेत.

३. शेती व्यवसायासाठी संयुक्त कर्ज योजना

ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्सने शेतकऱ्यांसाठी अशी योजना सुरु केलेली आहे. या योजनेखाली शेतकऱ्यांना शेती व्यवसायासाठी, शेती विकासासाठी व घरघूती कारणासाठीही कर्ज उपलब्ध आहे. शेतकऱ्यांना गहाण ठेवलेल्या जमीनीच्या किंमतीच्या ५०% पर्यंत परंतु जास्तीत जास्त रु. ७.५० लाखाच कर्ज उपलब्ध आहे. कर्जाची मुदत जास्तीत जास्त ७ वर्षांची राहिल आणि खेळते भांडवलासाठीच कर्ज पीक आल्यानंतर प्रत्येक वेळी लगेच परत करावी लागेल. शेत जमीन व शेतीतील पीक यासाठी बँकेला गहाण असेल.

५.९ प्रश्न

---

१. सूक्ष्म वित्त पुरवठ्याच महत्त्व स्पष्ट करा.
२. सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणाऱ्यासाठी भारतात कोण कोणत्या प्रोत्साहनपर योजना उपलब्ध आहेत ?
३. भारतातील स्वयं मदत गटांवर टिप्पणी तयार करा.

वित्त बाजार (Financial Markets)

अ) भारतातील नाणेबाजार (Money Market In India)

रचना:

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ भारतीय नाणे बाजाराची लक्षणे.
- ६.२ नाणे बाजारातील प्रचलित कागदपत्रे किंवा साधने (Instruments) व १९९१ नंतर नाणे बाजारात केलेल्या सुधारणा.
- ६.३ प्रश्न

६.० उद्दिष्टे

- नाणे बाजाराची संकल्पना व महत्त्व समजून घेणे.
- भारतातील नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
- नाणे बाजारात वापरात असलेले विविध साधने किंवा कागदपत्रे यांचा अभ्यासकरणे
- १९९१ नंतर भारतीय नाणे बाजारात झालेल्या सुधारणांचा अभ्यास करणे.

६.१ भारतीय नाणे बाजाराची वैशिष्ट्ये

नाणे बाजार म्हणजे वित्तीय कागद पत्रांचा बाजार, जी कागद पत्रे म्हणजे जवळ पास रोख पैसेच असतात. रोख रकमेला पर्याय म्हणून त्यांचा वापर करता येतो. या कागद पत्रांची मुदत १ दिवसापासून एक वर्षापर्यंत असू शकते. हा वस्तूचा बाजार नाही. ही अनेक कागदपत्रांची घाऊक व्यापार पेट. त्यामुळे हा एखाद्याच वस्तूचा बाजार नसतो. या बाजारात कर्ज घेणाऱ्यांची पत महत्त्वाची असते. या बाजारामुळे अल्पवधीत पैशांची मागणी व पुरवठा यांच्यात समतोल साधला जातो आणि अल्पवधीसाठी वाजवी व्याज दरात पैसे उपलब्ध करून दिले जातात. क्रेडिय किंवा रिझर्व बँक संघटित नाणे बाजारावर लक्ष ठेवून देशातील रोखता (Liquidity) व व्याजदर टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करते. अल्प व दीर्घ मुदतीच्या कर्जावरील व्याजदरात समन्वय घडवून आणते. रिझर्व बँक, Discount and Finance House of India Ltd., म्युच्युअल फंड, व्यापारी बँका, बँकेवर वित्तीय संस्था, भारतीय रोखे विक्री महामंडळ (Securities

Trading Corporation of India) सरकारी उपक्रम, राज्य सरकार व अनिवासी भारतीय हे या बाजारातील महत्त्वाचे घटक आहेत. या बाजार पेटेचा आकार अलिकडील काही वर्षात खूपच वाढलेला आहे. आणि या बाजारातील दैनंदिन उलाढाल एकूण राष्ट्रीय उत्पादनाच्या (GDP) दोन % एवढी असते. भारतीय नाणेबाजाराची काही खास वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतील:-

१. विभागीत बाजार पेट (Segmented Market)

भारतीय नाणे बाजाराचे दोन विभाग आहेत.

अ) संघटित नाणेबाजार

ब) असंघटित नाणे बाजार

पहिल्या विभागात रिझर्व बँक, शेडयूल्ड व्यापारी बँका व रिझर्व बँकेच्या नियंत्रणाखाली काम करणाऱ्या इतर वित्तीय संस्था, या विभागातील संस्थामधील व्याजाच्या दरावर रिझर्व बँकेचे नियंत्रण असत.

असंघटित बाजार पेटेत चिटफंड, कर्ज देणारे सावकार व इतरांचा समावेश होतो. यांच्यावर रिझर्व बँकेचे नियंत्रण नाही. त्यामुळे या बाजारात भरमसाठ व्याज दराने म्हणजे अगदी १००% पर्यंत, व्यवहार किंवा उलाढाली केल्या जातात. त्यामुळे कर्ज घेणाऱ्यांचं मोठया प्रमाणावर शोषण केल जात.

२. व्याजदरातील मोसमी बदल

भारतीय नाणे बाजारातील व्याजदर मोसमा प्रमाणे बदलतात. जुलै ते डिसेंबर महिने अधिक व्यवसायाचे किंवा व्यस्त महिने म्हणून ओळखले जातात व त्या काळात व्याजदर चढे असतात. कारण त्या महिन्यात नांगरणी, पेरणी, कापणी वगैरे शेतीच्या कामासाठी शेतकऱ्यांना अधिक कर्जाची आवश्यकता असते. डिसेंबर ते जून हे महिने मंदीचे महिने म्हणून ओळखले जातात आणि त्यावेळी व्याजाचे दर कमी असतात. म्हणून रिझर्व बँक आपले अर्थ विषयक धोरण वर्षातून दोनदा जाहीर करते व व्यस्त महिन्यांसाठी व मंदीच्या महिन्यांसाठी आर्थिक धोरणात बदल केला जातो.

३. वेगवेगळे व्याजदर

नाणे बाजारात दोन भाग असल्यामुळे प्रत्येक विभागातील व्याजदर वेगवेगळे असतात. तसेच व्याजाचे दर ज्या कामासाठी कर्ज दिलेले असेल त्यावरून बदलत जातात. (उदा. गृह कर्जावरील दर कार खरेदीसाठी दिलेल्या कर्जावरील दरापेक्षा कमी असतात.) यामुळे रिझर्व बँकेची बँकरेट वगैरे कर्ज नियंत्रणाचे उपाय आजकाल निरुपयोगी ठरतात. त्या उपायाने अल्पकाळातील व्याजदरावर नियंत्रण आणणे शक्य होत नाही.

४. बिल मार्केटचा अभाव

इतर देशात हुंड्यांचा बाजार (Bill Market) विकसित असल्यामुळे हुंडया वटवून तिथल्या केंद्रीय बँका व्याजदरावर नियंत्रण आणू शकतात परंतु भारतात हुंड्यांची प्रथा फारशी प्रचलित नाही. त्यामुळे बँकदरात बदल करण्याचा उपाय भारतात पत नियंत्रणासाठी फारसा यशस्वी ठरत नाही. भारतात हुंड्यांचा बाजार विकसित व्हावा म्हणून रिझर्व बँकेनी अनेक वेळा

प्रयत्न केले. परंतु त्यांना फारस यश प्राप्त झालेला नाही. त्यामुळे व्याजदरावरील नियंत्रण पुरेसे परिणाम कारक ठरत नाही म्हणून रिझर्व बँकेनी व्याजदर नियंत्रणासाठी इतर प्रकारच्या उपायांचा वापर केलेला आहे.

६.२ नाणेबाजारातील विविध कागद पत्रे किंवा दस्तऐवज व १९९१ नंतर त्यात झालेल्या सुधारणा

अ) संघटित नाणे बाजारात वापरात असलेले दस्तऐवज.

१. अल्प सूचना बाजार (Call Money Market)

हा नाणेबाजाराचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. यामध्ये व्यापारी बँका आपल्या कडील शिल्लक पैसे अल्प काळासाठी कर्जाऊ स्वरूपात देतात. कर्जाची मुदत केवळ एक दिवसापासून १५ दिवसापर्यंत असू शकते. जेव्हा ऐकाच दिवसासाठी पैसे कर्जाने घेतले जातात तेव्हा त्याला अल्प सूचना कर्ज (Call Money) म्हणतात. जेव्हा कर्जाची मुदत १ दिवसापेक्षा जास्त आणि १५ दिवसापर्यंत असते तेव्हा त्याला सूचना कर्ज (Notice Money) इंग्रजीत यासाठी (Money at Call and Short Notices) असे म्हणतात. हा बाजार अत्यंत धोक्याचा आहे. बँका या बाजाराचा वापर आपल्याकडील अतिरिक्त पैसे गुंतविण्यासाठी किंवा आवश्यक तेव्हा रोख रक्कम राखीव निधी (CRR) चे प्रमाण कायम ठेवण्यासाठी वापरतात. या बाजारामुळे देशातील रोखीच्या स्थितीची (Liquidity) कल्पना येते म्हणून केंद्रीय बँका याचा वापर देशातील व्याज दरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व आपल्या आर्थिक नीतीची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी वरच्यावर वापर करतात. २००५ ऑगस्ट नंतर हा बाजार फक्त आंतर बँक व्यवहारासाठी वापरला जात आहे. परंतु काही निवडक व्यक्तीना यात भाग घेण्याची परवानगी रिझर्व बँकेने दिलेली आहे. ३१ मार्च २०११ रोजी या बाजारातील उलाढाल २२,९१३ कोटी रुपयांची होती. अलिकडच्या काही दिवसांत इथला व्याजदर साधारण ७ ते १०.६% चा होता. यावरून नाणेबाजारातील स्थैर्याची कल्पना येते.

ब. सरकारी रोखे बाजार (Treasury Bill Market)

सरकारी रोखे म्हणजे सरकारने घेतलेल्या अल्प मुदतीच्या कर्जाचे रोखे. यांना सर्वात अधिक रोखता आहे. यांचे चार प्रकार आहेत. कर्जाच्या मुदती वरून यांचा प्रकार ठरतो.

१. १९९७ ते २००१ या कालावधीत सरकारने १४ दिवसाच्या कर्ज रोख्यांचा वापर केला. यांचे हस्तांतर शक्य नव्हते परंतु त्यांचा तारणावर कर्ज घेण्यास परवानगी होती. (Non Transferable but eligible for rediscounting) हे फारसे लोकप्रिय झाले नाहीत. अशा कर्जाची रक्कम साधारण २०० ते ३२५ कोटीची होती.

२. ९१ दिवसांचे रोखे – १९५५ साली प्रथम असे रोखे काढले गेले. पुढे १ एप्रिल १९९७ पर्यंत सरकार असे रोखे काढीत होते. सरकारी तूट भरून काढण्यासाठी याचा वापर केला जात असे. यावर काहीही व्याज दिले जात नव्हते. पुढे १९९७ मध्ये अशी बिल काढण्याची पध्दत बंद करण्यात आली. १९९२ साली रिझर्व बँकेने असे रोखे लिलाव पध्दतीने विकण्याची पध्दत रुढ केली. त्यामुळे यांच्या वरील व्याजदर बाजारातील पैशाच्या मागणी व पुरवठ्यावर ठरविले जाऊ

लागले. किती रक्कमेचे रोखे काढायचे हे रिझर्व बँक त्यावेळच्या बाजारातल रोखता, भांडवलाची आयात व रेपोदर या सर्व गोष्टींचा विचार करून ठरवीत असे. २००० – २००१ साला पासून रिझर्व बँकेने असे रोखे विकत घेतलेले नाहीत. १९९७ – ९८ पासून यांचे प्रमाण कमी होत गेले. मार्च २००६ मध्ये अशा रोख्यांची रक्कम र१. १६,३१६ कोटीची होती.

३. १९८७ साली १८२ दिवसांचे रोखे प्रथम काढले गेले. परंतु पुढे १९९२ – ९३ साली त्यांची विक्रीबंद करण्यात आली. पुढे २००१ ते २००५ या कालावधीत यांचा पुनःवापर केला गेला. यावरील व्याजदर आकर्षक असल्यामुळे व्यापारी बँकामध्ये यांची लोकप्रियता वाढली.

४. ३६४ दिवसांचे कर्ज रोखे १९९२ मध्ये चक्रवती समितीच्या शिफारशी वरून ३६४ दिवसांचे कर्जरोखे काढले गेले. १९९९ – २००० साली अशा रोख्यामार्फत रु. १३००० कोटी इतका निधी गोळा करण्यात आला होता.

२९ एप्रिल २०११ रोजी ९१ दिवसांचे रोखे ७३,७.६६ कोटीचे होते. १८२ दिवसांचे रोखे रु. २६,७५०.५५ कोटीचे तर ३६४ दिवसाचे रु. ४३,४५६.४ कोटीचे होते. अलिकडच्या काळात यांच्यावरील उत्पन्नात घट झालेली असली तरीही त्यांची रोखत लक्षात घेता त्यांची नाणेबाजारातील लोकप्रियता टिकून आहे.

रेपो मार्केट (पुनः खरेदी बाजार)

या बाजारात पूर्वी विक्रीस काढलेल्या गुंतवणूक दारानी गुंतवणूक केलेल्या गुंतवणूकीची कसर कापून खरेदी केली जाते. अल्प कालीन बाजारातील साधनामधील गुंतवणूक विकण्याचा सुरक्षित मार्ग यामुळे उपलब्ध होतो.

क. व्यापारी हुंडी बाजार (Commercial Paper)

यांची सुरुवात जानेवारी १९९० मध्ये झाली. व्यापारी हुंडया म्हणजे उत्तम आर्थिक स्थितीतील कंपन्या, व्यापारी व अखिल भारतीय महामंडळाने काढलेल्या बिन तारणाच्या हुंडया ज्यांची निव्वळ संपत्ती (Net Worth)रु. ४ कोटी पेक्षा अधिक आहे व ज्यांच पत मापन पी २ आहे अशाच संघटना अशा व्यापारी हुंडया काढू शकतात. यांची मुदत ७ दिवसापासून १ वर्षापर्यंत असू शकते. फक्त शेडयूल्ड बँकाच अशा हुंडया देऊ शकतात किंवा त्याचे पैसे चुकते करू शकतात. (Issuing and Paying Agents) कंपन्या आपल्या खेळत्या भांडवलाच्या रकमेच्या १००%पर्यंत अशा हुंडया काढू शकतात. सुरुवातीला फक्त उत्पादन करणाऱ्या कंपन्याच अशा हुंडया मोठ्या प्रमाणावर काढत असत परंतु आता मात्र वस्तू भाड्याने देणाऱ्या (Leasing Companies) व इतर वित्तीय कंपन्या याचा अधिक प्रमाणात वापर करताना दिसून येतात. शेडयूल्ड व्यापारी बँका अशा हुंडयांमधून मोठ्या प्रमाणात आपले पैसे गुंतविताना दिसून येतात. व्यापारी हुंडयाकाढण्याच प्रमाण बाजारातील व्याजदराच्या उलट असते. म्हणजेच व्याजदर चढे असले तर यांचे प्रमाण कमी होते व व्याजदर उतरले तर यांची संख्या वाढते. शेडयूल्ड बँका फक्त मंदीच्या काळात अशा हुंडयामध्ये पैसे गुंतवितानात. १९९०-९१ ते २०१०-११ या कालावधीत एकूण हुंडयाच्या रकमेत रु. ६५कोटी पासून रु. १,२४,९९१ पर्यंत वाढ झाली. यावरील व्याजदर ६.३९ ते अलिकडच्या काळात १२.५%पर्यंत वाढत गेले. या हुंडयांना

दुय्यम (Secondary) बाजारपेठा नाहीत आणि त्यांच्या वर स्टॅंप ड्यूटी भरावी लागते. यामुळे ही पध्दत फारशी लोकप्रिय नाही.

ड. व्यापारी पत्र (Commercial Bills)

व्यापारी पत्रांची मुदत अत्यल्प असते व त्यांत धोकाही फारसा नसतो. व्यापारी पत्र म्हणजे एक लेखी दस्तऐवज ज्यामध्ये दुसऱ्या म्हणजे त्यात नमूद केलेल्या व्यक्तिला किंवा वाहकाला ठरलेली रक्कम विनाअट देण्याची आज्ञा किंवा आदेश असतो. जेव्हा यांची स्वीकृती व्यापारी बँकेकडून केली जाते. तेव्हा त्याला व्यापारी पत्र म्हणतात. (इतर वेळी यांना व्यापारी हुंडया म्हणतात) यांची मुदत ३० ते ९० दिवसाची असते. भारतात ठराविक प्रकारच्या हुंडया अधिक प्रचलित आहेत. डेरिव्हेटिव्ह वचन चिटया परत परत वटविता येतात. यावर भारतात स्टॅंप ड्यूटी भरावी लागत असल्यामुळे यांचा प्रसारही मर्यादित आहे. म्हणून नाणे बाजारात सुधारणा करताना सरकारने यावरील स्टॅंप ड्यूटी रद्द केलेली आहे. तरीही भारतात अशी बिल फारशी प्रचलित नाहीत. कॅश क्रेडिटची पध्दतच बऱ्याच वेळा अधिक वापरली जाते. हुंडयांचा दुरुपयोग टाळण्यासाठी रिझर्व बँकेनी सेवा क्षेत्रातील हुंडयांना पुनःवटविण्यावर बंदी आणलेली आहे.

ई) ठेव प्रमाण पत्र (Certificates of Deposit):- जून १९८९ मध्ये बाजारातील रोखेता कमी करण्यासाठी या ठेव पत्रांची सुरुवात करण्यात आली. ग्रामीण क्षेत्रीय बँका वगळून इतर शेडयूल्ड बँका आणि ६ वित्तीय संस्थांना ही पत्रे काढण्यासाठी परवानगी देण्यात आली. या हस्तांतर क्षम असून डिमॅट (इलोकटॉनिक) स्वरूपात आहेत. यांना कर्ज देणाऱ्या संस्थांच्या कर्जासंबंधीचे इतर सर्व नियम किंवा अटी लागू आहेत. या त्यावरील प्रत्यक्ष किंमती पेक्षा (Face Value) कमी किंमतीला (म्हणजेच at a discount) विकल्या जातात. जेव्हा बँकेतील ठेवींना मागणी कमी असते परंतु लोकांकडून कर्जाला मागणी अधिक असते तेव्हा बँका अशी ठेव पत्रे काढतात. ठेवीची किमान रक्कम रु. १ लाख असून किमान मुदती १५ दिवसाची आहे. अशा ठेवीवर बँकांना रोख रक्कम राखीव निधी (CRR) व वैधानिक रोखता निधी (SLR) राखणे आवश्यक आहे. यांची पृष्ठांकन करून सहज विक्री करणे शक्य आहे. यांच्या आधारावर कर्ज काढता येत नाही आणि यांना काढणारी संस्था त्यांना परत विकत घेऊ शकत नाही, त्यांची परत फेड एका त्यासाठीच्या खास खात्या मार्फतच केली जाते. (C.D. Redemption Account) अशी पत्र काढणाऱ्या संस्थेला त्यांची पत्र फेड करण्यासाठी एक खात उघडणे आवश्यक आहे. Discount and Finance House Ltd. यांची खरेदीची व विक्रीचे दर जाहीर करीत असले तरीही यांची दुय्यम बाजार पेठ (Secondary Market) फारशी प्रचलित नाही. १९९१ ते १९९८ या काळात यांची विक्री तेजीत होती तरीही पुढे बँकांकडील रोखता वाढल्यामुळे यांची लोकप्रियता कमी झाली. २०१० – ११ साली फक्त ४,२४,७४० कोटीची पत्रे अस्तित्वात होती व त्यावरील व्याजदर ९ ते १०.६% एवढा होता. ही गोष्ट सहज लक्षात येईल की ठेव पत्रांना जेव्हा मागणी वाढते तेव्हा व्यापारी पत्रांच्या मागणीत घट होते.

फ) मुदत ठेव नाणे बाजार (Term Money Market)

या बाजारात १ वर्षांपर्यंतच्या मुदत ठेवीची खरेदी व विक्री चालते. भारतात या बाजारात ९० ते १८० दिवसांच्याच ठेवी अधिक प्रचलित आहेत. या बाजारात आय्. डी. बी. आय्, एविझाम (EXIM) बँक, नाबार्ड राष्ट्रीय गृह निर्माण संस्था इत्यादी संस्थांचेच प्राबल्य

दिसून येत. याचे कारण म्हणजे इतर शेड्यूलड बँकामध्ये कॅश क्रेडिट व इतर अल्प मुदतीची कर्जे (Call Money) अधिक प्रचलित आहेत. या बाजारातील पैशावर बँकांना रोख राखीव निधी (CRR) व वैधानिक रोखता निधी (SLR) ठेवण्याची सक्ती नाही. १९९१ ते २००६ या सालात या बाजारातील उलाढाल २७४ कोटी रुपयावरून १,३३८ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली.

नवनवीन कर्जाच्या योजना सुरु केल्यामुळे १९९१ नंतर संघटित नाणे बाजाराच्या एकूण उलाढालीत जरूर वाढ झाली. तरीही काही योजना खालील उलाढाल आजही नाममात्र राहिलेली आहे. त्यामुळे अर्थ विषयक नीतीच्या संदर्भात यांना फारस महत्त्व नाही. भारतीय नाणे बाजाराच्या विकासासाठी रिझर्व बँकेनी आस्थे कदमचे धोरण स्वीकारलेले आहे.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

१. अल्प मुदत कर्जाची (Call Money) बाजार पेट म्हणजे काय ?
२. ठेव प्रमाण पत्र (Certificate of Deposit) म्हणजे काय ?
३. रेपो – अुलाढाल म्हणजे काय ?
४. उलट रेपोचा व्याजदरावर परिणाम कसा होतो ?

६.३ प्रश्न

१. भारतीय नाणे बाजाराची वैशिष्ट्ये सांगा
२. १९९१ नंतर भारतीय नाणेबाजारात केलेल्या सुधारणांचा आढावा घ्या.

ब) भारतीय भांडवल बाजार

रचना

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ विषय परिचय
- ७.२ भांडवल बाजाराची कार्ये
- ७.३ भांडवल बाजारातील सुधारणा, प्राथमिक बाजारातील सुधारणा, दुय्यम बाजारातील सुधारणा
- ७.४ भांडवल बाजाराच्या विकासात सेक्युरिटी एक्स्चेच बोर्ड ऑफ इंडिया (SEBI) ची भूमिका
- ७.५ भारतातील म्युच्युअल फंड
- ७.६ भाग व वस्तु मधील वायदा (Future) बाजार
- ७.७ प्रश्न

७.० उद्दिष्टे

- भांडवल बाजाराचे स्वरूप समजून घेणे.
- आर्थिक विकासातील भांडवल बाजाराची भूमिका समजून घेणे.
- भारतीय भांडवल बाजारात झालेल्या विविध सुधारणांचा अभ्यास करणे.
- सेबीची कार्ये समजून घेणे
- भारतातील म्युच्युअल फंडांची कार्यपध्दती व प्रगतीचा अभ्यास करणे.
- भारतातील भविष्यकालीन बाजाराचे (वायदे बाजार) स्वरूप व कार्यपध्दती समजून घेणे.

७.१ विषय परिचय

भांडवल बाजार म्हणजे दीर्घकाल गुंतवणूकीसाठी उपलब्ध भांडवलांचा बाजार. भांडवल बाजारात कंपन्या व सरकारला भांडवल किंवा कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते व गुंतवणूकदारांना त्यांची बचत दीर्घकालासाठी गुंतविण्याची संधी प्राप्त होते. भांडवल बाजारात दोन विभाग आहेत – प्राथमिक बाजार व दुय्यम बाजार (Primary and Secondary Markets) प्राथमिक बाजारात दीर्घकालीन गुंतवणूकीची संधी प्राप्त होते. ही गुंतवणूक सरकारी रोख्यात, कंपन्यांच्या भागात, बँका मधून किंवा बँकेतर वित्तीय संस्थामधून केली जाते (NBFC- Non Banking

Financial Companies). भांडवल बाजारमुळे स्थिर मालमत्तेत पैसे गुंतविणे शक्य होते. प्राथमिक बाजारात भाग भांडवल विक्रीला काढून (IPO- Initial Public Offer) सर्व जनतेला भाग विकणे किंवा व्यक्तिगत ओळखीच्याच माणसाना भाग विकून (Private Placement) सध्याच्याच भागधारकांना आणखीन भाग विकून (याला हक्क भाग म्हणतात) ठराविक लोकांना अग्रक्रमान भाग विकून कंपनी भांडवल गोळा करतात. अलिकडच्या काळात प्राथमिक बाजाराचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झालेला दिसून येतो. कारण आजकाल सरकारी कंपनी, वित्तीय संस्था, म्युच्युअल फंड्स व इतर अनेक जण जसे गुंतवणूक सल्ला देणारे वगैरे प्राथमिक बाजारात मोठ्या प्रमाणावर भाग खरेदीला पुढे येताना दिसून येतात. १९९२ – ९३ साली भाग विकून खाजगी कंपन्यांनी रु. ७,०७७.२ कोटीच भांडवल गोळा केले होते, तर २००७ – ०८ साली रु. ४७,४७७.५ कोटीच भांडवल उभे करू शकले. हक्क भाग विकून याच काळात (९२-९३) रु. १२,७२६.२ कोटी व रु.(९७-९८) ९,३७०.८ कोटीच भांडवल गोळा केले गेले. दुय्यम बाजारात पूर्वी विक्री झालेल्याच भागांची खरेदी व विक्री चालते. त्यामुळे एकदा केलेली गुंतवणूक लोकांना पैशाची गरज असेल तेव्हा किंवा इतर काही कारणासाठी पैसे परत काढून घेता येतात. म्हणजेच भांडवलाला रोखता (Liquidity) प्राप्त होते. यासाठी नोंदणीकृत भाग बाजार (Recognised Stock Exchange) राष्ट्रीय शेअर बाजार (ज्याची स्थापना १९९४ मध्ये झाली) यांची मोठी मदत होते. भाग भांडवली बाजारात इतर वस्तूंच्याच विक्रीसारखी (Over the Counter) भागाची विक्री करता येते. शंडार मार्केट दुय्यम बाजारात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या बाजारात खाजगी कंपन्यांच्या भागाबरोबरच सरकारी कंपन्यांचे भाग व रोखे तसेच सरकारी रोखे इत्यादींची खरेदी व विक्रीचे व्यवहार होतात. अशा बाजारामुळे गुंतवणूकदार केव्हाही आपण अेकदा गुंतविलेले पैसे गरजेच्या वेळी परत मिळवू शकतात व त्यात बऱ्याच वेळा नफाही मोठ्या प्रमाणावर मिळविला जातो.

७.२ भांडवल बाजाराची कार्ये :-

- १) भांडवल बाजारामुळे लोकांच्या बचतीतून उद्योग व्यवसायाला दीर्घमुदतीचे भांडवल उपलब्ध होते.
- २) सम भागाच्या (Equity Capital) रुपाने धोका पत्करणार भांडवल व्यवसायाला उपलब्ध होत.
- ३) भांडवल बाजारामुळे अनेक छोटे मोठे गुंतवणूकदार मोठ्या व्यवसायातील भागीदार बनू शकतात.
- ४) दुय्यम बाजारामुळे गुंतवणूक आवश्यकतेनुसार काढून घेण्याची सोय उपलब्ध होते. म्हणजेच गुंतवणूकीला रोखता प्राप्त होते.
- ५) गुंतवणूकदारामध्ये स्पर्धा निर्माण झाल्यामुळे व्यवसायाला कमिने कमी खर्चात भांडवल उपलब्ध होते. तसेच गुंतविलेल्या रकमेला नंतर चांगली किंमत मिळू शकते.
- ६) गुंतवणूकदारांच्या ज्ञानात भर पडते व ते आपली बचत योग्य ठिकाणी गुंतवू शकतात.
- ७) भांडवल बाजारामुळे गुंतवणूकीतील धोका कमी होतो. वायदे व्यापाराद्वारे किंमतीतील चढ उतारामुळे होणारा संभाव्य तोटा कमी करता येतो. शेअर बाजारातील गुंतवणूकदारांना

संरक्षण फंडाचाही (Investor Protector Fund) आवश्यकतेच्या वेळी वापर करता येतो.

- ८) बाजाराच्या गुणवत्तेत भर पडते व प्रत्येक व्यवहारामागील खर्च कमी करता येतो. व्यवहाराला (Transaction) लागणारी वेळ कमी करणे शक्य होते. आजकाल संगणकाची कळ दाबून क्षणभरात शेअर खरेदी किंवा विक्रीचा व्यवहार पूर्ण करता येतो.
- ९) भांडवल बाजारामुळे समभाग व कर्ज रोखे, अल्पमुदतीच व दीर्घ मुदतीच भांडवल खाजगी व सरकारी क्षेत्र व देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक एकाच ठिकाणी होऊ शकते.

भारतातील भांडवल बाजाराच्या प्रगतीत पुढील संस्थांचा योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. जसे आय.डी.बी. आय, आय. सी आय. सी आय औद्योगिक वित्त पुरवठा महामंडळ (IFCI) राज्य वित्त पुरवठा महामंडळे, वगैरे. या अशा संस्थामुळे उद्योग धंद्याला मोठ्या प्रमाणावर दीर्घ मुदतीचा भांडवल पुरवठा होऊ शकला. १९९२ पर्यंत भांडवल नियंत्रक हा (Controller of Capital Issues) कंपनीने किती रकमेचे भाग विक्रीस काढावे. भागांची किंमत काय असावी म्हणजे प्रीमियम किती घ्यावा व कंपनीने किती लाभांश वाटावा इत्यादी गोष्टी ठरवीत असे. सेबी (Security Exchange Board of India) भाग विक्री महामंडळ (Securities Exchange Trading Corporation) इत्यादी संस्था नंतरच्या काळात अस्तित्वात आल्या व त्यांच्यामुळे भागांच्या खरेदी व विक्री व्यवहारात पारदर्शिकता आली. बाजारातील मागणी व पुरवठ्यापाटी या व्यवहारावर परिणाम झाला. १९९१ साली शेअस बाजारात मोठा घोटाळा उघडकीस आला. तरीही सेबी वगैरे संस्थांच्या स्थापनेमुळे शेअस बाजारातील व्यवहारावर कडक नियंत्रण आले. भाग भांडवलात पैसे गुंतविल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर होणारा नफा सामान्य जनतेच्या लक्षात आल्यामुळे लोक आपली बचत शेअर बाजारात गुंतवायला लागले. बँकेतील मुदत ठेवीचे आकर्षण कमी झाले. म्युच्युअल फंडांच्या स्थापनेमुळेही सामान्य लोकांची मोठी सोय झाली. गरीब जनतेलाही शेअर बाजारातील नफ्यात सहभागी होता आले. रिझर्व बँकेने भागांच्या विक्रीचे पैसे लगेच देण्याची पध्दत (Delivery against Payment) रुढ केल्यामुळे गुंतवणूकदारांना लगेच पैसे मिळण्याची सोय झाली. व्यवहारातील धोका कमी झाला. वित्तीय कंपन्यांना कर्जरोख्यात पैसे गुंतवणूकीला मुभा मिळाल्यामुळे सरकारी रोख्यांच्या बाजाराला बरकत आली. बदला पध्दतीला बंदी घालण्यात आली. त्या जागी रोलिंग सेटल मॅट पध्दत रुढ करण्यात आली. जुलै २००१ मध्ये सरकारने व्यक्तिगत व स्टॉक एक्सचेंज मधल्या ऑप्शन्सना परवानगी दिली. यामुळे डेरिव्हेटिव्ह बाजाराला चालना मिळाली. जानेवारी २००३ मध्ये सेबीने ४१ कंपन्यांच्या भागात वायदे व्यापार करण्यास परवानगी दिली. जुलै २००२ मध्ये कंपन्यांना आपली सर्व माहिती इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात देण्यास परवानगी दिली. बेनामी व्यवहाराला आळा घालण्यासाठी शेअर बाजारातील प्रत्येक व्यवहाराची नोंद ठेवण्याची पध्दत रुढ झाली.

७.३ भांडवल बाजारातील सुधारणा

नवीन आर्थिक धोरणाच्या अंमलबजावणी मुळे भांडवल बाजाराचा विकास योग्य पध्दतीने करणे आवश्यक झाले. त्यासाठी सरकारने सेबीच्या आदेशा द्वारे प्राथमिक व दुय्यम बाजारात अनेक सुधारणा घडवून आणल्या.

प्राथमिक बाजारातील सुधारणा : प्राथमिक बाजारात सुधारणा करण्यामागे पुढील उद्दिष्टे आहेत.

- १) व्यवसायाला आवश्यक तेव्हा भांडवल सहज व कमितकमी खर्चात उपलब्ध व्हाव.
- २) असे भांडवल उपलब्ध होत असताना गुंतवणूकदारांच्या हिताच संरक्षण ही व्हाव.
- ३) गुंतवणूकदारांना आपले पैसे सुरक्षित राहात असतानाच त्यांना त्यांच्या गुंतवणूकीवर योग्य दराने उत्पन्नही मिळाव.

त्यासाठी केलेल्या काही सुधारणा पुढील प्रमाणे :-

१. १९८८ साली सेबीची स्थापना करण्यात आली. १९९२ साली सेबीला कायदेशीर अधिकार प्राप्त करून देण्यात आले. सेबीच उद्दिष्ट म्हणजे भांडवल बाजाराचा विकास योग्य पध्दतीने होईल हे पाहणे तसेच गुंतवणूकदारांच्या हक्काचे संरक्षण करणे. सेबी भांडवल गोळा करण्याच्या मार्चट बँकर्स, म्युच्युअल फंडस्, गुंतवणूकीचे सल्ला देणारे, भाग विक्रीची व्यवस्थाकरणारे, भागविणेकरी व धोकादायक व्यवसायांना भांडवल उपलब्ध करून देणारे (Venture Capital Funds) इत्यादी लोकांच्या कामावर देखरेख करते. १९४७ चा भांडवल नियंत्रण कायदा रद्द करण्यात आल्यामुळे नवीन भाग विक्रीवर देखरेख करण्याची जबाबदारी सेबीवर सोपविण्यात आली. त्यासाठी सेबीने मार्गदर्शक तत्त्वे तयार केलेली आहेत. गुंतवणूक दारांच्या हितसंरक्षणासाठी नवीन कपन्यांनी त्यांना काय काय माहिती पुरवावी या बद्दल नियम तयार केलेले आहेत. भाग बाजारात नोंदणी केलेल्या व उत्तमरीत्या चालणाऱ्या कपन्यांना आपली माहिती वरच्यावर सेबीकडे पाठविण्याची गरज नाही. यातून त्यांना सूट देण्यात आलेली आहे. इतर कपन्यांना मात्र आपली कामगिरीची माहिती ठराविक नमून्यात सेबीला पाठविणे बंधनकारक आहे. नवीन जास्तीच भांडवल उभे करायला सेबी कपन्यांना परवानगी देते. मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणाऱ्या (Infrastructure) कपन्यांना वगळून इतर कपन्यांना भागांचा विमा उतरविणे सक्तीचे नाही. परंतु अशा कपन्यांच्या भागांत विक्रीय काढलेल्या भाग भांडवलाला ९०% पेक्षा कमी भागांना जनतेकडून अर्ज आल्यास या कपन्यांना सर्व अर्जदारांना पैसे परत करण्याची अट लागू करण्यात आलेली आहे. गुंतवणूकदारांच्या हित रक्षणासाठी आपली माहिती उघड करण्याबद्दल नवीन नियम तयार करण्यात आलेले आहेत. या नियमाखाली एखादया कंपनीत आपल्या सध्याच्या निव्वळ मालमत्तेच्या ५ पटीपेक्षा अधिक नवीन भांडवल उभे करायचे झाल्यास कंपनी सतत फायद्यात चालत असणे आवश्यक आहे. तसेच गेल्या १५ वर्षांत किमान ३वर्षे कंपनीची निव्वळ मालमत्ता १ कोटी रुपयांपेक्षा अधिक असणे आवश्यक आहे. असे नसल्यास व नवीन भांडवल ५ पटीपेक्षा अधिक असल्यास भाग विक्री डीमॅट फॉर्म मध्येच करणे सक्तीचे आहे. (Book Building) यांना ६०% भाग भांडवल गुणवत्ता प्राप्त संस्थांनाच देणे (Qualified Institutional Borrowers) *आवश्यक आहे. अशा वेळी ज्यांना भाग अग्रहक्काने दिलेले असतात, त्यांना ते १ वर्षा पर्यंत विकता येत नाही. सर्व भाग डिमॅट पद्धतीनेच विकले पाहिजेत. आणि भाग दिलेल्यांचे पैसे सुद्धा थेट त्यांच्या त्यांच्या बँक खात्यातच इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने जमा झाले पाहिजेत. शेअर बाजारात भाग नोंदणी करण्याची सर्व बाजारांची कार्ये पद्धती सारखीच करण्यात आलेली आहे. एप्रिल २००५ पासून काही भाग छोट्या गुंतवणूकदारांसाठी राखून ठेवण्याची पद्धत रुढ झालेली आहे. छोटा गुंतवणूकदाराची व्याख्या जी व्यक्ती रु. १ लाखापर्यंतच्या भागांना अर्ज करते ती व्यक्ती अशी करण्यात आलेली आहे. एकूण भागातील किमान ३५% भाग छोट्या गुंतवणूकदारांसाठी राखीव ठेवण्यात आलेली आहे. श्रीमंत गुंतवणूकदारांना १५% पेक्षा अधिक भाग देता येत नाही. भागांची विक्री किमान ३ ते ७ दिवसासाठी खुली ठेवली पाहिजे. भागांची किमान व कमाल किंमत किमान एक दिवस आधी

जाहीर करणे कंपन्यांवर बंधनकारक आहे. भागांच्या विक्रीच्या वेळी कंपनीचे पतमापन करून घेणे सक्तीचे नाही, या शिवाय किमान ५% भाग म्युच्युअल फंडांना व ठराविक गुंतवणूकदार कंपन्यांना विकले पाहिजेत. गुंतवणूकदारांच्या हिताच्या संरक्षणासाठी धोक्याच्या व्यवसायात गुंतवणूक करणाऱ्या व खाजगी गुंतवणूक करणाऱ्यांना व खाजगी गुंतवणूकदार कंपन्यांना लगेच भागांची पुनविक्री करता येत नाही. मार्च २००३ पासून अशीही अट घालण्यात आलेली आहे की गेल्या किमान दोन वर्षे कंपनीची निव्वळ मालमत्ता किमान रु. ३ कोटीची असल्या शिवाय खुली भाग विक्री (IPO) करता येणार नाही. या तीन कोटी पैकी किमान ५०% टक्के रोख रकमेच्या स्वरूपात असावी. कंपनीला नांवात बदल करावयाचे असल्यास त्याचा नवीन नाव सुचवीत असलेला व्यवसाय किमान ५०% असावा. एकूण सेबीने वेळोवेळी बदलती परिस्थिती लक्षात घेऊन नियमात बदल करून गुंतवणूकदारांच्या हित संरक्षणाच्या क्षेत्रात भरीव कामगिरी केलेली दिसून येते. शेअर बाजारावर सेबीचे नियंत्रण परिणाम कारक ठरले आहे.

२. परदेशी गुंतवणूकदार कंपन्यांना ४९% पेक्षा अधिक भाग खरेदी करता येत नाही. या अटीमुळे भारतीय भांडवल बाजाराला जागतिक भांडवल बाजारात स्थान प्राप्त झालेले आहे.

३. भारतीय कंपन्यांना आंतरराष्ट्रीय बाजार पेठेत ग्लोबल डिपॉजिटरी रिसीट्स (GDR) अमेरिकन डिपॉझिटरी रिसीट्स, परकीय चलनात परिवर्तन योग्य बॉन्ड्स (Foreign Currency Convertible Bonds) व परदेशी व्यापारी गुंतवणूक (External Commercial Borrowings) या स्वरूपात आपल्या भागांची विक्री करता येते. थोडक्यात भारतीय कंपन्यांना आपल्या भागांची जागतिक बाजार पेठेत विक्री करता येते. तसेच आपल्या कडील पैसे आंतरराष्ट्रीय बाजारात गुंतविता येतात.

४. भागांची खुल्या पध्दतीने विक्री करणाऱ्या कंपन्यांनी (I.P.O.) आपण पुढे लाभांश देऊ शकू याची सेबीला खात्री पटवून दिली पाहिजे. म्हणजेच धंदा फायद्यात चालू शकेल याची खात्री पटवून दिली पाहिजे.

५. हल्ली कंपनी आपले भाग शेअर बाजारात न नोंदविता सुध्दा कर्ज रोख्यांची विक्री करू शकतात. कर्ज रोख्यांची एकूण रक्कम रु. १०० कोटी पेक्षा जास्त असल्यास किमान दोन पत मापन कंपनी कडून आपल पत मापन (Credit Rating) करून घेणे सक्तीचे आहे. कंपनीच्या प्रवर्तकांना आपल्याकडील २०% भागांची किमान पुढे तीन वर्षे विक्री करता येणार नाही.

६. मर्चंट बँकांना (गुंतवणूकदार कंपन्यांना) भांडवल बाजारात व्यवहार करता येणार नाही.

७. १९९८ - ९९ पासून शेड्यूल्ड बँकांना त्यांच्या संचालक मंडळाच्या सम्मतीने मागील वर्षी आपल्या ठेवीत झालेल्या वाढीची ५% रक्कम कंपनीच्या भागात एक वर्षापर्यंत गुंतविण्यास परवानगी देण्यात आलेली आहे. अशी गुंतवणूक त्यांना विशिष्ट प्रकारच कर्ज (Bridge Loan) उपलब्ध करून देण्यास मदत करू शकेल. तसेच बँका नवीन कंपन्यांना प्रवर्तकांचा भागातील वाटा पूर्ण करण्यासाठी कर्ज देऊ शकतात. या शिवाय बँका डीमॅट स्वरूपातील भागांच्या तारणावर त्यांच्या किंमतीच्या ७५% पर्यंत रक्कम कर्ज म्हणून देऊ शकतात. या कर्जाची रक्कम रु. २० लाखापेक्षा अधिक असूनये बँकांनी अग्रहक्काचे भाग व कंपन्यांच्या व महामंडळाच्या कर्ज रोख्यांवर त्यांच्या किंमतीचा विचार करून त्यांच्या किंमतीच्या ५० % पेक्षा

अधिक रक्कमेच कर्ज देऊ शकतात. थोडक्यात बँका कंपनीच्या भागामध्ये काही रक्कम गुंतवू शकतात व त्यांच्या भागावर व कर्जरोख्यावर कर्ज देऊ शकतात.

८. म्युच्युअल फंडांच्या जाहीरातीत उत्पन्नाची हमी देता येणार नाही. तसेच या जाहिरातीमुळे गुंतवणूकदारांची कोणत्याही प्रकारे दिशाभूल होणार नाही, याची काळजी घ्यावी. या संदर्भात सेबीने स्वतंत्र मार्गदर्शक तत्त्वे तयार केलेली आहेत.

९. नोदणीकृत परदेशी भांडवल गुंतवणूक कंपनी भारतीय कंपनीच्या भागात गुंतवणूक करू शकतील.

१०. कंपनी आपले भाग भांडवल खपविण्यासाठी विविध मार्गांचा एकाच वेळी वापर करू शकतात. खुली भाग विक्री करताना कंपन्यांना आपल्या माहिती पत्रकाची प्रत सेबीला आधी सादर करावी लागते. अशा कंपन्यांनी जर नंतर इतर मार्गांचाही वापर केल्यास अशा प्रकारे आपण किती भांडवल इतर मार्गाने गोळा करीत आहोत याची माहिती सेबीला सादर करावी.

११. जून २०११ पासून लहान व मध्यम आकाराच्या कंपन्यांना आता पर्यंतची त्यांची कामगिरी समाधानकारक असल्यास प्राथमिक बाजारात आपले भाग विकण्यास सेबीने परवानगी दिलेली आहे.

भारतातील प्राथमिक बाजाराची २००१-०२ पासूनची प्रगती. (कोटी रुपयांमध्ये)

स्वरूप	२००१-०२	२००७-०८	२००९-१०	२०१० ते डिसेंबर ११
कर्ज	२,९८०	४५,५५७	२,५००	२,१९७
समभाग	७,११२	५४,५११	४६,७३७	४६,७०१
ओळखीच्या लोकांकडून (Private Placement)	६४,८७६	१,१६,१४८	२,१२,६३५	१,४७,४००
एकूण	७४,१२८	२,१६,१७६	२,८७,२४०	२,३०,२३३

संदर्भ: सेबीचे वार्षिक अहवाल व आर्थिक पाहणी :

वरील तक्त्यावरून ही गोष्ट लक्षात येईल की सर्वाधिक भांडवल खाजगी ओळखीच्या लोकांकडून (Private Placement) गोळा करण्यात आलेले आहे. म्हणजेच कंपनी काही ठराविक लोकांच्याच ताब्यात आहेत. त्यात आम जनतेचा सहभाग अत्यंत मर्यादित आहे. हा दोष दूर करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत.

दुय्यम बाजार पेठेतील सुधारणा

या सुधारणांचे उद्दिष्ट गुंतवणूकदारांचे हित संरक्षण व्हावे तसेच बाजार पेठेत रोखता पुरेशा प्रमाणात राहावी. हेच आहेत. १९९१ मध्ये झालेला हर्षद मेहताचा घोटाळा व २००१ मधला केतन पारेख यांचा अहमदाबाद सहकारी बँके संबंधीचे शेअर बाजारातील घोटाळे या सुधारणांना कारणीभूत ठरले असेच म्हणावे लागेल. अलिकडे बाजारात करण्यात आलेल्या काही सुधारणा पुढील प्रमाणे :-

१. देशभरातील सर्व शेअर बाजारातून इंटरनेट द्वारे शेअरचे सौदे(Online) व्हायला सुरुवात झाली.
- २.१ एप्रिल २००३ रोजी T+2 ही सौदे पूर्ण करण्याची पध्दत सर्व शेअर बाजारातून सुरु करण्यात आली.
३. सौदे पूर्ण होण्याची हमी देण्यासाठी सेटलमेंट ग्यारंटी फंडाची स्थापना करण्यात आली ज्याद्वारे एखादया शेअर बाजारातील सभासद सौदे पूर्ण करू शकला नाही. तर त्याला मदत करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. राष्ट्रीय शेअर बाजारात यासाठी खास कोर्पोरेशन (National Securities Clearance Corporation) स्थापना करण्यात आली.
४. गुंतवणूकदारांच्या सुरक्षिततेसाठी सर्व भाग डीमटीरियलाईज करण्यात आले. त्यामुळे बनावट शेअर सर्टिफिकेटची शक्यता संपुष्टात आली. १९९६ मध्ये स्थापन केलेली नॅशनल डिपॉझिटरी व १९९९ मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या सेंट्रल डिपॉझिटरी (NSDL & CDSL) या संस्था बाजारातील सर्व भाग खरेदी व विक्रीचे व्यवहार डिमेंट स्वरूपातच पूर्ण केले जातील याची काळजी किंवा दक्षता घेतात. नोव्हेंबर २००१ मध्ये खास क्रमांक सक्तीने देण्यात आला. मूलभूत सुविधा पुरविणाऱ्या कंपनां व्यतिरिक्त इतर सर्व नोदणीकृत (Listed) कंपन्यांना त्यांच्या भागांत किमान २५% भागांचे सतत सौदे होत राहावेत अशी अट घालण्यात आली. कंपनीच्या भागांची शेअर बाजारात नोंदणी करण्या संबंधीचे नियम सर्व बाजारात सारखेच करण्यात आले. जुलै २००१ मध्ये रोलिंग सेटलमेंट साठीचे मार्जिनचे नियम तयार करण्यात आले. ऑक्टोबर २००१ मध्ये गुंतवणूकदार सौरक्षण व प्रशिक्षणासाठी (Protection and Education Fund) खास निधीची स्थापना करण्यात आली. यातून गुंतवणूकदारांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देण्यात आली. नोंदणीकृत भागांच्या सर्व सौद्यांची माहिती देण्याची दलालानंतर सक्ती करण्यात आली. बाजारात व्यवहार करणाऱ्या सर्व मध्यस्थांना खास नंबर देण्यात आले. त्यामुळे त्यांची माहिती सर्वांना सहज उपलब्ध झाली.
५. शेअर बाजारातील म्युच्युअल फंडांच प्राबल्य लक्षात घेऊन त्या सर्वांनी आपल्याकडील भागांची निव्वळ किंमत एकाच वेळेला करण्यासाठी वेळ ठरवून देण्यात आली. कारण भागांच्या किंमतीत सतत चढउतार होत असतात. प्रत्येक योजनेत किमान किती सदस्य असावेत हेही ठरवून देण्यात आले. कोणाही एका गुंतवणूकदाराची एका योजनेत २५% पेक्षा अधिक मालकी नसावी. म्युच्युअल फंडाच्या प्रमुख प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची (CEO) भूमिका निश्चित करून देण्यात आली.
६. डिपॉझिटरी व डिपॉझिटरी पार्टीसिपंटनी (D&DP) भागांची एका शाखेतून दुसऱ्या शाखेत हस्तांतर करण्यासाठी कोणतेही आकार घेऊ नये. शाखा त्याचीच असो किंवा दुसऱ्या डिपॉझिटरीची असा.
७. कंपन्यांच्या प्रशासना बद्दल सेबीने नियम केले ज्यामुळे सर्व कंपन्यांचा व्यवहार पारदर्शी असावा व गुंतवणूकदारांची कोणत्याही प्रकारे फसवणूक होणार नाही. कंपनीची अंतर्गत माहिती असणाऱ्या व्यक्तीना शेअर बाजारात सौदे करता येणार नाहीत. याला इंग्रजीत Insider Trading म्हणतात. या सर्व नियमांचे पालन न केल्यास कंपनीच्या शेअर बाजारातील नोंदणी रद्द केली जाऊ शकते.

८. शेअर बाजारात नोंदणी झालेल्या सर्व कंपन्यांनी आपले हिशेब दर तीन महिन्यांनी जाहीर करावेत. त्यामध्ये या तिमाहीत कंपनीकडे गुंतवणूकदारांच्या किती तक्रारी आल्या व त्यातील किती दूर केल्या गेल्या याचीही माहिती द्यावी. कंपन्या आपल्या भागभांडवल व राखीव निधीची २५% रक्कम स्वतःचे भाग परत विकत घेण्यासाठी वापरू शकतात व आपल्या भांडवलाची पुनररचना करू शकतात. सेबी कंपनीच्या भागांची नोंदणी पुढील कारणासाठी रद्द करू शकते.

अ) सतत तोटयात चालणे.

ब) बाजारात त्याच्या भागांचे सौदेच न होणे.

क) चुकीचा पत्ता देणे

ड) कंपनीची नियमाप्रमाणे सर्व माहिती जाहीर न करणे.

९. सर्व शेअर बाजाराच्या संचालक मंडळात शेअर बाजाराशी संबंधित सर्वांचे प्रतिनिधी असतील.

१०. आर्थिक गुंतवणूक कंपन्या व अनिवासी भारतीय सर्व शेअर बाजारात डेरिगेटिव्हज मध्ये (भाग व वस्तूंच्या) पैसे गुंतवू शकतात तसेच गुंतवणूक कंपन्या व अनिवासी भारतीय नोंदणी रद्द करण्याच्या कंपन्याच्या योजनेत किंवा सरकारी कंपन्यांच्या खाजगी करणाच्या योजनेत वगैरे भाग घेऊ शकतात.

११. कायदा व पर्यायी करारांना (Options) परवानगी आहे. व्याजदरातील वायदा करारांना जून २००३ मध्ये व विभागीय निर्देशांकाच्या पर्यायी करारांना ऑगस्ट २००३ मध्ये परवानगी देण्यात आली.

१२. नोव्हेंबर २००५ मध्ये मुंबई शेअर बाजार व राष्ट्रीय शेअर बाजारात मोठ्या प्रमाणावरील खरेदी व विक्रीच्या व्यवहारासाठी वेगळी खास खिडकी सुरु करण्यात आली म्हणजे त्यांचा दैनंदिन बाजारावर फारसा परिणाम होऊ नये.

७.४ भांडवल बाजाराच्या विकासात सेबीची भूमिका:-

सेबीची स्थापना १९८८ मध्ये झाली व त्याला कायदेशीर अस्तित्व १९९२ मध्ये मिळाले. सेबीने पुढील कामे करावीत अशी अपेक्षा आहे.

अ) पूर्वीच्या भांडवल नियंत्रण अधिकाऱ्यांची कामे करावीत. म्हणजेच बाजारात येणाऱ्या नवीन भांडवलावर नियंत्रण ठेवणे.

ब) शेअर बाजारांचा योग्य पध्दतीने विकास व्हावा म्हणून त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे.

क) शेअर बाजारातील दलाल व इतर मध्यस्थांची नोंदणी करणे.

ड) बाजारात कार्यरत असलेल्या म्युच्युअल फंड व इतर आर्थिक संस्थांची नोंदणी करणे व त्यांच्या कामावर देखरेख करणे.

इ) स्वतःचे नियमन स्वतःच करणाऱ्या संघटनांना प्रोत्साहन देणे किंवा अशा संस्था सुरु करणे.

फ) अंतर्गत माहितीगारांना भाग बाजारात व्यवहार करण्यावर बंदी घालणे (Insider Trading) व शेअर बाजारातील इतर अनिष्ट प्रकारांना आळा घालणे.

ग) गुंतवणूकदारामध्ये जागृती निर्माण करणे व बाजारात कार्यरत असणाऱ्या मध्यस्थांना प्रशिक्षण देणे.

ह) कंपन्यांनी एक मेकाला ताब्यात घेणे व एकत्र येणे यावर नियंत्रण ठेवणे. अशावेळी सध्याच्या भागधारकांचे नुकसान होणार नाही याची दक्षता घेणे किंवा त्यांच्या हिताचे संरक्षण करणे.

ळ) भांडवल बाजाराचे संशोधन करणे व त्याच्या कामगिरीचे अहवाल सादर करणे.

वरील कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी सेबीला मोठ्या प्रमाणावर अधिकार बहाल केलेले आहेत. म्युच्युअल फंडावर तिची देखरेख आहे. दर वर्षी शेअर बाजाराची तपासणी करण्याचे त्याला अधिकार आहेत. नवीन भांडवल विक्रीवर नियंत्रण ठेवण्याचे, शेअर बाजारातील विविध मध्यस्थांची नोंदणी करणे व त्यांच्या कामावर लक्ष ठेवण्याचे अधिकार आहेत. सेबीची आता पर्यंतची कामगिरी मिश्र स्वरूपाची आहे. म्हणजे काही गोष्टीत त्याला यश प्राप्त झालेले आहे तर काही गोष्टीत नाही. तरीही एकूण आता पर्यंतची त्याची कामगिरी बऱ्याच अंशी यशस्वी झालेली आहे असेच म्हणावे लागेल.

सेबीच्या स्थापनेनंतर भांडवल बाजाराची चांगलीच वाढ झालेली आहे. त्यांनी ८३.८% गुंतवणूकदारांच्या तक्रारी यशस्वी पणे दूर केलेल्या आहेत. बदला पध्दत बंद करण्यात त्याला यश आलेले आहे. त्या जागी रोलिंग सेटलमेंटची पध्दत अमलात आणलेली आहे. दलालांना प्रशिक्षण देण्याचा उपक्रम राबविलेला आहे. त्यांच्यासाठी आचार संहिता तयार केलेली आहे. त्यांना काम करण्यास बंदी आहे. मर्चंट बँकर्सना पुरेस भांडवल ठेवण्यास भाग पाडलेले आहे. त्यांच्या साठीही आचार संहिता तयार करण्यात आलेली आहे. सेबीने कंपन्यांना आपल्या भागाची किंमत ठरविण्याचे अधिकार दिलेले आहेत. परंतु त्यांना पत मापन करून घेण्याची सक्तीही केलेली आहे. भाग विमा व कंपनी प्रवर्तकांचे भांडवल यावरील नियंत्रण उठविले आहे. माहितगारांच्या शेअर बाजारातील उलाढालीवर नियंत्रण आणलेले आहे. (Insider Trading) तसेच मूलभूत सुविधा पुरविणाऱ्या कंपन्यांना शेअर बाजारात स्थान प्राप्त करून दिलेले आहे.

परंतु सर्व साधारण माणसांची अशी समज झालेली आहे की सेबी बऱ्याच वेळा कंपन्यांची बाजू घेते आणि गुंतवणूकदारांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करते. सेबीच्या अधिकाऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर अधिकार दिले गेलेले आहेत व त्यांमुळे त्यांचे वर्तन बऱ्याच वेळा मनमानी स्वरूपाचे असते. सेबीने मोठ्या दलालांच्या विरोधात कारवाही करण्यात कसूर करते व त्यांचे गैरवर्तन लक्षात आले तरीही त्यांना काम करायला परवानगी देते. सेबीला बाजारात चालणाऱ्या सद्दा व्यवहार व इतर गैर प्रकारांना आळा घालण्यात यश आलेले नाही.

७.५ भारतातील म्युच्युअल फंड

म्युच्युअल फंडा मागील कल्पना म्हणजे दीर्घ काळात भांडवल बाजारातील गुंतवणूकीवर सर्वाधिक नफा प्राप्त होऊ शकतो. म्युच्युअल फंड लहान गुंतवणूकदारांची सर्व बचत एकत्र करून त्यांच्यावतीने ती रक्कम शेअर बाजारात गुंतवितात. विविध कंपन्यात विभागून समतोल पध्दतीने गुंतवणूक करणारे तज्ञ म्युच्युअल फंडाकडे असतात. सुरक्षित गुंतवणूकीचा पहिला नियम म्हणजे तुमचे सर्व पैसे एकाच कंपनीत न गुंतविताते विभागून विविध प्रकारच्या कंपन्यांमध्ये गुंतवा Don't Put all your eggs in one basket. लहान

गुंतवणकदाराना शेअर बाजाराची माहिती नसते. त्याचा गंभीर पणे अभ्यास करण्याची कुवत नसते व त्यासाठी लागणारी वेळही त्यांच्याकडे नसतो किंवा त्या क्षेत्रातला अनुभवही नसतो. म्युच्युअल फंड त्यांना धोक्यापासून संरक्षण देतात. प्रत्येकाला मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळवायला मदत करतात. म्युच्युअल फंड कंपनी बचत दारांकडून त्यांच्या बचतीचे पैसे गोळा करतात व ते पैसे शेअर बाजारात गुंतवितात. फंडांच्या काही योजनेत केव्हाही प्रवेश घेता येतो. त्यांना Open ended Scheme म्हणतात. इतर योजना काही ठराविक काळा पुरतेच चालू असतात. यांना Closed Scheme म्हणतात. १९६४ मध्ये स्थापन झालेली भारतातील पहिल म्युच्युअल फंड म्हणजे युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) पुढे १९८७ मध्ये भारत सरकारने बँकां व इतर वित्तीय संस्थाना म्युच्युअल फंड सुरु करण्याची परवानगी दिली. उदारीकरण्याचे धोरण आल्या नंतर खाजगी क्षेत्रातील कंपन्याही या क्षेत्रात आल्या. २००४ साली ३७ पेक्षा जास्त म्युच्युअल फंड भारतात होते व त्यांच्या एकूण ३०० विविध योजना होत्या.

परंतु भारतातील या फंडांची प्रगती एक सारखी नव्हती. १९९३ - ९४ ते १९९५ - ९७ या कालावधीत त्यांच्यातील गुंतवणूकीचा वेग लक्षणीयरीत्या घटला. याचे कारण म्हणजे त्यांच्या कारभारातील ढिले पणा, पारदर्शकतेचा अभाव, पैसे परत करण्यात केलेली दिरंगाई, उत्तरदायित्वाचा (Accountability) अभाव, निकृष्ट सेवा इत्यादी गोष्टी त्यांच्या प्रगतीच्या आड आल्या. युनिट ट्रस्ट संकटात आली. भांडवल बाजारात मंदीची लाट आली. त्यामुळे म्युच्युअल फंडाकडील पैशांचा ओघ कमी झाला. १९९९ - २००० साली यातील गुंतवणूकीवर खास करसवलती जाहीर झाल्या. त्यामुळे या मधील गुंतवणूकीला थोडी चालना मिळाली भारतात म्युच्युअल फंडातील गुंतवणूक फक्त ५% एवढीच आहे. त्या मानाने इतर विकसित तसेच विकसनशील देशात हेच प्रमाण ३५% पर्यंत आहे. ग्रामीण भागातील इतर सुविधांच्या अभावामुळे म्युच्युअल फंडांचा विस्तार फक्त शहरी विभागात झाला व त्यांच्या विस्तारावर मर्यादा आल्या. म्युच्युअल फंडांची गुंतवणूक मुख्यतः भांडवल बाजारात होती. त्यामुळे दीर्घ मुदतीच्या गुंतवणूकी एवजी अल्प मुदतीच्या गुंतवणूकीलाच चालना मिळाली. फंडांची संख्या मोठी असल्यामुळे गुंतवणूकदारांना कुठे पैसे गुंतवावेत या बद्दल मनांत संभ्रण निर्माण होतो. त्यामुळे पैसे परत घेणाऱ्यांचे प्रमाणही मोठे आहे. एकूण असा समज प्रसारित आहे की यांच्या कामावर परिणामकारक नियंत्रण नाही. पुढील तक्ता भारतातील म्युच्युअल फंडांची २००० -०१ ते २०१० - ११ या कालावधीतील प्रगती दर्शवितो. प्रत्यक्षात २००८- ०९ साली या फंडामधून एकूण २८,२९६ कोटीरुपये काढून घेतले गेले. जागतिक भांडवल बाजारातील मंदी, शेअर बाजारातील निराशेच वातावरण व इतर काही गोष्टी याला कारणीभूत ठरल्या.

भारतातील म्युच्युअल फंडातील गुंतवणूक कोटी रुपयांमध्ये.

स्त्रोत्र	२०००-०१	२००६-०७	२००९-१०	२०१० - डिसेंबर ११
यु.टी. आय.	१२,४१३	७,८२६	१५,६५३	-५,२३७
इतर सरकारी क्षेत्रातील फंड	५,५३५	७,६२१	१२,४९९	-२९५६
खाजगी क्षेत्रातील फंड	४५,००९	७९,०३८	५४,९२२	२०,३७८
एकूण	२२,९५७	९३,९८५	८३,०८०	१२,१९५

संदर्भ : भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षणे.

७.६ भारतातील भविष्य कालीन करार फ्यूचर करार व वस्तू बाजार

भविष्य काळात पूर्ण करण्याचे करार बाजारात होतात. त्याचे तीन प्रकार आहेत. या कारारांचे तीन प्रकार म्हणजे.

- अ) भविष्य कालीन करार
- ब) फ्यूचर मार्केट
- क) वस्तू बाजार

हे विविध प्रकारचे करार विक्रेता व खरेदीदार या दोघांच्या वेगवेगळ्या प्रकाराच्या गरजा भागवतात. त्या प्रत्येकाचा आता अभ्यास करू.

अ) भविष्य कालीन करार (Forward Markets)

या बाजारात मालमत्तेची विक्री भविष्यात करण्याचा करार केला जातो. याची मुदत साधारणपणे ३६४ दिवसांची असते. अशा बाजारात खरेदीदार एखादी वस्तू किंवा मालमत्ता भविष्यातील उरलेल्या दिवशी उरलेल्या किंमतीला खरेदी करण्याचा करार करतो. दुसरा पक्ष त्या वस्तूची त्या प्रमाणे विक्री करण्यास तयार होतो. खरेदी व विक्रीच्या करारात किती प्रमाणात खरेदी करायची. त्याचा दर्जा कोणता असेल, किंमत काय असेल व वस्तू कुठे खरेदी करावयाची व त्यांची डिलिव्हरी कुठे द्यायची या सर्व गोष्टींचा उल्लेख असतो. अशा करारामुळे किंमतीतील चढउताराचा धोका कमी होतो. त्यामुळे या हेजिंग (Hedging Price Insurance) व सट्टा व्यवहाराला मदत होते. उदा. एखादया निर्यातदाराला भविष्यात परदेशी चलन मिळावयाची असते. त्याची विक्री करण्याचा करार तो ज्याला भविष्य काळात परकीय चलन हवे असते त्याला आत्ताच करू शकतो. तसेच एखादा आयातदार ज्याला भविष्यात परकीय चलनात पैसे चुकते करावयाचे असतात तो आजच दुसऱ्या पार्टीशी परकीय चलन खरेदीचा भविष्य कालीन करार करू शकतो. हे करार बाजाराच्या बाहेर केले जातात. कराराचा आकार खरेदीदाराच्या गरजेवर अवलंबून असतो. परंतु यात दोघांच्यात कोणाही एका कडून करार पूर्तता न होण्याचा धोका असतो. कोणाही एका पार्टीने करार पूर्ततेस नकार दिला तर दुसऱ्यांकडे त्यावर उपाय नसतो. याला पतधोका (Credit Risk) म्हणतात.

ब) फ्यूचर मार्केट

फ्यूचर मार्केट मध्ये भविष्य काळात वस्तू किंवा मालमत्ता खरेदी किंवा विक्रीचा करार असतो. हा करार प्रत्यक्ष बाजारात केला जातो व ठराविक शब्दात केला जातो. म्हणजेच या कराराचं स्वरूप आधीच बाजाराने ठरवून दिलेले असते. इथेही दोन पार्टी असून वस्तू उरलेल्या किंमतीला उरलेल्या दिवशी कराराची पूर्तता भविष्यकाळात करावयाची असते. कराराची पूर्ती बाजाराच्या किंवा तिथल्या क्लियरिंग हाऊस मार्फत केली जाते. खरेदीदार व विक्रेता दोघांनाही कराराच्या रक्कमेचा काही भाग आधीच बाजाराकडे ठेव म्हणून किंवा हमीची रक्कम म्हणून ठेवावी लागते. यामुळे करार नंतर मोडला जाण्याची शक्यता कमी होते. ठेव किती ठेवावी. याचा दर बाजाराकडून ठरविला जातो व वस्तूच्या किंमतीत चढ उताराप्रमाणे या रक्कमेत रोज वाढ किंवा घट होऊ शकते. ठेवीची रक्कम आवश्यकतेपेक्षा कमी झाल्यास संबंधिताना अधिक रक्कम भरण्यास सांगता येते. या ठेवीच्या रकमेला मार्जिन म्हणतात. अशा या मार्जिन मुळे करार मोडला जाण्याची भीती नाहीशी होत असली तरीही सर्व व्यापाऱ्यांना अशी रक्कम ठेवणे शक्य होत नाही. त्यामुळे ते लोक परस्पर विश्वासाच्या आधारावर भविष्य कालीनकरार बाजारा बाहेर

करतात. तीन महत्त्वाच्या परकीय चलनातील रोजचा सरासरी व्यवहार पुढील तक्त्यात देण्यात आलेला आहे. हे आकडे गेल्या दोन वर्षातील सरासरी आकडे आहेत. वर्ष २००९ - २०१० व २०१० - ११.

दर दिवशीय सरासरी कोटी रुपयांमध्ये

	NSE	MCX-SX	USE
२००९ - १०	७,४२८	८,१०३	उपलब्ध नाही
२०१० - ११	१४,०४५	१७,६३६	७,५०४

क) भविष्य कालीन वस्तू बाजार :

भारतातील भविष्य कालीन वस्तू बाजाराला अनेक वर्षांची परंपरा आहे. या बाजारात मुख्यतः शेतीमालाचा व्यापार चालतो. हा बाजार भविष्य कालातील शेती मालाचा खप व अपेक्षित उत्पादन यांच्या अंदाजावर चालतो. १९९१ पर्यंत अशा बाजारात फक्त सहावस्तूंचे सौदे होत होते. बाजारांची संख्या २१ होती व या बाजारांचे नियमन भविष्य कालीन करार विषयक कायद्या (Forward Markets ACT FCA) खाली व्हायचे. १९९३ मधील कब्र्या यांच्या समितीने १७ वस्तूंमध्ये भविष्य कालीन करार व्हावेत असे सुचविले. या समितीने (अत्यावश्यक वस्तूंमध्ये वायदा बाजार बंद करण्याची शिफारसही केली होती. पुढे २००३ साली सरकारने १०३ (ज्यात कब्र्या कमिटीने बंदी घालण्यास सुचविलेल्या ८ वस्तूंचाही समावेश होता.) वस्तू मध्ये वायदा व्यापारास परवानगी दिली. भविष्य कालीन करार स्थानिक बाजारातून तसेच राष्ट्रीय बाजारातून चालतात. पुढील तक्त्यात अलिकडच्या काळातील भारतातील निवडक बाजारातील उलाढालीचे आकडे दिलेले आहेत. व्यवहार कोटी रुपयांमध्ये दाखवलेले आहेत.

(वर्षे २००५ ते २००८)

	बाजाराचे नांव	२००५	२००६	२००७	२००८
१.	मुंबईतील विविध वस्तू बाजार (Multi Commodity Exchange)	६,३३,५२४	२०,२५,६८३	२७,३०,४१५	४२,८४,६५३
२.	अहमदाबाद येथील विविध वस्तू बाजार	१२,१०७	१,११,४६२	२५,०५६	३७,२७२
३.	मुंबई येथील राष्ट्रीय वस्तू व डेरिव्हेटिव्ह बाजार	८,८३,२०९	१२,४३,३२७	७,७४,९६५	६,२८,०७४
४.	इतर बाजार	१,०८,७०५	१,०४,०५१	१,२४,०५१	८३,८८५
५.	एकूण	१६,३७,३४५	३४,२८,४८५	२६,३४,४८७	५०,३३,८८४

संदर्भ : भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षणे.

भारतातील भविष्य कालीन वस्तू बाजारांचा मुख्य प्रश्न किंवा दोष म्हणजे यातील बहुतांश व्यवहार सट्टाबाजारातले (Speculative) असतात. त्यामुळे भाव वाढीला चालन

मिळते. या बाजारांचा फायदा शेतकऱ्यांना न मिळता फक्त व्यापाऱ्यांनाच मिळतो. व्यापारी या बाजारात भरमसाठा नफा कमवितात. २००३ साली जेव्हा अनेक वस्तूंच्या बाजाराला परवानगी देताना ही गोष्ट सरकारच्या लक्षात आली नाही. उदारीकरणाच्या उत्साहात अशी परवानगी देण्यात आली.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- अ) भांडवल बाजार म्हणजे काय ?
- ब) प्राथमिक बाजार म्हणजे काय ?
- क) दुय्यम बाजार म्हणजे काय ?
- ड) माहितीगारांचे व्यवहार (Internal Trading) म्हणजे काय ?
- इ) म्युच्युअल फंड म्हणजे काय ?
- फ) भविष्य कालीन करार म्हणजे काय ?
- ग) फ्यूचर करार म्हणजे काय ?
- ह) वस्तूंच्या भविष्य कालीन करार म्हणजे काय ?

७.७ प्रश्न

१. राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात भांडवल बाजाराची भूमिका विशद करा.
२. १९९१ पासून भारतीय भांडवल बाजारात करण्यात आलेल्या सुधारणांचा आढावा घ्या.
३. १९९१ पासून प्राथमिक बाजारात झालेल्या सुधारणा विशद करा.
४. दुय्यम बाजारातील सुधारणांचे परीक्षण करा.
५. भारतीय भांडवल बाजाराच्या विकासात सेबीन केलेल्या सुधारणांचा आढावा घ्या.
६. भारतातील म्युच्युअल फंडांची भूमिका विशद करा.
७. भारतातील भविष्य कालीन करार फ्यूचर करार व वस्तू बाजार यांची माहिती द्या.

घटक – ४

सार्वजनिक वित्त (Public Finance)

भारतातील कर व करेतर उत्पन्न

(Tax and Non Tax Revenue In India)

रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ विषय परिचय
- ८.२ सरकारच्या उत्पन्नाची साधने
- ८.३ कर व करेतर उत्पन्नात होत आलेले बदल
- ८.४ प्रश्न

८.० उद्दिष्टे

- सरकारच्या उत्पन्नाची साधने समजून घेणे.
- कर व करेतर उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
- उत्पन्नातील बदलाचा अभ्यास करणे

८.१ विषय परिचय

सार्वजनिक वित्त हा अर्थशास्त्राचा एक महत्त्वाचा विभाग आहे. यामध्ये केंद्र व राज्य सरकारांच्या उत्पन्नाचा अभ्यास केला जातो. श्री. एच्. डाल्टन यांच्या मते सार्वजनिक वित्त (Public Finance) म्हणजे सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाचा अभ्यास. सार्वजनिक वित्तामध्ये सरकारचे उत्पन्न मिळविण्याचे विविध मार्ग व त्यांचा योग्य तो विनियोग यांचा समावेश होतो. विनियोगाचे उद्दिष्ट जलद गतीने देशाचा आर्थिक विकास साधणे, सर्वाना रोजगार पुरविणे, किंमती स्थिर राखणे. उत्पन्नाचा न्याय वाटप वगैरे. सार्वजनिक वित्तात सरकारच्या उत्पन्नाचा खर्चाचा व सरकारच्या कर्जाच्या अभ्यासाचा समावेश होतो.

विकसित राष्ट्रामधून सार्वजनिक वित्ताचा वापर आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी, किंमत वाढ रोखण्यासाठी व मंदीची परिस्थिती टाळण्यासाठी केला जातो. विकसनशील राष्ट्रात सार्वजनिक वित्ताचे उद्दिष्ट याहून वेगळ असत. या देशात सरकारी खर्चाच उद्दिष्ट आर्थिक विकास साधणे हा असतो. आणि सरकारी उत्पन्नाचा वापर विकास कामासाठी प्रथम केला जातो.

८.२ सरकारच्या उत्पन्नाची साधने

सरकारला विविध ठिकाणावरून मिळणाऱ्या उत्पन्नाला सरकारचे उत्पन्न (Public Revenue) म्हणतात. अशा उत्पन्नाची विभागणी विविध अर्थ तज्ञांनी वेगवेगळ्या पध्दतीने केलेली आहे. त्यापैकी अॅडम स्मिथ सेलिंगमन आणि बस्ताबळे यांची विभागणी सर्वात जास्त प्रसिध्द आहेत. या लोकांनी केलेल्या उत्पन्नाच्या विभागणी प्रमाणे सरकारी उत्पन्नाचे मुख्यतः दोन प्रमुख विभाग सांगितले जातात.

- अ) कराच उत्पन्न
- ब) करेतर उत्पन्न

अ) कराच उत्पन्न

विविध प्रकारच्या करातून सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नाला कराच उत्पन्न म्हणतात. सरकारच सर्वात महत्त्वाच उत्पन्नाच साधन म्हणजे विविध प्रकारच्या करातून मिळणार उत्पन्न. कर म्हणजे नागरिकांनी सक्तीने सरकारला द्यावयाचे पैसे ज्यामधून त्यांना काहीही फायदा होत नाही. किंवा सरकारकडून त्याच्या बदलात काहीही परत मिळण्याची अपेक्षा नसते.

सरकार आम जनतेच्या हितासाठी करीत असलेल्या खर्चा मधील आपला वाटा म्हणून प्रत्येकांने आपल्या वरील कर सरकारला दिले पाहिजे. अशा खर्चाचा करदात्याला खास काहीही फायदा मिळत नाही. कराचे परत दोन प्रकार आहेत.

- १) प्रत्यक्ष कर
- २) अप्रत्यक्ष कर

आयकर कंपनीकर संपत्तीकर बक्षिस कर इत्यादी करांना प्रत्यक्ष कर म्हणतात.

विक्रीकर, उत्पादन शुल्क, अबकारी कर इत्यादीना अप्रत्यक्ष कर म्हणतात. कर पध्दती ही सरकारचे महत्त्वाचे उत्पन्नाचे साधन समजले जाते. परंतु आजकाल कर पध्दतीचा वापर विविध सामाजिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठीही केला जातो. त्यांची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतील:-

१. कर म्हणजे प्रत्येक नागरिकांनी कायद्याप्रमाणे सक्तीने सरकारला द्यावयाचे पैसे.
२. एखादया नागरिकांने हे कर दिले नाही तर त्याच्या वर कायदेशीर कारवाई केली जाते व त्याला त्यासाठी दंड किंवा शिक्षा होऊ शकते.
३. सरकार व करदाता यांच्यात तसा प्रत्यक्षात काहीही देणघेण नसत.(Quid Proquo)
४. उत्पन्न, वस्तू व सेवा यांच्यावर कर आकारणी केली जाते.

वाढत्या दराने वसूल केल्या जाणाऱ्या कराने विविध नागरिकांच्या उत्पन्नील व संपत्तीतील तफावत कमी करण्यास मदत होते. कर पध्दतीचा परिणाम उत्पादन उपभोग व वाटपावर (Distribution) होऊ शकतो. किंमती स्थिर ठेवण्यासाठीही त्याचा वापर करता येतो.

ब) करेतर उत्पन्न :

कराव्यतिरिक्त सरकारला प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नाला करेतर उत्पन्न (Non Tax Revenue) म्हणतात. त्यांची विभागणी पुढील प्रमाणे करता येईल :-

१. प्रशासकीय उत्पन्न
२. सरकारी उपक्रमांचा नफा
३. अनुदान व बक्षीसे

१. प्रशासकीय उत्पन्न

प्रशासकीय सेवेसाठी सरकारला जनतेकडून शुल्क, दंड व खास सेवेसाठी आकार इत्यादी मार्गाने उत्पन्न प्राप्त होते.

(१) **शुल्क** :- सरकार जनतेला पुरवित असलेल्या काही सेवांसाठी शुल्क आकारते. उदा कोर्ट फी, लायसेन्स फी वगैरे. एखादया विशिष्ट सेवेचा खर्च वसूल करण्यासाठी सरकार शुल्क आकारते. जे लोक या विशिष्ट सेवेचा लाभ घेतात, त्यांनाच हा शुल्क भरावा लागतो. जनतेला जी विशिष्ट सेवा मिळते, त्या प्रमाणात त्यांना शुल्क भरावा लागतो. इथे सेवा आणी शुल्क यांचा एकमेकांशी संबंध असतो. परंतु असा संबंध कराच्या बाबतीत नसतो. शुल्काच्या बाबतीत करासारखी सक्ती नसते. सरकारच्या करेतर उत्पन्नात शुल्काला महत्त्वाचे स्थान आहे.

(२) **दंड** :- जे कोणत्याही कायद्याचे उल्लंघन करतात त्यांना शिक्षा म्हणून दंड केला जातो. या मागे सरकारच उद्दिष्ट उत्पन्न मिळविणे हे नसून लोकांनी कायद्याचे काटेकोरपणे पालन करावे हे आहे. त्यांना कायदा मोडण्यापासून परावृत्त करणे हे आहे. त्यामुळे यातून फारसे उत्पन्न मिळत नाही. दंडाची रक्कम काही ठराविक निकष लावून ठरविली जात नाही. त्यांचा सरकारी सेवांशी काही संबंध नसतो. करा सारखेच दंडही भरणे सक्तीचे आहे. त्याच्या बदलात काही मिळण्याची अपेक्षा नसते. हे काही सरकारचे मोठे उत्पन्नाचे साधन समजल जात नाही.

(३) **सेवेसाठी खास आकार (Special Assessment)** - हा आकार विशिष्ट भागातील नागरिकांना सक्तीने द्यावे लागते. त्या बदलात त्यांना सरकारकडून काही खास फायदे किंवा सवलती उपलब्ध करून दिली जातात. उदा. नगर पालिका काही भागात उत्तम रस्ते तयार करते किंवा पाणी किंवा वीज पुरवठा करते. तेव्हा त्या विभागातील लोकांच्या घरांची व इतर मालमत्तेची किंमत वाढते. म्हणून नगरपालिका त्या विभागातील जनतेकडून खास आकार वसूल करू शकते. ज्या प्रमाणात त्यांच्या मालमत्तेची किंमत वाढते, त्या प्रमाणात हा आकार असू शकतो. त्यातून त्या लोकांना दिलेल्या खास सुविधांवर झालेला खर्च अंशतः का होईना संबंधिताकडून वसूल करण्यात येतो. इथे नागरिकांना पुरविलेली सुविधा व त्यांच्याकडून वसूल केलेला आकार यामध्ये परस्परसंबंध असतो.

२. सरकारी उपक्रमांचा नफा

जगातील सर्व राष्ट्रामधून काही व्यापारी व्यवसाय कारणारे सरकारी उपक्रम आहेत. या उपक्रमांना होणारा नफा म्हणजे सरकारचे एक महत्त्वाचे करेतर उत्पन्नाचे साधन आहे. असा नफा सरकार, त्या उपक्रमाच्या उत्पादनाची विक्री कोणत्या दरांनी करते, त्यावर अवलंबून असते. जिथे या सेवेची किंवा वस्तूच्या उत्पादनाची सरकारची मक्तेदारी आहे तिथे अधिक किंमती ठेवल्या जातात.

३. बक्षिसे (दान) व अनुदान

दान किंवा बक्षिस म्हणजे नागरिक किंवा सरकारेतर सेवा संस्था स्वेच्छेने काही रक्कम सरकारला देतात. असे दान काही विशिष्ट कारणासाठी दिले जातात. उदा दुष्काळ निवारणा युध्द, भूकंप ग्रस्तांचे पुनर्वसन इत्यादी. ही रक्कम तशी फारशी नसते.

केंद्र सरकार राज्य सरकारांना काही खास योजना राबविण्यासाठी काही रक्कम देते, ती रक्कम म्हणजे अनुदान, तसेच राज्य सरकारेही नगर पालिका किंवा जिल्ह परिषदांना काही योजनांसाठी किंवा दैनंदिन कामे पूर्ण करण्यासाठी अनुदान देतात. परदेशातून आलेल्या पैशाला परकीय मदत म्हणतात. विकसनशील राष्ट्रांना संरक्षणासाठी, लोकांना अन्न पुरवण्यासाठी, आर्थिक व तांत्रिक मदत प्रगत राष्ट्रे देतात. अशा अनुदाना बद्दल काही अटीही लादण्यात येतात. सरकारच्या एकूण उत्पन्नात अशा अनुदानांचा वाटा फारसा मोठा नसतो. थोडक्यात सांगायच झाल्यास कर व करेतर उत्पन्न याच गोष्टी सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख मार्ग असतात.

ब) प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर : भारतात करांचे दोन प्रकार आहेत.

१) प्रत्यक्ष कर व २) अप्रत्यक्ष कर

१) प्रत्यक्ष कर

प्रत्यक्ष कर म्हणजे ज्याच्याकडून हे कर वसूल केल जात, त्याला ते आपल्याच उत्पन्नातून भरावा लागतो. त्याला त्या कराच्या बोजा दुसऱ्यावर टाकता येत नाही. म्हणजे तो कर त्याला दुसऱ्याकडून वसूल करता येत नाही. त्या कराचा बोजा देणाऱ्यालाच उचलावा लागतो. व्यक्ती किंवा कंपन्यांवर त्यांच्या उत्पन्न किंवा संपत्तीवर प्रत्यक्षकर लादला जातो. उदा. व्यक्तिगत आयकर, कंपनीवरील आयकर, संपत्ती कर, भांडवली नफा कर, बक्षिस कर इत्यादी.

२) अप्रत्यक्ष कर

अप्रत्यक्षकर म्हणजे ते कर भरण्याची कायदेशीर जबाबदारी एका व्यक्तीवर असते. परंतु त्याचा बोजा त्याला दुसऱ्यावर टाकता येतो उदा. प्रत्यक्ष उपभोक्ता म्हणजेच कर भरणारा त्या कराला बोजा सहन करत नाही. तो बोजा दुसऱ्यावर असतो. म्हणजे कर देण्याची जबाबदारी एकावर असते तर त्याचा बोजा दुसऱ्यावर पडतो. उदा. विक्रीवर, उत्पादन शुल्क, आयात कर , वॉट, जकात वगैरे

तुमची प्रगती तपासून पाहा :

१. सरकारच्या उत्पन्नाचे विविध स्रोत कोणते ?
२. कर म्हणजे काय ?
३. कराच उत्पन्न व इतर प्रकारच उत्पन्न यातील फरक काय ?

८.३ भारत सरकारच्या कर व करेतर उत्पन्नात होत आलेले बदल.

कर व करेतर उत्पन्नातील बदल साधारण पणे देशाच्या अर्थसंकल्पात स्पष्ट केलेले असतात. सरकार आपल उत्पन्न कर व करेतर मार्गाने गोळा करत. त्यातील प्रमाणातील बदल पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल:-

अ) कराच उत्पन्न.

भारतात उत्तमरीत्या विकसित अशीकर पध्दत रुढ आहे. कर लादण्याचे अधिकार केंद्र व राज्य सरकारला तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात आलेले आहेत. केंद्र सरकार व्यक्तींच्या व कंपन्यांच्या उत्पन्नावर आयकर संपत्तीकर बक्षिस कर उत्पादन शुल्क आयात कर व सेवा कर इत्यादी कर लादू शकते.

विक्रीकर राज्य उत्पादन शुल्क वॉट, स्टॅंप कर जमीन महसूल इत्यादी कर राज्य सरकारे लादू शकतात. मालमत्ता कर जकात कर इत्यादी कर स्थानिक स्वराज्य संस्था लादतात.

१९९१ नंतर भारतातील कर पध्दतीत अनेक सुधारणा करण्यात आलेल्या आहेत. चल्लैय्या (Chelliah) व केळकर सारख्यासमित्या कर पध्दतीत सुधारणा सुचविण्यासाठी सरकारने नेमल्या होत्या. या समित्यांनी अनेक सुधारणा सुचविल्या आहेत. यातील कराचे दर सरसकट कमी करणे. करांची व्याप्ती वाढविणे, कर पध्दत सोपी करणे, व्यवस्थापनांचे आधुनिकीकरण करणे व कर वसूली कडक करणे इत्यादी समितीच्या सुधारणा सरकारने अमलात आणलेल्या आहेत. कर पध्दतीतील बदलाची दिशा पुढील काही गोष्टी वरून स्पष्ट होईल.

१. करांची ढोबळ रक्कम व एकूण राष्ट्रीय उत्पादनातील (G.D.P.) त्यांचा वाटा.

प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करा मधून मिळणाऱ्या उत्पन्नात १९९१ ते २०१० या काळात भरपूर वाढ झालेली आहे. याच मुख्य कारण कराच्या दरात केलेली मोठी कपात, कर प्रणालीचे सुलभीकरण आणि राष्ट्रीय उत्पादनात झालेली या काळातील वाढ. सरकारच्या कराच्या

उत्पन्नात भरपूर वाढ झालेली असली तरी त्याचा राष्ट्रीय उत्पादनातील वाटयाचे प्रमाण जवळपास तेवढेच राहिलेले आहे. भारतातील उत्पन्नातील कराचे प्रमाण जगातील इतर प्रगत देशांच्या तुलनेने कमीच राहिलेले आहे. याची कारणे मुख्यतः दोन

१. शेतीपासून मिळणार अत्यल्प उत्पन्न व
२. कर पध्दतीत दिलेल्या अनेक सवलती

उत्पादनातील कराचा वाटा दर्शविणारा तक्ता

वर्ष	करापासूनच उत्पन्न	राष्ट्रीय उत्पादनातील वाटा
१९९० - १९९१	५७,५७६	१०.१%
२००९ - २०१०	६,४१,९७९	१०.४%

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षणे.

२. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षकरातील तुलनात्मक वाटा

१९९१ पासूनच्या एकूण कर उत्पन्नातील प्रत्यक्ष कराचा वाटयातही खूप फरक पडलेला आहे. या काळात एकूण कर उत्पन्नात प्रत्यक्ष कराचा वाटा वाढत गेलाय व अप्रत्यक्ष कराचा वाटा कमी होत गेलाय. ही देशाच्या अर्थ व्यवस्थेची चांगली खूण समजली जाते. प्रत्यक्ष करातील वाढीला कंपन्यांवरील आयकराच्या उत्पन्नात झालेली वाढ कारणीभूत आहे. पुढील तक्ता प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षकराचा एकूण कर उत्पन्नातील वाटा दर्शवितो.

वर्ष	प्रत्यक्ष कर	अप्रत्यक्ष कर
१९९० - १९९१	१९.१%	८०.९%
२००९ - २०१०	५७.७%	४२.३%

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षणे

३. प्रत्यक्ष करातील वाढ

एकूण कर उत्पन्नातील प्रत्यक्ष कराच्या वाटयात या काळात लक्षणीय वाढ झालेली दिसून येते. १९.१% वरून तो ५७.७% वर गेला. याचे प्रमुख कारण सर्व प्रत्यक्ष करात केलेली मोठी कपात व लोकांच्या उत्पन्नात झालेली सततची वाढ, प्रत्यक्ष कर संहिता (Direct Tax Core) ही लवकरच अमलात येणार आहे. त्या मध्येही करपध्दतीत अनेक सुधारणा प्रस्तापित आहेत.

महत्त्वाचे प्रत्यक्ष कर

अ) कंपन्यांवरील कर (Corporate Tax) हा कर कंपन्यांच्या निव्वळ उत्पन्नावर वसूल केला जातो. भारतीय कंपन्यांना त्यांच्या नफ्यावर ३०% कर भरावा लागतो. परदेशी कंपन्यांवरील कराचा दर इतर अनेक गोष्टी लक्षात घेऊन ठरविला जातो. एकूण कराच्या उत्पन्नातील कंपनीकराचा वाटा मोठा आहे. एकूण कर उत्पन्नातील याचा वाटा १९९१ नंतर खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढलेला आहे. याच कारण कंपन्यांच्या नफ्यात झालेली सततची प्रचंड वाढ.

कंपनीकरात झालेली वाढ दाखविणारा तक्ता.

वर्ष	रुपये कोटीत	एकूण उत्पन्नातील % वारी
१९९० - १९९१	५,३३५	९.३
२००९ - २०१०	२,५६,७२५	४०.०

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षणे.

ब) व्यक्तिगत आयकर (Personal Income Tax) व्यक्तीच्या उत्पन्नावर सरकार आयकर आकारते. त्याचे दर उत्पन्न वाढेल तसे वाढतात. सध्या आयकराची दरे १०%, २०% व ३०% एवढे आहेत. आयकराच्या उत्पन्नात १९९१ नंतर लक्षणीय वाढ झालेली दिसून येते. याची कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील:-

१. लोकांच्या उत्पन्नात झालेली वाढ
२. आयकर दरातील कपात
३. कराच्या व्याप्तीत झालेली वाढ
वरील लक्षणे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला अनुकूल अशीच आहेत.

आयकरातील वाढ दर्शविणारा तक्ता

वर्ष	कोटीत रुपये	एकूण उत्पन्नातील % वारी
१९९० - १९९१	५,३७१	९.३
२००९ - २०१०	१,१२,८५०	१७.६

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षणे

४. अप्रत्यक्ष करातील वाढ

वस्तू व सेवावरील करांना अप्रत्यक्ष कर म्हणतात. या करांचा आर्थिक बोजा शेवटी उपभोक्त्यावर पडतो. कारण त्याला वस्तू किंवा सर्वांना अधिक किंमत मोजावी लागते. इथे सरकारच उद्दिष्ट केवळ उत्पन्न मिळविणे नसून इतर सामाजिक आर्थिक उद्दिष्टे त्यामागे असतात. जसे किंमती स्थिर राखणे व आर्थिक प्रगती साधणे इत्यादी.

महत्वाचे अप्रत्यक्ष कर

अ) उत्पादन शुल्क (Excise Duty)

केंद्र सरकार उत्पादनावर शुल्क आकारते. हे सरकारच सर्वात मोठे उत्पन्नाचे साधन आहे. सरकारला या करातून मिळणाऱ्या उत्पन्नात भरीव वाढ झालेली दिसून येते. त्याची कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील:-

१. उत्पादनात झालेली वाढ
२. कराच्या दरातील कपात

१९९१ पासून एकूण उत्पन्नातील या कराचा वाटा कमी कमी होत गेलेला पुढील तक्त्यावरून लक्षात येतो.

वर्ष	रुपये कोटीत	एकूण कराच्या उत्पन्नातील वाटा
१९९० - १९९१	२४,५१४	४२.६%
२००९ - २०१०	१,०६,४७७	१६.६%

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षणे

ब) अबकारी कर (Customs Duty)

देशात आयात होणाऱ्या व देशाबाहेर निर्यात होणाऱ्या वस्तूंचेर जो कर आकारला जातो. त्याला अबकारी कर (Customs Duty) म्हणतात. त्याला आयात व निर्यात कर असेही संबोधले जाते. आयातकर हा आयात केलेल्या वस्तूच्या किंमतीच्या प्रमाणात असतो. हा वेग वेगळ्या प्रकारच्या वस्तूंचेर वेग वेगळ्या दराने आकारला जातो. याचा सध्या सर्वात जास्त दर म्हणजे १०% आहे अबकारी शुल्काच्या रकमेत तशी वाढ झालेली असली तरीही एकूण कराच्या उत्पन्नातील त्याचा वाटा गेल्या काही वर्षात कमी कमी होत गेलाय. ही गोष्ट पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होईल.

अबकारी कराचे उत्पन्न

वर्ष	कोटी रुपये	एकूण कराच्या उत्पन्नातील वाटा
१९९० - १९९१	२०,६४४	३५.९%
२००९ - २०१०	९८,०००	१५.३%

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षणे

क) सेवा कर

जनतेला पुरविल्या जाणाऱ्या सवेवांचेर लावलेल्या कराला सेवा कर म्हणतात भारतात हा कर प्रथमतः १९९३ - ९४ मध्ये लादला गेला. त्यावेळी सेवा क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला व सरकारने आपल्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी असा कर लादला. सेवाकरापासूनच्या उत्पन्नात सतत वाढ होत गेली. ही गोष्ट पुढील तक्त्या वरून दिसून येते.

सेवा करातील वाढ

वर्ष	कोटी रुपये	एकूण उत्पन्नातील वाटा
१९९० - १९९१	८६२	०.८%
२००९ - २०१०	६५,०००	१०.१%

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षणे

ब) करेतर उत्पन्न

करा व्यतिरिक्त सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नाला करेतर उत्पन्न म्हणतात. एकूण उत्पन्नातील कराचा वाटा अनेक वर्षात जवळ जवळ तोच राहिलेला आहे. म्हणून करेतर उत्पन्नाकडे अधिक लक्ष पुरवून त्यात वाढ करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. कारण शेवटी कराच्या उत्पन्नाला मर्यादा आहेत. म्हणून सरकारने हे उत्पन्न वाढविण्यासाठी २००२मध्ये एक खास विभागाची स्थापना केली. हा विभाग वेळो वेळी सरकारला हे उत्पन्न वाढविण्या संबंधी सल्ला देतो. सरकारी तूट भरून काढण्यात हे उत्पन्न महत्त्वाची भूमिका बजाऊ शकते. हे उत्पन्न म्हणजे शुल्क, दंड व सरकारी उपक्रमातून मिळणारा नफा, जमीनीच व इमारतीच भाड , विविध परवाना शुल्क, कर्जावरील व्याज लाभांश देणग्या व बक्षिसे.

सरकारच्या करेतर उत्पन्नात गेल्या काही वर्षात खूप मोठी वाढ झालेली आहे. हे पुढील तक्त्यावरून दिसून येईल.

करेतर उत्पन्न

वर्ष	करे तर उत्पन्न	एकूण उत्पन्नातील वाटा %
१९९० - १९९१	११,९७६	२.१%
२००९ - २०१०	१,४०,२७९	२.३%

सरकारने आपल्या वाढत्या गरजा लक्षात घेऊन वॉट, सेवाकर इत्यादी नवीन कर लादले आहेत तसेच पूर्वीच्या करांच्या दरात कपात केलेली आहे. यामुळे एकूण कराच्या रकमेत व उत्पन्नातील वाट्यात वाढ झालेली आहे. ही गोष्ट स्वागतार्ह आहे.

तुमची प्रगती तपासा :-

१. भारतातील महत्त्वाचे प्रत्यक्ष कर सांगा.
२. भारतातील महत्त्वाचे अप्रत्यक्ष कर कोणते ?

८.४ प्रश्न

१. सरकारच्या उत्पन्नाच्या विविध स्रोतांची चर्चा करा.
२. केंद्र सरकारच्या कर व करेतर उत्पन्नात १९९१ पासून झालेली वाढ विशद करा.

सार्वजनिक खर्च

रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ विषय परिचय
- १.२ सार्वजनिक खर्चाची उद्दिष्टे
- १.३ सार्वजनिक खर्चाचे निकष.
- १.४ सार्वजनिक खर्चाचे विभाग
- १.५ भारत सरकारच्या खर्चात झालेल्या वाढीची कारणे
- १.६ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

- सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप समजून घेणे.
- सार्वजनिक खर्चाची उद्दिष्टे समजून घेणे.
- सार्वजनिक खर्चाचे निकष समजून घेणे.
- सार्वजनिक खर्चाची विभागणी समजून घेणे
- भारतीय सार्वजनिक खर्चात झालेल्या वाढीची कारणे समजून घेणे

१.१ विषय परिचय

सार्वजनिक खर्च हा सार्वजनिक वित्ताचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. सार्वजनिक खर्च म्हणजे सरकारच्या विविध विभागाने जनतेच्या कल्याणासाठी केलेला खर्च सार्वजनिक खर्चाबद्दल वेग वेगळी मते मांडली जातात. पारंपारिक दृष्टिकोन म्हणजे सरकारने मर्यादित भूमिका बजावावी. जसे कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे. या उलट केन्स वगैरे शास्त्रज्ञांचे मत आहे. त्यांच म्हणणं सरकारनी भरपूर खर्च करावा. त्यांच्या मते समाजाच्या हितासाठी सरकारने आपल्या उत्पन्न पेक्षा जास्त पैसे खर्च करावेत. सध्याच सरकार हे कल्याणकारी सरकार (Welfare State) आहे. त्यामुळे अर्थ व्यवस्थेत सरकारने महत्वाची भूमिका बजावावी. त्यांनी अनेक कार्ये करावीत. त्यामुळे आजकाल सार्वजनिक खर्चात प्रचंड वाढ झालेली आहे. समाजाच्या कल्याणासाठी आजकाल सरकार फार मोठ्या प्रमाणावर पैसे खर्च करीत आहे.

१.२ सार्वजनिक खर्चाची उद्दिष्टे : सार्वजनिक खर्चाची व्याख्या अशी केली जाते “केंद्र व राज्य सरकार स्थानिक स्वराज्य संस्था यांनी लोकांच्या कल्याणासाठी केलेला खर्च.”

सरकारने देशाच्या संरक्षणासाठी संरक्षण खात्याने केलेला खर्च व्यवस्थापनावरील खर्च कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी केलेला खर्च आर्थिक विकासावर केलेला खर्च समाजाच्या हितासाठी केलेला इतर सर्व खर्चाचा समावेश सार्वजनिक खर्चात होतो. आजच्या आधुनिक जगात सरकारच्या कार्यात वाढ झालेली आहे. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चाला अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. आजकाल सामाजिक आर्थिक व राजकीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारला फार मोठ्या प्रमाणावर पैसे खर्च करावे लागतात. ही विविध उद्दिष्टे साध्य करण्याचा परिणाम कारक एक मार्ग म्हणजे सार्वजनिक खर्च करणे उदा.

- १) किंमती स्थिर राखणे.
- २) सर्वाना रोजगार मिळवून देणे.
- ३) कायदा व सुव्यवस्था राखणे
- ४) उद्योग व्यवसायाचा विकास साधणे
- ५) समाजोपयोगी वस्तूंची निर्मिती करणे.
- ६) आमजनतेला शिक्षण व आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे.
- ७) वाहतूक व संपर्क साधनांचा विकास करणे.
- ८) परकीय आक्रमणापासून देशाचे संरक्षण करणे.
- ९) आर्थिक स्थैर्य साध्य करणे.
- १०) सामाजिक व आर्थिक विषमता दूर करणे इत्यादी.

१.३ सार्वजनिक खर्चाची निकषे किंवा तत्त्वे.

सार्वजनिक खर्चामुळे देशातील जनसामान्यांच्या जीवनावर आर्थिक परिणाम दिसून येतात. त्यामुळे अशा खर्चामागे काही तत्त्वे किंवा निकर्ष असणे आवश्यक आहे. एखादया गोष्टीवर पैसे खर्च करावेत किंवा नाही किंवा खर्च योग्य आहे का या गोष्टी या तत्व किंवा निकषावर तपासून पाहणे आवश्यक आहे. ही तत्त्वे किंवा निकर्ष यांच्या आधारावरच सरकारने आपल्या खर्चाविषयक धोरण ठरविणे आवश्यक आहे. ही तत्त्वेच सरकारी खर्चाची योग्यता ठरवितात. प्रो फिडले शिरस यांनी या बाबतीत काही तत्त्वे सुचविली आहेत.

१) खर्चाची उपयुक्ता

या तत्त्वाच उद्दिष्ट म्हणजे पैसे अशा गोष्टीवर खर्च करावेत ज्यातून समाजाचे जास्तीत जास्त हित साधले जावे. खर्चाच उद्दिष्ट म्हणजे समाजाच हित साधणे. म्हणून सरकारने पैसे अशा गोष्टी वर खर्च करावेत ज्यामुळे विशिष्ट व्यक्ती किंवा समूहाचे नव्हे तर सर्व जनतेचे कल्याण साधता आल पाहिजे. अशामुळे सरकारी खर्चाचे सार्थक होते.

२) काटकसरीच उद्दिष्ट

सरकारी पैशाला खर्च करताना शक्य तिथे काटकसर केली पाहिजे. सरकारचे हे कर्तव्यच आहे की त्यांनी लोकांचे कष्टाचे पैसे गोळा केलेले असतात. त्यांचा खर्च योग्य कारणासाठीच केला जावा. निरुपयोगी योजनांवर त्या पैशांचा खर्च होऊ नये. तसेच एकाच योजनेवर दोनदा पैसे खर्च होत नाहीत ना यांची सरकारने काळजी घेतली पाहिजे. पैशाची उधळ पट्टी होत नाही. याची पुरेपूर दक्षता घेतली पाहिजे. सरकारी खर्चाचा उत्पादनावर विपरीत परिणाम होता कामा नये. लोकांच्या बचतीच्या सवयींवर ही त्याचा कोणताही विपरीत परिणाम होऊ नये. एकूण थोडक्यात सांगायच म्हणजे पैशाचा विनियोग योग्य कारणासाठी व योग्य प्रकारे केला जावा.

३) **योग्य व्यक्तीच्या परवानगी शिवाय खर्च करू नये** : सरकारी पैसे खर्च करताना सक्षम अधिकाऱ्याची रीतसर परवानगी घेऊनच पैसे खर्च करावेत. पैशाचा विनियोग आवश्यक गोष्टींवरच होण्यासाठी अशा परवानगीची नितांत गरज आहे. त्यामुळे पैशाचा दुरुपयोग टाळता येईल.

४) **योग्य प्रमाणात पैसे शिल्लक राहावेत** : उत्पन्नाच्या सर्व पैशांचा विनियोग करू नये. पुरेशी रक्कम नेहमी जवळ शिल्लक ठेवावी. उत्पन्नापेक्षा अधिक पैशांचा खर्च टाळावा. आदर्श अंदाज पत्रक म्हणजे उत्पन्नापेक्षा खर्चाची रक्कम नेहमीच कमी असावी. त्यामुळे सरकारची पत वाढते.

५) लवचिकता

सरकारच्या खर्चात लवचिकता असावी. म्हणजे आर्थिक परिस्थितीत बदल झाल्यास खर्चात आवश्यक बदल करणे शक्य असावे. कारण परिस्थिती सतत बदलत असते. अर्थव्यवस्थेच्या गरजा वरच्यावर बदलतात.

६) उत्पादकता

केलेला खर्च उत्पादकतेला मदत किंवा प्रोत्साहन देणारा असावा. म्हणून उत्पन्नाचा बराच भाग आर्थिक विकासावरच खर्च केला जावा.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- १) सार्वजनिक खर्च म्हणजे काय ?
- २) सार्वजनिक खर्चाची उद्दिष्टे कोणती असायला हवीत ?
- ३) सार्वजनिक खर्चाची निकषे कोणती ?

९.४ सार्वजनिक खर्चाची वर्गवारी किंवा प्रकार

सार्वजनिक खर्चाचे विविध प्रकार आहेत. ते पुढील प्रमाणे सांगता येतील :-

१) दैनंदिन किंवा चालू खर्च व भांडवली स्वरूपाचा खर्च.

सरकारच्या वार्षिक अंदाजपत्रकांत सरकारी खर्च दोन विभागात दाखविण्यात आलेला असतो. दैनंदिन व्यवस्थापनावरील खर्च हा चालू खर्च (Revenue Expenditure) म्हणून ओळखला जातो. सध्या अस्तित्वात असलेल्या विविध मालमत्तेवरील दैनंदिन खर्च हा चालू खर्च म्हणून ओळखला जातो. मालमत्तेच्या देखभालीसाठी अनेक वस्तू व सेवा यांची खरेदी करावी लागते. अशा खर्चांमुळे सध्या आपल्याकडे असलेली मालमत्ता उत्तम स्थितीत राखता येते. या अशा खर्चाची दैनंदिन व्यवहार सुरळीत चालण्यासाठी आवश्यकता असते. महसूली व्यवस्थापनावरील खर्च, सैन्यावरील खर्च, जनतेच्या आरोग्यरक्षणावर केलेला खर्च, शिक्षणावरील खर्च, यांचा या सदरात समावेश होतो. असा खर्च दरवर्षी करावाच लागतो.

दुसऱ्या प्रकारचा खर्च म्हणजे भांडवली स्वरूपाचा खर्च. ही दीर्घ काळासाठीची गुंतवणूक असते. अशा खर्चांमुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन वाढीला हात भार लागतो. रस्ते, बांधणी, धरण बांधणी, सिंचन योजना, यंत्र खरेदी इत्यादी वरील खर्चाला भांडवली स्वरूपाचा खर्च म्हणतात. असा खर्च एकदाच करावा लागतो. वारंवार किंवा नियमितपणे करावा लागत नाही.

२) उत्पादक खर्च व अनुत्पादक खर्च

उत्पादक क्षमता वाढविणारा खर्च उत्पादक खर्च म्हणून ओळखला जातो. अशा खर्चांमुळे देशातील एकूण उत्पादनात वाढ होते. तसेच अधिक लोकांना त्यातून रोजगार प्राप्त होतो. सरकारी क्षेत्रातील कंपन्यांच्या स्थापने वर केलेला खर्च, मूलभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यावर केला जाणारा खर्च, शेतीच्या विकासावर केलेला खर्च, रस्ते बांधणी, धरण बांधणी, रेल्वे विमानतळ बांधणे वगैरेवरील खर्च उत्पादक खर्च या सदरात मोडतो.

अनुत्पादक खर्च म्हणजे असा खर्च ज्यामुळे देशाच्या एकूण उत्पादनात कोणतीही वाढ होत नाही. ज्या खर्चांमुळे कोणतीही नवीन मालमत्ता तयार होत नाही. त्याला अनुत्पादक खर्च म्हणतात. सौरक्षण, कायदा व सुरक्षा राखणे, कर्जावरील व्याज अदा करणे, आस्थापनावरील खर्च यांना अनुत्पादक खर्च म्हणतात.

आधुनिक अर्थ तज्ञांनी अशा खर्चाची विभागणी विकासावरील खर्च व इतर खर्च अशी केलेली आहे. ज्या खर्चांमुळे आर्थिक विकास होतो तो विकास खर्च. अनुत्पादक खर्चाला विकासेतर खर्च संबोधले जाते.

३) हस्तांतर खर्च व बिनहस्तांतर खर्च (Transfer and Nontransfer Expenditure)

उत्पन्नाच्या हस्तांतरावरून खर्चाचे दोन प्रकार सांगितले जातात. हस्तांतर खर्च म्हणजे असा खर्च जिथे उत्पन्न एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे हस्तांतर केले जाते. यामुळे देशातील संपत्तीची पुर्नवाटणी होते. उदा. सरकारने विशिष्ट व्यक्तीवर केलेला खर्च जसा बेकारी भत्ता, आजारपणातील मदत, कल्याण योजना, व्याज देणे, शेतकऱ्यांना वगैरे कर्जमाफी देणे अशा प्रकारचे खर्च अशा खर्चांमुळे नवीन वस्तू किंवा सेवा यांची निर्मिती होत नाही.

वस्तूंच्या उत्पादनावर किंवा उत्पन्न वाढीसाठी सरकारने केलेला खर्च हा बिन हस्तांतरणीय खर्च होय. असा खर्च नवीन वस्तूंच्या खरेदीवर किंवा वापरावर किंवा सेवा खरेदीवर केला जातो. या प्रकाराच्या खर्चाची इतर उदाहरणे म्हणजे संरक्षणावरील खर्च, शिक्षणावरील खर्च, आरोग्य सेवेवरील खर्च इत्यादी. अशा प्रकारच्या खर्चांमध्ये उत्पादक साधनांचा वापर करून रोजगार निर्मिती केली जाते व देशाच्या उत्पन्नात भर घातली जाते.

४) नियोजित व अनियोजित खर्च

सरकारने देशाच्या आर्थिक विकासावर केलेल्या खर्चाची तरतूद आधीच तयार केलेल्या पंचवार्षिक योजनेत केलेली असते. नियोजित खर्च म्हणजे असा खर्च ज्याची अंदाज पत्रकात तरतूद केलेली असते. अशा खर्चाला विकासावरील खर्च म्हणतात कारण त्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास साधला जातो. उदा. राष्ट्रीय रोजगार हमी वरील खर्च, सर्व शिक्षा अभियानावरील खर्च किंवा इतर विकास योजनावरील खर्च.

अनियोजित खर्चाचा उल्लेख पंचवार्षिक योजनेत केलेला नसतो. त्यामुळे अशा खर्चासाठी राष्ट्राच्या किंवा राज्याच्या अंदाज पत्रकात वेगळी तरतूद नसते. हा खर्च आर्थिक विकासावर नसतो. म्हणून याला विकासेतर खर्च म्हणून संबोधले जाते.

- ५) सौ. हिव्कस यांनी सार्वजनिक खर्चाची विभागणी पुढील प्रमाणे केलेली आहे.
तिने सार्वजनिक खर्चाची विभागणी सरकारच्या विविध कर्तव्याप्रमाणे किंवा कार्यावरून केलेली आहे.

अ) संरक्षणावरील खर्च

देशातील जनतेला परकीय आक्रमणापासून संरक्षण देण्यासाठी केलेला सर्व प्रकारचा खर्च हा संरक्षणावरील खर्च होय. उदा. शस्त्रास्त्र खरेदीवरील खर्च, सैनिक दलातील लोकांना दिलेला पगार इत्यादी.

ब) मुलकी (Civil) खर्च

देशांतर्गत कायदा व सुरक्षा राखण्यावर केलेला खर्च, न्यायालया वरील खर्च, पोलीस दलावरील खर्च इत्यादी.

क) विकासक खर्च (Development Expenditure)

देशातील शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासावर केलेला खर्च हा विकासक खर्च होय.

- ६) डालटन यांनी केलेली खर्चाची विभागणी
अ) राजकीय अधिकाऱ्यांवरील खर्च राज्याच्या प्रमुखावरील खर्च.
ब) शासकीय खर्च - सरकारी खात्यांवर, कार्यालयांवर वगैरे केलेला खर्च.
क) संरक्षणावरील खर्च - सैन्यावरील खर्च
ड) न्यायदानावर केलेला खर्च
इ) विकासावरील खर्च
फ) सामाजिक खर्च - जनतेच्या आरोग्यावर केलेला खर्च, समाज कल्याणावरील खर्च, सामाजिक सुरक्षा, शिक्षण इत्यादीवर केलेला खर्च

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- १) विकासावरील खर्च म्हणजे काय ?
- २) हस्तांतरणीय खर्च म्हणजे काय ?
- ३) दैनंदिन किंवा चालू खर्चांमुळे (Revenue Expenditure) नवीन मालमत्तेची निर्मिती होते का ?

१.५ भारतातील सार्वजनिक खर्चात झालेल्या वाढीची कारणे.

अलिकडच्या काही वर्षात देशाच्या सार्वजनिक खर्चात प्रचंड वाढ झालेली आहे. पंचवार्षिक योजनाखाली विविध गोष्टींवर झालेला खर्च याला कारणीभूत आहे.

भारताच्या सार्वजनिक खर्चात १९५० - ५१ पासून प्रचंड वाढ झालेली दिसून येते. देशाच्या एकूण उत्पादन किंवा उत्पन्नाशी तुलना केल्यास १९९१ पर्यंत यात सतत वाढ होत गेलेली आहे. फक्त १९९० च्या दशकांत त्यात घट झालेली आहे. त्यानंतर परत या प्रमाणात वाढ होत गेलेली आहे. १९९६ - ९७ मध्ये हे प्रमाण २४.७ % होतो ते २००७ - ०८ मध्ये २८.४% वर जाऊन पोहचले. विकसनशील देशात हे प्रमाण सर्वाधिक होत व आता त्याची तुलना अमेरिका कॅनेडा, इंग्लंड, फ्रान्स व जर्मिनी सारख्या विकसित राष्ट्रातील प्रमाणाशी करणे ही शक्य झाले आहे.

योजनेच्या काळातील सार्वजनिक खर्च दाखविणारा तक्ता.

वर्ष	एकूण खर्च नोटी रु.	एकूण उत्पादनाची % वारी (% of G.D.P.)
१९५० - ५१	९००	१.१%
१९९० - ९१	१,६२,०८४	२८.५%
१९९५ - ९६	३,००,६३५	२५.२%
२००० - ०१	५,८६,३०६	२७.९%
२००७ - ०८	१३,३९,०९९	२८.४%

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षणे.

खर्चातील वाढीला पुढील गोष्टी कारणीभूत ठरल्या.

१) कल्याणकारी राज्याची कल्पना किंवा वॅग्नरचा सिध्दांत.

राज्याच्या कल्पनेत झालेला बदल हा सार्वजनिक खर्चात वाढ होण्याच प्रमुख कारण. सध्या राज्याची कल्पना ही कल्याणकारी राज्याची आहे. राज्याची कामे दिवसें दिवस वाढून चाललेली आहेत. सरकार हल्ली जनतेच्या हिताच्या अनेक योजना राबवित आहे. एकूण समाजाची आर्थिक व सामाजिक प्रगती व्हावी हेच त्या मागच उद्दिष्ट आहे.

सुप्रसिध्द जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ अँडॉल्फ वॅग्नर यांनी या संबंधीत सूत्र १८८२ मध्ये मांडल. राज्याची वाढती कर्तव्ये हा वॅग्नर कायदा म्हणून ओळखला जातो. एकूण समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीवर त्याच सूत्र आहे. त्या मुळे सरकारी क्षेत्राचा वाढता विस्तार आणि सरकारच्या खर्चात वाढ. सध्या सार्वजनिक खर्चात झालेली वाढ म्हणजे त्याच्या सूत्राच फळ म्हणता येईल. त्याच्या सिध्दांताला मूर्तस्वरूप प्राप्त झालेले आहे. सरकारच्या समाज हित कार्यात आज बरीच वाढ झालेली दिसून येते. उदा. सामाजिक सुरक्षा, बेकारी, शिक्षण, आरोग्य सेवा इत्यादी वर आजकाल सरकार प्रचंड प्रमाणात खर्च करीत आहे. सरकारी कार्यातील वाढीबरोबर सरकारी खर्चातही वाढ झालेली दिसून येते. वॅग्नरच्या मते देशाच्या आर्थिक विकासा बरोबर सरकारच्या खर्चातही सतत वाढ होत आहे.

२) संरक्षणावरील खर्च

देशाच्या संरक्षणासाठी केला जाणाऱ्या खर्चातील वाढीमुळेही एकूण सरकारी खर्चात वाढ झालेली आहे. आजकाल जगातील कोणत्याही राष्ट्राला आपल्या सीमांच्या सुरक्षेकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. देशात राजकीय स्थैर्य निर्माण झाल्याशिवाय आर्थिक स्थैर्य साध्य होणार नाही. त्यामुळे सरकारला आपल्या सीमांच्या सुरक्षिततेवर खूप मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च करावाच लागतो. १९८० - ८१ मध्ये भारताचा संरक्षण खर्च रु. ३,६०० कोटीचा होता. तो २००९ - १० मध्ये रु. ८६,८७९ कोटीवर गेला.

३) लोक संख्येतील वाढ

गेल्या ५८ वर्षात भारतातील लोकसंख्येतील बदलाचा दुसरापर्व चालू आहे. भारतातील लोकसंख्येत प्रचंड वाढ झालेली आहे. १९५१ साली भारताची लोकसंख्या ३६ कोटीची होती. ती मार्च २००१ मध्ये १०२.९ कोटीवर गेली. लोकसंख्येतील या वाढीमुळे शासनाच्या शिक्षण, आरोग्य सुविधा, मूलभूत सोयी, अनुदान (Subsidy) इतर विकास कार्ये वगैरे गोष्टीवरील खर्चात सतत वाढ होत गेलेली आहे.

४) शहरीकरणाचा परिणाम

स्वातंत्र्योत्तर काळात शहरातील लोकवस्तीच प्रमाण जे १९५१ मध्ये १७.२ % होत ते २००१ साली २७.८ % वर गेल. या प्रचंड प्रमाणातील वाढत्या शहरीकरणामुळे सरकारला मूलभूत सोयींवर खूप मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागत आहे. सरकारला शहरातून नवीन सुविधांवर खर्च करण्याबरोबर सध्याच्या सुविधावरील खर्चात ही वाढ होत गेलेली आहे.

५) आर्थिक नियोजन

अविकसित व विकसनशील राष्ट्रांतून आर्थिक प्रगती जलदगतीने होण्यासाठी आर्थिक नियोजनाची आवश्यकता आहे. नियोजित अर्थव्यवस्थेत शासनाला शेती, उद्योग व्यवसाय, मूलभूत सुविधा इत्यादी गोष्टींवर मोठ्या प्रमाणावर पैसे खर्च करावे लागतात. तरच आर्थिक विकास जलदगतीने होऊ शकतो. विकास योजना व मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगधंद्यांमुळे सरकारच्या खर्चात मोठी वाढ झालेली आहे.

६) सामाजिक सुरक्षा (Social Security) योजना

कल्याणकारी शासनाला बेकारी भत्ता, आरोग्य सुविधा, ज्येष्ठ नागरिकांना निवृत्ती वेतन मोफत शिक्षण सुविधा व आरोग्य सुविधा, अपघात झाल्यास भरपाई, सार्वजनिक कामे, नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी मदत इत्यादी सामाजिक कल्याण योजनांतर खर्च करावा लागतो. यामुळे सरकारी खर्चात खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत गेलेली आहे.

७) शेती विकास

भारतातील ६० % हून अधिक लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. ७०% लोक संख्येला यातूनच रोजगार व उत्पन्न प्राप्त होतो. सरकार शेतीच्या विकासावर फार मोठ्या प्रमाणावर पैसे खर्च करीत आहे. शासनातर्फे शेतकऱ्यांना सुधारित जातीची बियाणे, खते, सिंचन सुविधा अल्प व्याज दरात कर्ज इत्यादी गोष्टी पुरविल्या जात आहेत. या शिवाय सरकार तर्फे शेती संशोधन, जमीनीची धूप टाळणे आणि इतर ग्रामीण विकासाच्या योजना राबविल्या जात आहेत. या सर्व गोष्टींमुळे शासकीय खर्चात प्रचंड प्रमाणात वाढ होत गेलेली आहे.

८) उद्योग व्यवसायाचा विकास

देशाचा एकूण सामाजिक व आर्थिक विकास हा उद्योग व्यवसायाच्या प्रगतीवरही अवलंबून असतो. त्यामुळे सरकार खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांच्या विकासासाठी प्रयत्न करीत आहे. देशातील उद्योगांना परदेशी कंपन्यांच्या आक्रमणापासून संरक्षण दिले जाते. निर्यातीवर अनुदान दिले जाते. उद्योगांना कमी व्याज दरात कर्ज पुरवठा केला जातो. या व अशा इतर गोष्टी वरील खर्चांमुळेही सरकारच्या खर्चात वाढ होते.

९) चलन फुगवटा किंवा वाढत्या किंमती

चलन फुगवटा आजकाल सर्व देशातून होताना दिसून येतो. किंमतीतील वाढीमुळेही सरकारच्या खर्चात वाढ होते. किंमतीतील वाढीमुळे सरकार पुरवित असलेल्या वस्तू व सेवांच्या खर्चात वाढ होते. यामुळेही सरकारच्या खर्चात वाढ होते.

१०) कायदा व व्यवस्था

लोक संख्येतील वाढीमुळे देशांत कायदा व सुरक्षा राखण्यावरील खर्चातही वाढ झालेली आहे.

११) गरीबी निर्मूलन

भारता सारख्या विकसनशील देशात गरीबी हटवण्यासाठी व बेकारीची समस्या सोडविण्यासाठी सरकार गरीबी निर्मूलनाच्या अनेक योजना राबवीत आहे. तसेच रोजगार निर्मितीवर पैसे खर्च करीत आहे. या योजना राबविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर सरकारला सतत पैसे खर्च करावे लागतात. यामुळेही सरकारच्या खर्चात वाढ होताना दिसून येते.

१२) सरकारी कर्जावरील व्याज

भारत सरकारने विविध विकास योजना राबविण्यासाठी परदेशात तसेच देशात मोठया प्रमाणावर कर्ज उभे केलेले आहे. यावर खूप मोठया प्रमाणात व्याज नियमित पणे द्यावे लागते. व्याजाचा बोजा सतत वाढत आहे. यामुळेही सरकारी तिजोरीवरील बोजात वाढ होत आहे. थोडक्यात खर्चातील वाढीला एकूण अनेक इतर कारणे आहेत. उदा. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ प्रशासनावरील खर्चात झालेली वाढ, विकास योजना राबविणे, आर्थिक मदत, लोकशाही संस्थांचालविणे. ग्रामीण विकास, आरोग्य सेवा, शिक्षण यावरील खर्चातही प्रचंड प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- १) वॅग्नर्सचा कायदा म्हणजे काय ?
- २) किंमतीतील वाढीमुळे सरकारच्या खर्चात कशी वाढ होते ?

९.६ प्रश्न

- १) सरकारी खर्चाची तत्वे विशद करा.
- २) सरकारी खर्चाची विभागणी कशी केली जाते.
- ३) विविध प्रकारच्या सरकारच्या खर्चाची माहिती द्या.
- ४) भारतातील सरकारी खर्चाची कारणे विशद करा.

सार्वजनिक कर्ज (Public Debt)

रचना :

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ विषय परिचय
- १०.२ सार्वजनिक कर्जाचा अर्थ
- १०.३ सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार
- १०.४ सार्वजनिक कर्जाचा बोजा
- १०.५ प्रश्न

१०.० उद्दिष्टे

- सार्वजनिक कर्जाचे स्वरूप समजून घेणे.
- सार्वजनिक कर्जाचे विविध प्रकार समजून घेणे.
- सार्वजनिक कर्जाचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचा अभ्यास करणे.

१०.१ विषय परिचय

सार्वजनिक कर्ज किंवा सरकारने काढलेले कर्ज हा सरकारचे एक महत्वाचे उत्पन्नाचे साधन आहे. सरकारच कर व करेवर उत्पन्न, सरकारच्या खर्चाला पुरेल एवढे जेव्हा नसते, तेव्हा सरकार आपला खर्च भागविण्यासाठी जनतेकडून कर्ज घेते. व तूट भरून काढते. जसे व्यक्तीला आपला खर्च भागवायला मिळणार उत्पन्न पुरत नाही, तेव्हा त्या व्यक्तीला कर्ज काढावे लागते. तसेच सरकारला सुध्दा उत्पन्न खर्च भागवायला उत्पन्न कमी पडल तर कर्ज काढावे लागते. अलिकडच्या काळात सरकारच्या कर्जात प्रचंड वाढ झालेली दिसून येते. आज असा कुठलाही देश आपल्याला सहसा पाहायला मिळत नाही ज्यांनी जनतेकडून कर्ज घेतलेले नाही. भारतसारख्या उत्पन्न कमी असलेल्या विकसनशील राष्ट्राला देशात व परदेशात त्यामुळे मोठया प्रमाणावर कर्ज उभारणे भाग पडते.

१०.२ सार्वजनिक कर्जाचा अर्थ

सार्वजनिक कर्ज म्हणजे सरकारने बँका व्यापारी वर्ग व इतर जनतेकडून घेतलेले कर्ज. हे कर्ज म्हणजे सरकारने घेतलेल्या कर्जाची मुदल व त्यावर ठरलेल्या दराने व्याज देण्यासाठी दिलेले वचन.

सार्वजनिक कर्ज म्हणजे सरकारने स्वीकारलेली आर्थिक जबाबदारी. असा कर्ज सरकार आपल्या विविध जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्यासाठी देशातील किंवा परदेशातील जनतेकडून घेतलेले उसने पैसे म्हणता येईल. सर्वसाधारणपणे असे कर्ज घेताना, सरकार कर्ज देणाऱ्याला लेखी आश्वासन देते. यांनाच सरकारी कर्जरोखे किंवा बॉण्ड्स म्हणतात. अशा प्रकारे घेतलेले कर्ज ठरलेल्या मुदतीत व्याजासंकट परत करावयाचे असते.

भारतात या कर्जांचे स्वरूप सरकारी रोखे, पोस्टातील बचत पत्रे राष्ट्रीय बचत पत्रे भविष्य निर्वाह निधी इत्यादींच्या स्वरूपात असते. असे कर्ज देशांतर्गत जनतेकडून घेतले जाते. किंवा आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (IMF), जागतिक बँक किंवा इतर प्रगत देशाकडून घेतलेले असते.

१०.३ सार्वजनिक वित्राचे प्रकार किंवा विभागणी

सार्वजनिक वित्ताचे विभाग अनेक प्रकारे केले जातात. अशी विभागणी परत फेडीच्या अटी वरून कोणत्या बाजारातून ते कर्ज काढले गेले, कर्ज कोणत्या कारणासाठी घेतले गेले, किती काळासाठी ते कर्ज आहे इत्यादी अनेक गोष्टींवरून कर्जाची विभागणी केली जाते. परंतु मुख्यतः कर्जाची विभागणी पुढील प्रमाणे केली जाते :-

१) देशांतर्गत कर्ज व परदेशात उभे केलेले कर्ज

जेव्हा सरकार आपल्याच देशातील व्यक्ती, व्यावसायिक बँक व इतर वित्तीय संस्थांकडून कर्ज घेते तेव्हा त्याला देशांतर्गत सार्वजनिक कर्ज संबोधले जाते. सरकार देशातील व्यक्ती किंवा संस्थांना बॉण्ड, ट्रेंझरी बिल वगैरे देऊन असे कर्ज घेते. अशा कर्जामुळे देशातील एकूण पैशात किंवा संपत्तीत वाढ होत नाही. इथे फक्त पैसे जनतेकडून सरकारकडे वर्ग केले जातात. सरकार नंतर या पैशाचा वापर सार्वजनिक कामासाठी करते. जेव्हा सरकार हे कर्ज परत करते किंवा त्यावर व्याज देते, त्या वेळी पैसे सरकार कडून इतर व्यक्ती किंवा संस्थाना वर्ग केले जातात.

देशांतर्गत कर्जाचा सरकार वरील बोजा तसा जास्त त्रासाचा नसतो कारण तो सरकारला आपल्याच चलनात द्यावयाचा असतो. फक्त वस्तू खरीदण्याचा अधिकार (Purchasing Power) एकाकडून दुसऱ्याकडे जातो. असे कर्ज ऐच्छिक असते. किंवा काही वेळा सक्तीचे ही असू शकते.

परंतु जेव्हा सरकार आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी, जागतिक बँक, आशिया विकास बँक किंवा इतर देशाच्या सरकाराकडून कर्ज घेते तेव्हा ते कर्ज परदेशी कर्ज ठरते. अशा कर्जामुळे देशातील परकीय चलनाच्या साठ्यात भर पडते. सरकार जेव्हा इतर देशाकडून कर्ज घेते तेव्हा सावकार देशाकडून कर्जदार देशाकडे, संपत्तीचा हस्तांतर होतो. तसेच या कर्जावर जेव्हा व्याज

दिले जाते किंवा कर्जाची परत फेड केली जाते तेव्हा संपत्तीच हस्तांतर कर्जदार देशाकडून सावकार देशाकडे होते. त्यामुळे कर्जदार देशाच्या संपत्तीत घट होते.

परदेशी कर्जाचा बोजा अधिक जाणवतो कारण तो परकीय चलनात परत द्यावयाचा असतो. त्यामुळे असा कर्ज समाजाला अधिक त्रासाचा वाटतो. परदेशी कर्ज फक्त स्वेच्छनेच दिले घेतले जाऊ शकते.

२) उत्पादक व अनुत्पादक सार्वजनिक कर्ज

कोणत्याही उत्पादक कारणासाठी म्हणजे आर्थिक किंवा सामाजिक मूलभूत सेवा पुरविण्यासाठी जसे रस्ते बांधणी, रेल्वेचा विस्तार संपर्क सेवेचा विस्तार वीज निर्मिती इत्यादी साठी सरकारने कर्ज घेतल्यास त्याला उत्पादक (Productive) सार्वजनिक कर्ज म्हणतात. अशा कर्जामुळे देशातील उत्पादनाला चालना मिळते. त्यामुळे अधिक लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते व कर्ज परत करणे सोपे होते. अशा कर्जाचा देशाला बोजा वाटत नाही. अशा कर्जामुळे देशातील संपत्तीत वाढ होते.

अनुत्पादक कर्ज म्हणजे युद्ध चालू ठेवण्यासाठी दुष्काळ निवारणासाठी, कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी, दैनंदिन प्रशासनावर खर्च करण्यासाठी वगैरे कारणासाठी सरकारने घेतलेला कर्ज, अशा कर्जामुळे देशाच्या संपत्तीत कोणतीही वाढ होत नाही. तसेच त्यामुळे रोजगार निर्मितीही होत नाही. कर्ज परत करण्याच्या क्षमतेत ही वाढ होत नाही. त्यामुळे अशा कर्जाला देशावर पडलेला बोजा म्हणतात. अशा कर्जामुळे देशाला अधिक त्रास सोसावा लागतो.

३) निधीची निर्मिती केलेले कर्ज (Funded Debt) निधीची निर्मिती न केलेला (Unfunded Debt) कर्ज.

पहिल्या प्रकारचे कर्ज १० ते २० किंवा त्याहून जास्त काळासाठी (दीर्घमुदतीच्या) काढलेले कर्ज असते. असा कर्ज कोणत्यातरी कायम स्वरूपी मालमत्तेच्या निर्मितीसाठी जसे रस्तेबांधणी, रेल्वे सेवेचा विस्तार, ब्रिज बांधणे, धरण बांधणे इत्यादीसाठी असतो. सर्व साधारणपणे असे कर्ज मोठ्या रकमेचे असल्यामुळे तो एकदम परत करणे सोपे व्हावे म्हणून सरकार एका खास निधीची निर्मिती करते.

दुसऱ्या प्रकारचे कर्ज अल्प मुदतीसाठी म्हणजे एक वर्ष किंवा कमी मुदतीसाठी घेतलेले असते. यांना अल्प मुदतीची कर्जे म्हणतात. अशा कर्जाची रक्कमही छोटी असते. त्यामुळे ती परत करण्यासाठी वगैरे खास निधीची निर्मिती केली जात नाही. अशी कर्जे सरकार आपल्या तातडीच्या तात्पुरत्या काही गरजा भागविण्यासाठी घेतात.

८) परत करावयाचा व न करावयाचे कर्ज

पहिल्या प्रकारात सरकार ते कर्ज ठराविक तारखेला परत करण्याचे आश्वासन देऊन घेतात. त्यामुळे असा कर्ज व त्यावरील व्याज ठरलेल्या तारखेला देण्यासाठी काही खास तरतूद करतात. अशा कर्जांना परत करावयाची कर्जे म्हणतात.

दुसऱ्या प्रकारच्या कर्जांवर सरकार फक्त व्याज देत राहते. अशी कर्जे केव्हा परत करावयाची हे ठरवलेल नसत. सरकारला शक्य होईल. तेव्हाच ती रक्कम परत केली जाते. म्हणून अशा कर्जांना परत न करावयाची कर्जे म्हणतात. अशी ही कर्जे परत करावयाचीच असतात. परंतु परत करावयाची तारीख ठरलेली नसते. आपल्या सवडीने ती परत करता येतात.

५) सक्तीची व स्वेच्छेची कर्जे

सक्तीची कर्जे म्हणजे असे कर्जे जे सरकारने आपले अधिकार वापरून लोकांकडून सक्तीने घेतलेले कर्जे. युद्धा सारख्या आकस्मिक व तातडीच्या प्रसंगी सरकार जनतेकडून अशा प्रकारे सक्तीने कर्जे घेते. जेव्हा सरकारी आर्थिक संकटात असते, तेव्हाच अशा प्रकारच कर्जे घेते. अशा वेळी व्यक्ती व्यावसायिक किंवा बँका वगैरेना सक्तीने सरकारला कर्जे देणे भाग पडते.

सर्वसाधारणपणे सरकारी कर्जे हे स्वेच्छेचे असते. जेव्हा जेव्हा सरकार कर्जाच्या योजना जाहीर करते, तेव्हा, ज्यांना हव असेल तेच लोक स्वेच्छेने सरकारी कर्जरोखे किंवा बॉण्ड्स विकत घेतात. यात कोणत्याही प्रकारची सक्ती नसते, सर्वसाधारण परिस्थितीत जेव्हा सरकारला आपल्या नेहमीच्या योजना राबविण्यासाठी पैशाची गरज भासते तेव्हा सरकार अशी कर्जे जाहीर करते.

६) अल्प मुदतीची मध्यम मुदतीची व दीर्घ मुदतीची कर्जे

अ) अल्प मुदतीची कर्जे : एक वर्षापेक्षा कमी मुदतीसाठी घेतलेल्या कर्जांना अल्प मुदतीची कर्जे म्हणतात. उदा. ट्रेझरी बिलाला अल्प मुदतीच कर्जे म्हणतात. सरकारला याचे पैसे ९० दिवसाच्या आत परत करावे लागतात. अशा कर्जावर व्याजदर नेहमीच कमी असतो. अंदाज पत्रकातील तात्पुरत्या स्वरूपातील तोटा भरून काढण्यासाठी सरकार अशी कर्जे घेते.

ब) मध्यम मुदतीची कर्जे – १ ते ५ वर्षात परत करावयाच्या कर्जाला मध्यम मुदतीचे कर्जे म्हणतात. अशा कर्जावर योग्य दराने व्याज दिले जाते. युद्ध काळातील खर्च भागविण्यासाठी किंवा शिक्षण व वैद्यकीय सेवा जनतेला पुरविण्यासाठी वगैरे सरकार अशा प्रकारची कर्जे घेते.

क) दीर्घ मुदतीची कर्जे – पाच वर्षापेक्षा जास्त मुदतीच्या कर्जांना दीर्घ मुदतीची कर्जे म्हणतात. अशी कर्जे साधारणपणे विकास कामासाठी उभी केली जातात. यावर व्याजदर सर्वाधिक असतो.

१०.४ सार्वजनिक कर्जाचा बोजा (Burden of Public Debt)

नवीन आर्थिक धोरणाच्या अंमलबजावणी नंतरच्या काळात सार्वजनिक कर्जात प्रचंड प्रमाणात वाढ झालेली आहे. कारण सरकारच्या अंदाज पत्रकात मोठया प्रमाणात सतत तूट आहे. देशांतर्गत किंवा आंतरराष्ट्रीय दोन ही प्रकारची कर्जे सरकारला परत करावयाचीच असतात. यामुळे समाजावर मोठा बोजा पडतो.

सरकार खाजगी व्यक्ती व विविध संस्थाकडून कर्जे घेते. सरकार जेव्हा हा कर्जाचा पैसा आर्थिक विकास व विविध समाज कल्याण योजनांवर खर्च करते तेव्हा त्याचा समाजाला फायदा मिळतो किंवा समाजाचे हित साधले जाते. परंतु जेव्हा सरकार कर्जे परत करते तेव्हा या कर्जाचा व त्यावरील व्याजाचा बोजा समाजावरच पडतो. त्यासाठी जनतेला त्याग करावा लागतो. यालाच कर्जाचा बोजा (Burden) म्हणतात. कर्जे परत करण्यासाठी व त्यावर व्याजदेण्यासाठी सरकारला करवाढ करणे आवश्यक बनते.

कर्जाच्या बोज्याची विभागणी दोन भागात केली जाते.

अ) अंतर्गत कर्जाचा बोजा

अंतर्गत कर्ज सरकार आपल्या देशातूनच काढतात व आपल्या देशातच परत करतात. त्यामुळे याचा एकूण समाजावर कोणताही आर्थिक भार पडत नाही. परंतु या कर्जाच्या परत फेडीमुळे देशातील एका समूहातील लोकांकडून दुसऱ्या समूहातील लोकांमध्ये क्रयशक्ती (Purchasing Power) चा हस्तांतर होतो. सरकार असे कर्ज परत करण्यासाठी किंवा या कर्जावर व्याज देण्यासाठी जनतेवर जादा कर लादते. त्यामुळे याचा खरा बोजा लोकांवरच पडतो. त्याची चर्चा पुढील पध्दतीने करता येईल:-

आर्थिक बोजा (Money Burden) डाल्टन या अर्थतज्ञाच्या मते अंतर्गत कर्जाच्या परत फेडीमुळे एकूण समाजावर कोणताही आर्थिक बोजा पडत नाही. इथे संपत्तीचा किंवा क्रय शक्तीचा देशातील काही लोकांकडून दुसऱ्या काही लोकांना हस्तांतर होतो. याचा अर्थ जेव्हा सरकार व्यक्ती किंवा देशातील आर्थिक संस्थांकडून कर्ज घेते तेव्हा त्या कर्जाच्या परताव्यामुळे समाजाच्या एकूण संपत्तीत काहीही बदल होत नाही. यासाठी जेव्हा सरकार लोकांवर कर लादते तेव्हा फक्त पैसे करदात्य कडून कर्ज देणाऱ्या सावकाराकडे (कर्ज परतीची रक्कम व त्यावरील व्याजाची रक्कम) वर्ग केली जाते. काही वेळा करदाता व कर्ज देणारी व्यक्ती एकच सुध्दा असू शकते.

प्रत्यक्ष खरा बोजा (Direct real burden)

इथे कर्ज व त्यावरील व्याज देण्यासाठी सरकार जनतेवर अधिक कर लादते. त्यामुळे क्रयशक्ती किंवा संपत्तीचा फेर वाटप होतो. देशातील लोकांच्या उत्पन्नाचा फेर वाटप होतो. कर्ज व त्यावरील व्याज देण्यासाठी सरकारने जर गरीब लोकांवर कर लावला तर देशातील श्रीमंत व गरीब मधील दरी वाढते. परंतु सरकारने अशासाठी श्रीमंत लोकांवरच अधिक कर लादला तर त्याचा समाजावर खरा बोजा त्या मानाने कमी पडतो किंवा बोजा कमी जाणवतो. विकसनशील देशात जेव्हा कर्ज परत केले जाते, तेव्हा त्याचा फायदा श्रीमंत लोकांना होतो. कारण असे देश प्रत्यक्ष करा पेक्षा अप्रत्यक्ष करावर अधिक भर देतात. अप्रत्यक्ष कराचा बोजा नेहमी श्रीमंता पेक्षा गरीबांनाच अधिक जाणवतो. त्यामुळे अंतर्गत कर्जाच्या परताव्याच्या वेळी गरीबांकडून क्रयशक्तीच हस्तांतर किंवा वर्ग श्रीमंताकडे होतो. किंवा तरुणांकडून (उद्याच्या पीढी कडून) वयस्काकडे किंवा श्रमजीवी व्यक्तींकडून सुख वस्तू व्यक्तींकडे संपत्तीचा वर्ग होतो. हा अंतर्गत कर्जाचा समाजावरील खरा बोजा होय.

अप्रत्यक्ष खरा बोजा (Indirect real burden) किंवा भार

अंतर्गत कर्जाचा समाजावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात. सरकार या कर्जाच्या परतीसाठी व त्यावर व्याजदेण्यासाठी जनतेवर अधिक कर लादते त्यामुळे लोकांच्यात काम करण्याची इच्छा कमी होऊ शकते. तसेच त्यांच्यातील बचतीच्या व गुंतवणूकीच्या प्रवृत्तीवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. याचा अर्थ व्यवस्थेच्या उत्पादकता व गुंतवणूकीवरही आणखीन विपरीत परिणाम संभवू शकतो.

लोकांकडून कर्ज घेताना सरकार त्यांना अधिक व्याज देऊ करू शकते. आजही अनेक लोकांचा असा समज आहे, की सरकारी रोख्यात गुंतविणेच अधिक सुरक्षित आहे. त्या मुळे पैशाचा फार मोठा ओघ सरकारी कर्जरोखे घेण्याकडे वळतो. त्यामुळे खाजगी क्षेत्राला व्यवसायासाठी भांडवल मिळविणे अवघड बनते. त्यामुळे खाजगीक्षेत्राच्या विकासावर मर्यादा येतात.

भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रात सरकार अशा कर्जाचा वापर आपल्या अंदाज पत्रकातील तूट भरून काढण्यासाठी वापरतात. अशा कर्जाला अनुत्पादक सार्वजनिक कर्ज म्हणतात. सार्वजनिक कर्जाच्या वाढीमुळे व्याजाच्या भारातही वाढ होते. अशा वेळी शासनाला आपल्या उत्पन्नाचा फार मोठा भाग कर्जावरील व्याजदेण्यावर खर्च करावा लागतो. त्यामुळे शासनाला आवश्यक भांडवली खर्च करणे शक्य होत नाही. त्याचे देशाच्या आर्थिक विकासाप्रकल्पावर विपरीत परिणाम होताना दिसून येतात. देशाच्या आर्थिक विकासावर आणखीन मर्यादा येतात.

कर्ज परत करण्यासाठी जेव्हा सरकार करवाढ करते, त्यामुळे चलन वाढीच्या दरात (Inflation) वाढ होऊ शकते. त्यामुळे गरीबांच्या उत्पन्नाची किंमत कमी होते. गरीबांच्या हालात आणखीन भर पडते. त्यांच्या उत्पन्नाच्या क्रयशक्तीत घट होते. गरीबांना आपल्या दैनंदिन किमान गरजा भागविण्यासाठी त्यांना अधिक श्रम करून अधिक उत्पन्न मिळवणे जे आवश्यक बनते.

ब) परदेशी सार्वजनिक कर्जाचा भार किंवा बोजा

जेव्हा सरकार जागतिक नाणे निधी, जागतिक बँक वगैरे परकीय संस्थांकडून कर्ज घेते तेव्हा त्याला परदेशी सार्वजनिक कर्ज म्हणतात. अशा कर्जामुळे कर्ज घेणाऱ्या देशात अधिक भांडवल येते. परंतु जेव्हा हे कर्ज परत केले जाते, त्यावेळी मुद्दल व त्यावर व्याज देताना देशातील भांडवलात मोठ्या प्रमाणावर घट होते. परदेशी कर्जाचा वित्तीय व खरा भार पुढील प्रमाणे सांगता येईल :-

थेट किंवा प्रत्यक्ष आर्थिक भार

सरकार जेव्हा परदेशाकडून कर्ज घेते तेव्हा कर्ज घेणाऱ्या देशातून संपत्तीची आवक होते. या उलट जेव्हा कर्ज परत केले जाते, तेव्हा कर्जदार देशातून सावकार देशाकडे संपत्तीचा वर्ग होतो. त्यामुळे क्रयशक्ती (Purchasing Power) हस्तांतरित होते. कर्जदार देश जेव्हा कर्जाची पत्र फेड करतो तेव्हा त्याला फार मोठा प्रत्यक्ष आर्थिक भार सोसावा लागतो. कर्जपरत करताना मुद्दल व त्यावर व्याज अशा प्रकारे अधिक रक्कम परत करावी लागते.

या शिवाय यासाठी परकीय चलनातही घट सोसावी लागते त्याचा साठा कमी होतो. त्या देशाची निर्यात पुरेशी नसून आयात जास्त असेल तर कर्जदार देशाला कर्ज परत करणे अवघड होऊन बसते.

प्रत्यक्ष खरा बोजा (Direct real burden)

प्रत्यक्ष खरा बोजा हा कर्ज परत करण्यात समाजातील विविध गटाचा सहभाग ज्या प्रमाणात असतो त्या प्रमाणात त्यांच्यावर पडतो. कर्ज परत करण्यासाठी ज्यावेळी सरकार करवाढ करते तो एकूण समाजावरील भार होय. कराचा भार श्रीमंतावर तुलनेने जास्त पडत असेल तर एकूण खरा बोजाकमी जाणवतो. परंतु जर अशा कराचा भार गरीबांवर तुलनेने जास्त पडत असेल तर एकूण समाजावरील खरा भार अधिक जाचक ठरतो.

परदेशी कर्जाची जेव्हा परत फेड केली जाते. त्यावेळी गरीब जनतेच्या उपभोगावर अधिक विपरीत परिणाम होतो. भाराचा मोजमाप कर्ज काढणाऱ्या देशातील समाजाच्या कल्याणावर किती परिणाम होतो यावर मोजला जातो.

परदेशातून जर अनुत्पादक कारणासाठी कर्ज घेतल्यास एकूण समाजावर व अर्थव्यवस्थेवर अधिक भार पडतो. या उलट जर उत्पादक कारणासाठी कर्ज घेतलेल असल्यास कर्जदार देशाला त्याचा चांगला फायदा होतो.

अप्रत्यक्ष आर्थिक बोजा व अप्रत्यक्ष खरा भार

परदेशी कर्जाच्या परत फेडीच्या वेळी सावकार देशाच्या चलनाच्या मागणीत वाढ संभवते. त्यामुळे त्या देशाच्या चलनाच्या विनिमय दरात वाढ होते. उदा. आपल्याला जेव्हा अमेरिकेचे कर्ज परत करावयाचे असते, त्यावेळी डॉलरची रुपयातील किंमत वाढते. सावकार देशाच्या अर्थ व्यवस्थेवरही त्यावेळी विपरीत परिणाम होतो कारण त्या कर्जदार देशातील माल सावकार देशाला अधिक प्रमाणात खरेदी करावा लागतो. याचा त्या देशातील उद्योग व्यवसायावरही विपरीत परिणाम होऊ शकतो, कारण त्या देशातील बेकारीत वाढ होते.

परदेशी कर्ज परत करताना देशाच्या शासकीय खर्चात कपात करावी लागते. शासकीय खर्चातील कपातीमुळे देशाच्या एकूण गुंतवणूकीवर उत्पादनावर व रोजगारावरही विपरीत परिणाम होतो. त्यामुळे देशाच्या एकूण उत्पादन व उपभोगात कपात होते.

सर्व सामान्य पणे विकसित राष्ट्र विकसनशील राष्ट्राला कर्ज देताना अनेक अटी लादतात. काही वेळा श्रीमंत राष्ट्र गरीब राष्ट्राला त्याच्या आर्थिक धोरणातही बदल करायला लावतात. आणि असा बदल नेहमीच सावकार देशाच्या हिताचा असतो. त्यामुळे एक किंवा अनेक बलाढ्य देशाच्या कर्जावर अवलंबून राहिल्यास गरीब देशाची अर्थव्यवस्था व राजकारणावरील परकीय देशाच वर्चस्व निर्माण होत. देशाच्या आर्थिक व राजकीय स्वातंत्र्यावर बंधने येतात.

तुमची प्रगती तपासून पाहा

- १) अंतर्गत कर्ज म्हणजे शासनाने देशातील लोक व संस्थाकडून घेतलेल कर्ज.
- २) परकीय कर्ज म्हणजे परदेशाकडून घेतलेल कर्ज
- ३) परकीय कर्जांमुळे कर्जदार देशातील संपत्तीचा सावकार देशाला वर्ग होतो.

१०.५ प्रश्न

- १) कर्जाचे विविध प्रकार किंवा वर्गवारीची चर्चा करा.
- २) देशांतर्गत व परकीय कर्जांच्या भार किंवा बोजा स्पष्ट करा.

अंदाज पत्रकातील तूट व त्या संबंधीचा २००३ सालचा (FRBM) कायदा

रचना

- ११.० उद्दिष्टे
- ११.१ विषय परिचय
- ११.२ अंदाज पत्रकाचे प्रकार
- ११.३ अंदाज पत्रकातील विविध बाबी
- ११.४ तुटीची संकल्पना किंवा तुटीचे प्रकार
- ११.५ १९९० – ९९ ते २००९ – १० या काळातील अंदाज पत्रकातील तुटीची दिशा (Trends)
- ११.६ अंदाज पत्रकीय तूट व अंदाज पत्रक व्यवस्थापन कायदा २००३
- ११.७ प्रश्न

११.० उद्दिष्टे

- सरकारच्या अंदाज पत्रकाची संकल्पना समजून घेणे.
- तुटीच्या अंदाज पत्रकाची संकल्पना समजून घेणे.
- तुटी संबंधीच्या विविध संकल्पना समजून घेणे.
- या संबंधीच्या २००३ च्या कायद्याचं स्वरूप व महत्त्व समजून घेणे.

११.१ विषय परिचय

सार्वजनिक उत्पन्न खर्च व कर्जा संबंधी येत्या वर्षात होणाऱ्या आर्थिक उलाढालीचा अंदाज केला जातो. सरकारच्या नियोजित खर्च व कर व करेतर उत्पन्न यांना एकत्र मांडलेल्या दस्तऐवजाला सरकारचे अंदाज पत्रक संबोधले जाते. दुसऱ्या शब्दात अपेक्षित उत्पन्न व नियोजित खर्च एकत्र मांडल्यास त्याला सरकारचे अंदाज पत्रक म्हणतात.

अंदाज पत्रक म्हणजे आपला वाढता खर्च भागविण्यासाठी आवश्यक उत्पन्न गोळा करण्याची योजना यात सरकारचे आर्थिक धोरण व आर्थिक योजना यांचा समावेश असतो. सरकारच्या विविध आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्याची योजना या अर्थ संकल्पात असते. त्यामुळे हा एक महत्वाचा आर्थिक दस्तऐवज आहे.

११.२ अंदाज पत्रकाचे प्रकार

अंदाज पत्रकाचे तीन प्रकार आहेत :

- १) संतुलीत अंदाज पत्रक
- २) शिलकी अंदाज पत्रक
- ३) तुटीचे अंदाज पत्रक

१) संतुलीत अंदाज पत्रक (Balances Budget)

जेव्हा अपेक्षित उत्पन्न व अपेक्षित खर्च तेव्हाच असतो तेव्हा त्या अंदाज पत्रकाला संतुलित अंदाजपत्रक म्हणतात. परंपरावादी जुन्या अर्थशास्त्रज्ञानी सरकारच अंदाज पत्रक नेहमी संतुलित असाव अशा समुजीतीचे होते. त्यांच्या मते हीच उत्तम किंवा आदर्श आर्थिकनीती.

२) शिलकी अंदाज पत्रक

जेव्हा अपेक्षित उत्पन्न अपेक्षित खर्चापेक्षा जास्त असते तेव्हा अंदाज पत्रकाला शिलकी अंदाज पत्रक म्हणतात.

३) **तुटीचे अंदाज पत्रक** : जेव्हा सरकारच्या अंदाजित खर्च अपेक्षित उत्पन्नापेक्षा जास्त असते. तेव्हा त्या अंदाज पत्रकाला तुटीचे अर्थ संकल्प म्हणतात. कल्याणकारी राज्याची संकल्पना रुढ झाल्यावर सरकारच्या खर्चात प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली व शिलकी किंवा संतुलित अंदाज पत्रक ही कल्पना मागे पडली. आधुनिक अर्थतज्ञ तुटीच्याच अंदाज पत्रकाची शिफारस करतात. कारण त्यांच्या मते सरकारने समाजाच्या कल्याणासाठी जास्तीत जास्त पैसे खर्च करावेत.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- १) तुटीचे अंदाज पत्रक म्हणजे काय ?
- २) अंदाज पत्रकाला केव्हा संतुलित अंदाज पत्रक म्हणतात ?

११.३ अंदाज पत्रकातील घटक (Components)

सरकारच्या अंदाज पत्रकात मुख्यतः दोन विभाग असतात.

- १) दैनंदिन किंवा नित्याच्या (Revenue) खर्चाच अंदाज पत्रक .
- २) भांडवली खर्चाच अंदाज पत्रक.

१) दैनंदिन खर्चाच अंदाज पत्रक

यामध्ये दैनंदिन उत्पन्न व दैनंदिन खर्च किंवा महसूली उत्पन्न व महसूली खर्च या दोनही गोष्टींचा समावेश असतो. महसूली उत्पन्नाचे दोन - प्रकार आहेत. कराच उत्पन्न व करेतर उत्पन्न. कराच्या उत्पन्नात परत दोन विभाग आहेत. प्रत्यक्ष कराच म्हणजे व्यक्तगत व कंपनीवरील आयकर व अप्रत्यक्ष कराच म्हणजे उत्पादन शुल्क, आयात कर वगैरे, करेतर उत्पन्न म्हणजे शुल्क दंड व्याजाच उत्पन्न सरकारी उपक्रमांचा नफा, बक्षिसे व अनुदान इत्यादी.

महसूली खर्चाचे मुख्यतः दोन विभागे आहेत विकासावरील खर्च व इतर खर्च, महसूली खर्च म्हणजे संरक्षण खात्यावरील खर्च, कर्जावरील व्याज नोकरांचा पगार व सबसिडी किंवा अनुदान.

२) भांडवली खर्चाच अंदाज पत्रक

अंदाज पत्रकाच्या या भागात भांडवली उत्पन्न व भांडवली खर्च दाखविण्यात आलेले असते. भांडवली उत्पन्नात सरकारने बाजारात कर्ज रोखे विकून मिळालेले पैसे अल्पबचत योजनेतून मिळालेले पैसे, भविष्य निर्वाह निधी, खास ठेवी, कर्जवसूलीची रक्कम, परदेशातून मिळालेले कर्ज, तसेच सरकारी उपक्रमांच्या खाजगी करणामुळे मिळालेले पैसे इत्यादी गोष्टींचा समावेश असतो.

भांडवली खर्च म्हणजे कर्जाचा परतावा, भांडवली मालमत्ता खरेदीवर केलेला खर्च, धरण किंवा रस्ता बांधणीचा खर्च वगैरे. भांडवली खर्चाचेही दोन प्रकार आहेत विकास योजनेवरील खर्च व इतर खर्च.

११.४ तुटीची संकल्पना व तुटीचे प्रकार

अंदाज पत्रकातील तूट म्हणजे आपल्या महसूली व भांडवली उत्पन्न पेक्षा अधिक केलेला खर्च म्हणजेच सरकारने आपल्या कराच्या व करेतर उत्पन्नापेक्षा अधिक केलेला खर्च. तूट ही महसूली तूट असू शकते. काही वेळा तर दोनही प्रकारची तूट असते. म्हणजेच थोडक्यात सांगायचे झाल्यास सरकारच्या एकूण उत्पन्नाच्या अंदाजा पेक्षा अधिक केलेला खर्चाचा अंदाज एकूण खर्च - एकूण उत्पन्न = एकूण तूट.

तूट भरून काढण्यासाठी सरकार रिझर्व बँकेकडून पैसे मागून घेऊ शकते किंवा जनतेकडून कर्ज घेते. तूट भरून काढण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे सरकार अधिक नोटांची छपाई करते. सरकार आपली तूट भरून काढण्यासाठी केंद्रीय बँकेकडून (आपल्याकडे आपण त्याला रिझर्व बँक म्हणतो) पैसे घेऊ शकते.

तुटीच्या विविध संकल्पना पुढील प्रमाणे सांगता येतील :-

१) महसूली तूट

महसूली विभागातील तुटीला महसूली तूट म्हणतात. म्हणजेच महसूली उत्पन्ना पेक्षा महसूली खर्च अधिक आहे. महसूली उत्पन्न, कर व करेतर बाबीकडून मिळतो जसे शुल्क, दंड, सरकारी उपक्रमांचा नफा इत्यादी महसूली खर्च म्हणजे प्रशासनाचा दैनंदिन खर्च, कायदा व सुव्यवस्था राखण्यावरील खर्च, न्यायदानावरील खर्च संरक्षण खात्यावरील खर्च, कर्जवरील व्याज, अनुदान, शिक्षणावरील खर्च, आरोग्य सेवेवरील खर्च इत्यादी.

महसूली तूट = महसूली खर्च - महसूली उत्पन्न

महसूली तूट असणे म्हणजे सरकार त्या वर्षाच्या कर व करेतर उत्पन्नातून आपला दैनंदिन खर्च भागवू शकत नाही. इथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे ती म्हणजे महसूली खर्च म्हणजेच एकूण समाजाचा उपभोगाचा आकडा, किंवा हा खर्च समाजाचा उत्पन्न असतो ज्यातून समाज आपला दैनंदिन खर्च भागवितो. त्यामुळे अशा खर्चांमुळे देशाच उत्पन्न वाढविणाऱ्या कोणत्याही मालमत्तेची निर्मिती होत नाही. शहाणपणाचे किंवा उत्तम आर्थिक धोरण म्हणजे किमान देशाचा सर्व महसूली खर्च हा त्या त्या वर्षाच्या महसूली उत्पन्नातून भागला पाहिजे. जेव्हा महसूली तूट निर्माण होते. तेव्हा भांडवली उत्पन्नातून किंवा खात्यातून कर्ज काढून काही महसूली खर्च भागवावा लागतो.

२) अंदाज पत्रकीय तूट (Budgetary Deficit)

अंदाज पत्रकीय तूट म्हणजे अंदाजित एकूण खर्च (भांडवली व महसूली खर्च) एकूण अंदाजित उत्पन्नापेक्षा (महसूली व भांडवली) जास्त असतो. भारतात अशा तुटीच्या वेळी शासन रिझर्व बँकेकडून कर्ज घेते किंवा बाजारात ट्रेझरी बिलाची विक्री करून पैसे गोळा करते. हा असंतुलित अंदाज पत्रकातील तूट भरून काढणारा, तात्पुरता उपाय. यावरून देशाच्या एकूण कर्जाचा अंदाज येत नाही.

अंदाज पत्रकीय तूट = एकूण खर्च - एकूण उत्पन्न

३) आर्थिक तूट (Fiscal Deficit)

आर्थिक तुटीची ही संकल्पना जगभर वापरली जाते. आर्थिक तूट म्हणजे महसूली आणि भांडवली खर्च वजा महसूली व भांडवली उत्पन्न (फक्त कर्ज सोडून इतर म्हणजे सरकारी उपक्रमांच्या खाजगीकरणामुळे मिळालेले पैसे वगैरे). यावरून सरकारच्या एकूण खर्च व उत्पन्न यातील फरक लक्षात येतो. एकूण सरकारी दायित्व किंवा कर्जाची कल्पना येते.

वित्तीय तूट = (महसूली खर्च + भांडवली खर्च) - (महसूली उत्पन्न + घेतलेले कर्ज वगळून इतर भांडवली उत्पन्न)

शासन आपली वित्तीय तूट दोन पध्दतीने भरून काढू शकते. पहिली पध्दत देशात किंवा परदेशात कर्ज काढून किंवा दुसरी पध्दत म्हणजे केंद्रीय बँकेला आपले कर्ज रोखे देऊन.

अशा प्रकारे जेव्हा सरकार केंद्रीय बँकेकडून कर्ज घेते तेव्हा अधिक नोटांची छपाई केली जाते. त्यामुळे अधिक चलनाची निर्मिती होते. त्यालाच भारतात चलन फुगवटा म्हणतात. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास वित्तीय तूट म्हणजे घेतलेले व परत केलेल्या कर्जाची रक्कम वगळून इतर उत्पन्ना पेक्षा अधिक केलेला खर्च.

४) प्राथमिक तूट

प्राथमिक तूट म्हणजे वित्तीय तूट उणे कर्जावरील व्याजाचा खर्च. यावरून अंदाज पत्रकातील तुटीची व सरकारच्या एकूण आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. आधी घेतलेल्या कर्जावरील व्याजाची रक्कम अधिक असल्यास वित्तीय तुटीत वाढ होते. अशावेळी वित्तीय तूट अधिक असते परंतु प्राथमिक तूट त्या मानाने कमी असते. उत्पन्नात वाढ करून सरकारी खर्चात कपात केल्यास वित्तीय तूट कमी होऊ शकते.

प्राथमिक तूट = वित्तीय तूट - व्याजावरील खर्च .

६) मॉनेटाईज्ड डेफिसिट (तूट)(Monetized Deficit)

याचा अर्थ रिझर्व बँकेने सरकारला दिलेल निव्वळ कर्ज म्हणजेच सरकार जवळच्या रिझर्व बँकेच्या कर्ज रोख्यामध्ये झालेली निव्वळ वाढ. आणि सरकारने बाजारातून घेतलेले कर्ज.

यामुळे रिझर्व बँकेला अधिक नोटांची छपाई करावी लागते. आणि एकूण चलनाच्या असलेल्या पैशात वाढ होते.सरकार ज्यावेळी आपल्या अंदाज पत्रकीय तुटीच मॉनेटाईजेशन करते तेव्हा देशात चलन फुगवटा होतो. त्यामुळे बाजारातील किंमतीत वाढ होते.

एकूण अंदाज पत्रकातील तुटीची अनेक कारणे सांगता येतील. जसे सरकारी खर्चातील वाढ. सरकारच्या उत्पन्नात झालेली घट, सरकारी कर्जात झालेली वाढ, अनुत्पादक कामासाठी साधन संपत्तीचा झालेला वापर इत्यादी. एकूण आर्थिक तुटीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतो. चलन फुगवटा होतो. बाजारातील किंमती वाढतात. आणि नाइलाजाने भांडवली खर्चात कपात करावी लागते.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

१) अंदाज पत्रकीय तूट ही वित्तीय तुटीहून कशी वेगळी आहे ?

२) प्राथमिक तूट म्हणजे काय ?

११.५ १९९०-९१ ते २००९ -१० या काळातील सरकारच्या अंदाज पत्रकातील तूट.

देशाच्या विविध प्रकारच्या अंदाज पत्रकीय तुटीत झालेला फरक पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होईल.

केंद्र सरकारच्या तुटीच चित्र (राष्ट्रीय उत्पादनाच्या G.D.P. टक्केवारीत) (सध्याच्या बाजार पेठेतील दरात) (कोटी रुपया मध्ये)

१	२	३	४
वर्ष	महसूली तूट	टक्केवारी	वित्तीय तूट
१९९० - ९१	१८,५६२	३.३	३७,६०६
२००१ - ०२	१,००,१६२	I	१,४०,९५५
२००७ - ०८	५२,५६२	१.१	१,२६,९१२
२००९ - १०	२,८२,७३५	४.६	४,००,९९६

तक्ता पुढे चालू

५	६	७
टक्केवारी	प्राथमिक तूट	टक्केवारी
६.६	१६,१०८	२.८
—	३३,४९५	—
२.६	- ४४,११८	-०.२
६.३	१,७५,४८५	२.८

तक्त्यात स्पष्टीकरण किंवा विश्लेषण

१) वरील तक्त्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की या काळात म्हणजेच १९९१ पासून महसूली तुटीत सतत वाढ होत गेलेली आहे. याची दोन मुख्य कारणे म्हणजे कर्जावरील व्याजात झालेली वाढ व अनुदान किंवा सबसिडीत झालेली वाढ .

२) एकूण उत्पन्नातील तुटीची टक्केवारी २००७ - ०८ पर्यंत कमी होत गेलेली आढळते. ही गोष्ट भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने एक स्वागतार्ह खूण आहे. याचे कारण म्हणजे महसूलीत सतत झालेली वाढ व केंद्र सरकारच्या खर्चात झालेली घट.

३)परंतु २००८ - ०९ व २००९ - १० मध्ये महसूली तुटीत रुपयात व एकूण राष्ट्रीय उत्पादनाच्या (G.D.P) टक्केवारीत वाढ झालेली आहे कारण महसूल गोळा करण्यात झालेली किंचित वाढ व महसूली खर्चात झालेली प्रचंड वाढ. कारण या काळात आर्थिक प्रगतीचा वेग मंदावला होता.

४) १९९१ पासून केंद्र सरकार महसूली तूट रुपयांत व टक्केवारीत कमी करण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न करीत आहे. परंतु २००१ - ०२ पर्यंत यांत वाढच होत. गेलेली दिसून येते.

५) २००१ - ०२ नंतर सरकारने महसूली उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी व खर्चात कपात करण्यासाठी काही खास उपाय योजले. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पादनाच्या तुलनेने तुटीच्या टक्केवारीत घट झालेली आहे. हे खास उपाय म्हणजे निर्यातीवरील अनुदान बंद करणे, नवीन नोकर भरतीवर टाकलेली बंदी, जास्तीच्या नोकर वर्गातील कपात, भांडवली खर्चातील मोठी कपात व अन्न धान्यावरील सबसिडी किंवा अनुदान बंद करणे वगैरे.

६) परंतु पुढे आर्थिक प्रगतीचा वेग मंदावल्यामुळे २००१ - १० मध्ये सार्वजनिक खर्चात पुनः प्रचंड वाढ झाली.

७) आर्थिक सुधारणा सुरु झाल्या नंतरच्या काळातील प्राथमिक तुटीची स्थिती असमानधारक आहे. वरील तक्यावरून स्पष्ट होते. की २००० साली राजकोषीय जबाबदारी व अंदाज पत्रक व्यवस्थापना संबंधीच्या कायद्याचा मसूदा (FRBM) सरकारने सादर केल्या पासून प्राथमिक तूट रुपयांत व टक्केवारीत घटत गेलेली आहे. (Fiscal Responsibility and Budget Management ACT 2003) परंतु पुढे परत यात वाढ होत गेली कारण कर्जावरील व्याजात वाढ होत गेली. यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते की देशावरील तुटीचा बोजा कमी करण्यात सरकारला संपूर्ण अपयश आलेले आहे.

तोडक्यात शासनाने किंवा सरकारने देशावरील कर्जावरील व्याजाच्या रक्कमेत कपात करण्यासाठी आणखी जोरात प्रामाणिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. तरच प्राथमिक तुटीची परिस्थिती समाधान कारक होऊ शकेल.

११.६ राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन कायदा २००३ (Fiscal Responsibility and Budget Management Act 2003) (FRBM Act)

भारताची आर्थिक परिस्थिती १९८० च्या दशकात घसरत गेली व १९९० - ९१ साली त्यांनी तळ गाठला. १९९० - ९१ मध्ये आर्थिक तूट राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ६.६ टक्के झाली तर महसूलातील तूट ३.३ % झाली. त्याच काळातील प्राथमिक तूट २.८% झाली. पुढील काळात या परिस्थितीत फारशी सुधारणा दिसून आली नाही. कर्जावरील व्याजाच्या रक्कमेत वाढ झाल्यामुळे आर्थिक स्थिती आणखीन खालवली. १९९० - ९१ या वर्षीच्या आयात निर्यातातील तूट (Balance of Payments or BOP) परिस्थिती बिघडण्यास या मुळे ही भर पडली, या काळात सरकारची देणी प्रचंड प्रमाणात वाढली, याचा सरकारच्या दैनंदिन कारभारावर विपरीत परिणाम झाला. म्हणून सरकारने १७ जानेवारी २००० मध्ये राजकोषीय जबाबदारी व अंदाज पत्रकव्यवस्थापनबिल डिसेंबर २०००मध्ये पार्लिमेंट मध्ये चर्चेसाठी आणले. याचा मुख्य उद्देश सरकारच्या एकूण कर्जात व महसूली तुटीत घट घडवून आणणे हेच होते. पुढे त्या बिलाच २००३ मध्ये कायद्यात रुपांतर झाले. या कायद्याची प्रत्यक्ष अमलबजावणी ५ जुलै २००४ पासून झाली. या कायद्याच संक्षिप्त नांव FRBM कायदा २००३ असे आहे.

FRBM कायदा २००३ ची उद्दिष्टे.

- १) सरकारच्या कर्जावर मर्यादा आणण्याची कालबद्ध योजना तयार करणे.
- २) उत्पन्नात वाढ करून महसूली तूट शून्यावर आणून आर्थिक तूट कमी करणे.
- ३) देशात आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्याची सरकारवर जबाबदारी टाकणे.

- ४) पुढील पीढीवरील कर्जाच्या बोजा कमी करणे व त्यासाठी कर्जाचा वापर योग्य पध्दतीने करणे.
- ५) सरकारच्या आर्थिक उलाढालीत पारदर्शकता आणणे.
FRBM कायदा व त्या संबंधातील नियमांची प्रमुख वैशिष्ट्ये.

१) महसूली तूट कमी करणे :-

या कायद्याखालील नियमात असे स्पष्ट म्हटलेल आहे की २००४ - ०५ पासून शासनाने दर वर्षी महसूली तूट राष्ट्रीय उत्पादनाच्या (G.D.P.) ०.५% नीतरी कमी करणे त्यातपुढे असेही म्हटलेल आहे की येत्या ५ वर्षात म्हणजेच ३१ मार्च २००९ पर्यंत महसूली तूट शून्यावर आणावी.

२) आर्थिक तूट कमी करणे :-

या नियमात असे म्हटलेले आहे की शासनाने २००४ - ०५ सालापासून दरवर्षी किमान राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ०.३% आर्थिक तूट कमी करावी आणि २००८- ०९ पर्यंत ती राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३% इतकीच राहावी.

३) रिझर्व बँकेकडील कर्ज :-

१ मार्च २००६ पासून शासनाने रिझर्व बँकेकडून थेट कर्ज घेऊनये. अगदीच तातडीची गरज असेल तर फक्त तात्पुरती रोख कर्ज घ्यावे २००६ - ०७ सालापासून रिझर्व बँकेने केंद्र सरकारची कर्जरोखे खरेदी करू नये.

४) जादाची देणी (Additional Liabilities)

केंद्र सरकारने आपली जादाची देणी राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ९ % पेक्षा अधिक न ठेवण्याची दक्षता घ्यावी व त्यात २००४ - ०५ या वर्षापासून दर आर्थिक वर्षात किमान १%ची कपात करावी.

५) या कायद्याने तूट कमी करण्यासाठी दिलेल्या मर्यादा शिथिल करणे

या नियमाने तूट कमी करण्याबद्दल लक्ष ठरवून दिलेली आहेत. ती लक्षे शक्यतो कमी करू नयेत. फक्त राष्ट्रीय सुरक्षा, राष्ट्रीय आपत्ती किंवा इतर प्रकारच्या आपत्तीच्या काळातच केंद्र सरकारला अशा नियमात सूट द्यावी.

६) तिमाही आढावा

या कायद्यात म्हटलेल आहे की केंद्रीय वित्त मंत्र्यांनी दर तीन महिन्यांनी सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाचा आढावा घ्यावा आणि त्याचा अहवाल पार्लमेटला किंवा संसदेला सादर करावा कायद्याने ठरवून दिलेली लक्षे गाठता आली नसल्यास त्याची कारणेही आपल्या अहवालात द्यावी. या शिवाय त्यावर आपण काय उपाय योजना केल्या याचाही उल्लेख अहवालात करावा.

७) आर्थिक पारदर्शकता

या कायद्याने सरकारच्या आर्थिक उलाढालीत पारदर्शकता आणण्यासाठी मुख्यतः दोन महत्वाचे उपाय सुचविलेले आहेत.

- १) केंद्र सरकारने आपल वार्षिक अंदाज पत्रक तयार करताना किमान गुप्तता पाळावी.

२) केंद्र सरकारने २००६ - ०७ सालापर्यंत आपल्या हिशेब पध्दतीतील, आर्थिक धोरणातील व कार्य पध्दतीतील बदला बाबत संपूर्ण माहिती उघड करावी. या बरोबर कराची थकबाकी, सरकारने दिलेली कर्जाला हमी व एकूण संपत्ती याचीही माहिती द्यावी.

७) **कर्जांना शासनाने दिलेली हमी** : या कायद्यात अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे की २००४ - ०५ पासून केंद्र सरकारने राज्य सरकार व सरकारी उपक्रमांनी घेतलेल्या कर्जांना राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ०.५% पेक्षा अधिक रकमेला जामीन राहू नये.

८) अहवाल सादर करणे.

कायद्यात अशीही तरतूद करण्यात आलेली आहे की केंद्रसरकारने दरवर्षी संसदेच्या तीन अहवाल सादर करावेत.

- **सरकारचे वित्तीय धोरण** : या अहवालात सरकारच्या करविषयक धोरण, एकूण अपेक्षित खर्च, सार्वजनिक कर्ज अनुदान व काही वस्तूंचे दर ठरवून देणे इत्यादी आर्थिक बाबी बदलल्या आपल्या धोरणाचा तपशील देणारा अहवाल.
- **मध्यम मुदतीचे आर्थिक धोरण** : येत्या तीन वर्षात सरकार कोण कोणती आर्थिक लक्षे गाठू इच्छिणे त्याचा तपशील.

FRBM कायद्याचे मूल्यांकन या कायद्याचे मूल्यांकन

मुख्यतः दोन गोष्टींवरून केले जाते.

अ) कायद्याने गाठलेली उद्दिष्टे.

ब) कायद्याच्या मर्यादा

अ) कायद्याने मुख्यतः तीन गोष्टी साध्य केलेल्या आहेत.

१) महसूली तूट कमी करणे.

कायद्याच पहिल यश म्हणजे महसूली तूट जी २००३ - ०४ साली राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३.६% होती ती २००७ -०८ मध्ये १.९% पर्यंत खाली आणण्यात कायद्याला यश प्राप्त झालेले आहे.

२) वित्तीय तुटीत घट

कायद्याचे दुसरे यश म्हणजे वित्तीय तूट जी २००३ -०४ मध्ये राष्ट्रीय उत्पादनांच्या ४.५% होती ती २००७ -०८ मध्ये २.७% झाली. किंवा महसूली.

३) दैनंदिन खर्चात कपात

कायद्याचे तिसरे यश म्हणजे दैनंदिन किंवा महसूली खर्च जो २००३ - ०४ मध्ये राष्ट्रीय उत्पादनाचा ३.९% होता तो २००७ - ०८ मध्ये १.९% वर आला.

ब) कायद्याच्या मर्यादा

सरकार जरी महसूली तुटीत व वित्तीय तुटीत घट करण्यात यशस्वी ठरले असले तरीही या कायद्याच्या काही मर्यादाही आहेत. त्या पुढील प्रमाणे सांगता येतील:-

१) महसूली तूट कमी करण्याच्या अवास्तव अपेक्षा

अपेक्षित लक्ष होते की महसूली तूट शून्यावर आणायची. केंद्र सरकार १९९० च्या दशकात महसूली तूट कमी करू शकले नाही. ही तूट जी १९९६ - ९७ मध्ये २.४% होती ती

२००३ - ०४ मध्ये राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ४.१% वर गेली. याचे कारण राष्ट्रीय उत्पन्न व कराचे उत्पन्न यांच्या टक्केवारीतील घट व कर्जावरील व्याजात, अनुदानात संरक्षण खर्च व इतर अनुत्पादक खर्चात झालेली वाढ. महसूली तूट कमी करण्याची सरकारवर जर सक्ती केली असती तर सरकारला समाजोपयोगी योजनावरील मुख्यतः आरोग्य व शिक्षणावरील खर्चात कपात करावी लागली असती. याचे दुष्परिणाम आम जनतेवर मोठ्या प्रमाणात झाले असते.

२) भांडवली खर्चातील घट

या कायद्याचा आणखीन एक महत्वाचा दोष म्हणजे भांडवली खर्चात सतत घट होत गेली. तज्ञांच्या मते वित्तीय तूट कमी करण्याच्या प्रयत्नात सरकारला आपला भांडवली खर्च जो १९९० - ९१ साली राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ५.६ % होता तो सरकारला २००२ - ०३ पर्यंत रु.३.०२% वर आणावा लागला. जलद गतीने आर्थिक विकास साधण्यांस आवश्यक असलेल्या मुलभूत सुविधांवरील खर्चात कपात केली गेली.

३) समता (Equity) व विकासाकडे दुर्लक्ष

तज्ञांच्या मते या कामद्याच्या मसूद्यातील आणखीन एक दोष म्हणजे मानव संपत्ती विकास व मूलभूत सोयीच्या विकासावरील खर्चात वाढ करण्याकडे झालेले दुर्लक्ष, कारण अशा खर्चामुळे सरकारच्या उत्पन्नात लगेच वाढ होत नाही. परंतु समाजहिताचा व आर्थिक विकासाचा विचार केल्यास या बाबीवरील खर्च अत्यंत आवश्यक आहे. या संबंधी या कायद्यात कालबद्ध कार्यक्रम नाही.

४) सार्वजनिक खर्चासाठी आवश्यक पैशांचा विचार केला गेलेला नाही.

सार्वजनिक खर्चाला आवश्यक असणाऱ्या पैशाची दखल कायद्याने गंभीरपणे घेतलेली नाही. १९९० च्या दशकात राष्ट्रीय उत्पन्न व कराचा उत्पन्न यांच्या टक्केवारीत लक्षणीय घट झाली. त्यामुळे या टक्केवारीत वाढ होण्याची गरज होती. परंतु कायद्याने या गोष्टीला प्राधान्य दिलेले नाही. यासाठी कायद्याने लक्ष ठरवून दिलेले नाही. सार्वजनिक खर्चाला आवश्यक असणाऱ्या पैशाचा विचार योग्य पध्दतीने झालेला नाही. कारण रिझर्व बँकेकडून सरकारने घेणाऱ्या कर्जावर कायद्याने बंधने घातलेली आहेत.

५) कायद्याची चुकीची गृहीते

या कायद्याने पुढील गोष्टी गृहीत धरलेल्या आहेत.

१. वित्तीय तूट कमी केल्यास आर्थिक विकास अधिक होतो.
२. तूट अधिक झाल्यास देशात चलन फुगवटा होतो.
३. वित्तीय तूट अधिक झाल्यास देशाच्या आर्थिक विकास खुंटतो.

वरील सर्व गृहीते सा.पी. चंद्रशेखर आणि जयंती घोष या अर्थतज्ञांनी चुकीची ठरविलेली आहेत. त्यासाठी त्यांनी पुढील कारणे दिलेली आहेत.

१. तूट ही भांडवली खर्चामुळे झालेली असेल तर त्याचा उपयोग भविष्य काळातील विकासाला होतो.
२. चलन फुगवटयाला आर्थिक तूट हेच एक कारण नसत. १९९० च्या दशकाच्या शेवटी जेव्हा आर्थिक तुटीच प्रमाण राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ५.५% एवढी जास्त असतानाही प्रत्यक्षात चलन फुगवटयात घटच झाली.

३. आर्थिक तुटीमुळे परदेशी व्यापारात अडचण निर्माण होतेच असे नाही. यासाठी भांडवल व व्यापार खात्यावरील परिवर्तनीयता (Convertibility) अधिक कारणीभूत ठरते. सध्या भारताने परकीय चलनाच्या साठ्यात भरपूर भर घातलेली आहे. परंतु आर्थिक तुटीचे प्रमाण घटलेले नाही.

थोडक्यात या कायद्याने धरलेली गृहीते तत्त्वतः चुकीची आहेत.

६) प्राथमिक तुटीकडे दुर्लक्ष

काही अर्थ तज्ञांच्या मते या कायद्याने प्राथमिक तुटीकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केलेले आहे. देशावर कर्जावरील व्याजाचा बोजा मोठा असूनही या कायद्याने प्राथमिक तूट कमी करण्याबद्दल काही उद्दिष्टे ठरवून दिलेली नाहीत.

७) आर्थिक तूट कमी करण्यासाठी ठरवून दिलेली उद्दिष्टे खूप जाचक आहेत.

कायदा म्हणतो की ३१ मार्च २००९ पर्यंत हा आकडा राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३% पर्यंत खाली आणला जावा. याचा अर्थ सरकारी कर्जाची मर्यादा राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३% च असावी. चल्लैच्या या अर्थ तज्ञांच्या मते ही अट खूपच जाचक आहे. आर्थिक तुटीचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ४ ते ५ % पर्यंत असावी तरच पायाभूत सुविधा मध्ये अधिक गुंतवणूक करणे शक्य होईल. आणी देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

एकूण सरकारने आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक उपाय केलेले आहेत. डॉ. विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या कृती समितीने शासनाला आपला अहवाल सादर केलेला आहे. त्या समितीने सरकारच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी व महसूली खर्चात कपात करण्यासाठी अनेक उपाय सुचविलेले आहेत. या समितीने आर्थिक विकासासाठी भांडवली खर्चात वाढही सुचविलेली आहे. समितीच्या मते या उपाय योजना अमलात आणल्यास राष्ट्रीय उत्पादनातील कर उत्पन्नाच्या प्रमाणात २००८ - ०९ साला पर्यंत लक्षणीय वाढ शक्य आहे. त्याच वेळी महसूली खर्चातही घट होऊ शकते. यामुळे महसूली बचत (Surplus) राष्ट्रीय उत्पादनाच्या २% नी वाढून वित्तीय तुटीचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पादनाच्या २.८% पर्यंत येऊ शकते.

११.७ प्रश्न

- १) तुटीच्या संबंधीच्या विविध संकल्पनांची थोडक्यात चर्चा करा आणि आर्थिक सुधारणांना सुरुवात झाल्या नंतरच्या काळात त्यात होत गेलेल्या बदलांचा आढावा घ्या.
- २) राजकोषीय जबाबदारी व अंदाज पत्रक व्यवस्थापन कायदा २००३ (FRBM Act) याच मूल्यमापन करा.

घटक – ५

आंतरराष्ट्रीय व्यापार व जागतिक व्यापार संघटना आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे फायदे आणि व्यापाराचा ताळेबंद (Balance of Payment)

रचना

- १२.० उद्दिष्टे
- १२.१ विषय परिचय
- १२.२ आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे फायदे
- १२.३ व्यापाराचा ताळेबंद
- १२.४ व्यापाराच्या ताळेबंदातील असमतोल, प्रकार व कारणे
- १२.५ व्यापाराच्या ताळेबंदाचा असमतोल दूर करण्याच्या पध्दती
- १२.६ प्रश्न

१२.० उद्दिष्टे

- आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे विविध फायदे समजून घेणे.
- व्यापाराचा ताळेबंद व त्याच्या असमतोलाची कारणे समजून घेणे.
- व्यापारातील असमतोल दूर करण्याच्या पध्दती समजून घेणे.

१२.१ विषय परिचय

आंतरराष्ट्रीय व्यापार म्हणजे वस्तू व सेवा यांचा विविध देशामधील देवघेव. याच्या मागच गृहीत म्हणजे विविध देशामधील नैसर्गिक संपत्तीच्या विषम वाटपामुळे कुठलाही देश आपल्याला आवश्यक असलेल्या सर्व वस्तू व सेवांचे उत्पादन स्वतःच करू शकणार नाही. त्यामुळे प्रत्येक देश ज्या वस्तू किंवा सेवांचे गरजेपेक्षा अधिक उत्पादन करू शकत ते त्यांची दुसऱ्या देशाला निर्यात करतो व देशात ज्या वस्तूंची कमतरता आहे त्या वस्तूंची दुसऱ्या देशातून आयात करतो. म्हणून आपण या व्यापाराच्या फायद्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

१२.२ आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे फायदे

डेव्हिड रिकार्डाच्या मते जो देश आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी होतो. त्या प्रत्येक देशाला त्यामुळे फायदे मिळतात यांनाच वस्तू व सेवा यांच्या देवाण घेवाणामुळे होणारे फायदे म्हणतात. त्यांनी पुढील उदाहरण देऊन त्याच स्पष्टीकरण केल. समजा श्रम (Labour) हा एकच उत्पादन घटक आहे आणि सर्व श्रमिक सारखे आहेत आणि दोन देशांमध्ये व्यापार खुला आहे उदा. इंग्लंड आणि पोर्तुगाल परस्पर व्यापाराने दोनही देशांचा फायदा होईल पुढील तक्त्यात दोनही देशातील उत्पादन खर्च दिलेला आहे.

(श्रमाच्या घटकांत उत्पादन खर्च)

देश / श्रमाचे घटक	दारु	कपडा
इंग्लंड	१२०	१००
पोर्तुगाल	८०	९०

वरील तक्त्यावरून दिसून येईल की दोनही वस्तूंचे उत्पादन खर्च पोर्तुगालच्या तुलनेने इंग्लंड मध्ये अधिक आहे. परंतु तुलनेत कापडाचे उत्पादन खर्च पोर्तुगाल पेक्षा कमी आहे. म्हणजेच पोर्तुगाल मध्ये

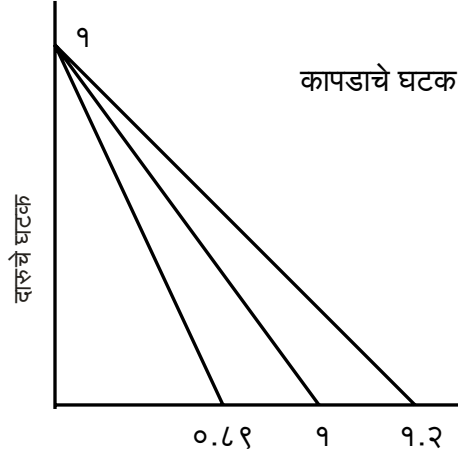
दारुचा १ घटक = ०.८८ कापडाचे घटक

आणि

इंग्लंड मध्ये दारुचा १ घटक = १.२ घटक कपडा

समजा इंग्लंडने दारुच उत्पादन बंद करायच ठरवल तर तिथले मोकळे झालेले किंवा बेकार झालेले श्रमिक कापडाच उत्पादन करू शकतील. इंग्लंड मध्ये दारुचा एक घटकाच उत्पादन कमी झाल तर १.२ घटक कापडाच उत्पादन वाढेल. तसेच पोर्तुगालने कापडाच उत्पादन बंद केल तर मोकळे झालेले श्रमिक दारुचे उत्पादन करू शकतील. व १ घटक कापडाच उत्पादन कमी झाल तर तिथे १.१ घटक दारुच्या उत्पादनाची भर पडेल. अशा प्रकारे दोनही देशातील एकूण उत्पादन २.१ घटक दारु व २.२ घटक कापड होईल. अशा प्रकारे दोनही देशांनी एकाच वस्तूच उत्पादन करण्याच ठरवल तर जगातील दोनही वस्तूंच्या एकूण उत्पादनात वाढ होईल. हे फायदे वैशिष्टीकरणाचे (Specialisation) व दोनही देशातील व्यापाराचे आहेत.

दुसरी गोष्ट म्हणजे प्रत्येक देश जर एकाच वस्तूचे उत्पादन करायला लागला (ज्याच उत्पादन खर्च तिथे कमी आहे) तर त्या देशाच्या निर्यातीत त्या वस्तूला अधिक चांगली किंमत मिळू शकेल व तो देश अल्पदरात दुसऱ्या देशातून दुसरा माल आयात करू शकेल. कारण जेव्हा इंग्लंड फक्त कापडाचे उत्पादन करेल तेव्हा तो आपले कापड पोर्तुगालला निर्यात करेल व तिथून दारुची आयात करेल. तसेच जेव्हा पोर्तुगाल फक्त दारुच उत्पादन करायला लागेल तेव्हा तो इंग्लंडहून स्वस्तात कापडाची आयात करेल. ही गोष्ट पुढील चित्रावरून अधिक स्पष्ट होईल.

पोर्तुगालला जर दारुचा एक घटक इंग्लंडला निर्यात करून ०.८९ घटकापेक्षा कमी कापड मिळाले तर व्यापार पोर्तुगालला फायदेशीर ठरत नाही या उलट जर इंग्लंडला दारुच्या एक घटकाच्या बदल्यात १.२ घटक कापड द्यावे लागले तर हा व्यापार इंग्लंडला फायदेशीर ठरणार नाही अशा प्रकारे व्यापाराच्या अटी किंवा वस्तूंच्या किंमती ठरतात उदा. जर दोनही देशांनी असे ठरविले की दारुच्या १ घटकाच्या बदल्यात कापडाचे एक घटक विकायचे तर पोर्तुगालला एक घटक दारु विकून ०.९९ घटक कापड अधिक मिळेल आणि इंग्लंडला ०.२ घटक दारु अधिक मिळेल. म्हणून हा व्यवहार दोनही देशांना फायदेशीर ठरेल. इंग्लंडला दारु स्वस्तात आयात करता येईल व पोर्तुगालला कपडा स्वस्तात आयात करता येईल. प्रत्यक्षात व्यापाराच्या अटी दोनही देशातील त्या त्या वस्तूंच्या, देशातील मागणी वर ठरतील.

एल्सवर्थनी असे म्हटलेल आहे की आयात निर्यात व्यापारामुळे प्रत्येक देशातील कच्चा मालाला बाजार पेट उपलब्ध होईल. सिंडलबर्गरच्या मते आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे प्रगत देशातील लोकांच्या व्यवसायातील कौशल्याला अधिक वाव मिळेल. मेर (Meier) ने दाखवून दिले की भांडवलाच्या निर्यातीमुळे दुसऱ्या देशातील (आयात करण्याच्या देशातील) आर्थिक प्रगतीला हातभार मिळेल. यंगनी दाखवून दिले की अशा व्यापारामुळे कृतीतून शिकण्याची (Learning by doing) संधी मिळेल. व त्या देशातील तांत्रिक प्रगतीला अधिक चालना मिळेल. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊनच रॉबर्टसननी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला प्रगतीच इंजिन (Engine of Growth) म्हणून संबोधले.

१२.३ व्यापाराचे संतुलन

व्यापाराचे संतुलन हे अर्थशास्त्रातील एक महत्त्वाची संकल्पना आहे. (BOP किंवा Balance of Payment) किंडल बर्गरच्या मते व्यापाराचे ताळेबंद म्हणजे एखाद्या विशिष्ट देशाच्या ठराविक काळातील जगातील इतर देशांशी झालेल्या सर्व आर्थिक व्यवहाराची पध्दतशीर नोंद. या ताळेबंदात त्या देशांनी परकीय व्यापारातून किती पैसे कमविले व परकीय देशांना त्याची देणी किती आहे. यांचा उल्लेख असतो. ज्या व्यवहारातून देशाला परकीय चलन प्राप्त होते त्याला जमेचा (Credit) व्यवहार म्हणतात. आणि ज्या व्यवहारातून देशाला परकीय चलनाचा देण निर्माण होत. त्याला खर्चाचा (Debit) व्यवहार म्हणतात. जे. ई. यानी यातील व्यवहारांची वर्गवारी केली. त्याच्या मते स्वतंत्र व्यवहार (Autonomous Transaction) म्हणजे स्वतः साठी केलेला व्यवहार . हे व्यवहार नागरिकांच्या कुठल्यातरी गरजा भागविण्यासाठी

केलेले असतात. उदा. मालाची निर्यात किंवा आयात ही उत्पादक किंवा ग्राहकाच्या हितासाठी केलेला व्यवहार असतो. तसेच सेवेचा वापर त्याच्या उत्पादकाच्या समाधानासाठी किंवा उत्पादन प्रक्रियेला मदत करण्यासाठी केलेला असतो. सोयीचा व्यवहार (Accommodating transaction) म्हणजे एकूण स्वतंत्र व्यवहारातील तफावत दूर करण्यासाठी केलेला असतो. उदा. एखादया देशाला जर इतर देशांची देणी देणे बाकी असेल तर त्या देशाला इतर देशाकडून कर्ज घेणे आवश्यक बनते. कारण त्या देशानी आयात केलेल्या मालाची किंमत त्यांनी परदेशांना केलेल्या निर्यातीच्या किंमतीपेक्षा अधिक असते. परदेशात जेव्हा उत्पन्न मिळविण्याच्या उद्देशाने, गुंतवणूक करण्याचा निर्णय घेतला जातो तेव्हा त्याला स्वतंत्र व्यवहार (Autonomous transaction) म्हणतात. जेव्हा एखादया देशाला इतर देशाला पैसे द्यायचे असतात तेव्हा तो देश इतर देशाकडून त्या साठी कर्ज घेण्याचा निर्णय घेतो. याला सोयीचा व्यवहार (Accommodating transaction) म्हणतात. कारण त्याचा उद्देश त्या देशाचे उत्पन्न व खर्चातील तफावत दूर करण्याचा असतो. परंतु घेतलेल्या कर्जावर व्याज देण्याच्या व्यवहाराला स्वतंत्र व्यवहार (Autonomous transaction) म्हटले जाते. व्यवहाराच्या प्रकारावरून ताळे बंदातील विविध आकड्यांची उपखान्यात विभागणी केली जाते. भारताच्या २००९ - १० च्या ताळे बंदावरून आपण या विविध गोष्टींचा विचार करू.

भारताचा २००९ - १० चा ताळेबंद किंवा देणीचा हिशेब (Balance of Payment)

	तपशील	कोटी ₹	अमेरिकन दशलक्ष \$
१	आयात (किंमत विमा + भाड) (CIF) = Cost + Insurance + Freight	१४,२३,०७९	३,००,६०९
२	निर्यात (बोटी पर्यंतचा खर्च) (FOB) = Free on Board	८,८२,२३३	१८२,२३५
३	दोघांमधील फरक (२ - १)	-५,६०,७४६	-१,१८,३७४
४	अदृश्य (Invisibles) निव्वळ सेवा	३,८०,१२०	७९,९९१
५	चालू खात (एकूण) (३ + ४)	-१,८०,६२६	-३८,३८३
६	भांडवल खात	२,४३,६४१	५१,१६७
अ	निव्वळ परकीय गुंतवणूक	६०,६७३	१३,२५९
ब	निव्वळ परदेशी कर्ज	६१,६७३	१३,२५९
क	निव्वळ बँकभांडवल	९,८४४	२,०८४
ड	निव्वळ कर्जावरील व्याज	- ४५२	- ९७
इ	इतर भांडवल	-६२,५७४	- १३,०१६

फ	चूकभूल देणे घेणे (Errors and Omissions)	७,२७१	१,५७३
७	एकूण भांडवल खात (अ ते फ)	२,४४,८६१	५१,८२४
८	एकूण शिल्लक (५ + ७)	६८,२३५	१३,४४१
९	पैशाची देव घेव (Monetary Movement)	- ६४, २३५	-१३,४४१
१०	एकूण राखीव देवघेव (Total Reserve Movement)	- ६४, २३५	- १३,४४१

संदर्भ : रिझर्व बँकेची हस्त पुस्तिका भारतीय अर्थव्यवस्थे संबंधी आकडे वारी.

अगोदर सांगितल्या प्रमाणे निव्वळ बाकी रकमेची उपखात्यात विभागणी केली जाते.

१) व्यापारातील फरक (Balance of Trade) किंवा असमतोल म्हणजे निर्यात व आयात त्यातील तफावत किंवा फरक, एखादा देश वस्तूंच्या आयातीपेक्षा अधिक निर्यात करित असेल तर व्यापारातील फरक अनुकूल आहे असे म्हटले जाते. या उलट एखादया देशाची आयात निर्यातीपेक्षा अधिक असेल तर व्यापारी फरक प्रतिकूल आहे असे म्हटले जाते. बऱ्याच देशाचा व्यापारी फरक त्या देशाला प्रतिकूल असतो. वरील तक्यावरून दिसून येते की २००९ – १० साली भारताचा व्यापारी तूट रु. ५.६०,७४६ कोटीची किंवा ११८३७४ दशलक्ष डॉलरची होती.

२) सेवा क्षेत्रातील व्यापारातील असमतोल – इथे त्या देशाच्या सेवा क्षेत्रातील निर्यात व आयातीचा फरक विचारात घेतला जातो. देशातील लोक जर परदेशी नोकरी करून घरी पैसे पाठवीत असतील तर त्या देशाला परकीय चलन प्राप्त होते. तसेच इतर देशांना आर्थिक तांत्रिक वगैरे सल्ले देऊन देश परकीय चलन मिळवू शकतो. परदेशीय प्रवासी देशात पर्यटनासाठी आल्यास परकीय चलन मिळतो. तसेच बँक सेवा, बोट वाहतूक, विमा सेवा, आधी दिलेल्या कर्जावरील व्याज अशा विविध मार्गाने परकीय चलन प्राप्त होते. या उलट परदेशी लोकांकडून सल्ला घेणे, परदेशी पर्यटनाला जाणे, परदेशी बोटीने माल वाहतूक करणे, बँक, विमा सेवा स्वीकारणे, परकीय कर्जावर व्याज देणे इत्यादी गोष्टीसाठी परकीय चलन मोजावि लागते २००९ – १० या साली भारताचा सेवा व्यापारातील फरक रु. ३,८०,१२० कोटीनी किंवा ७९, ९९१ दशलक्ष अमेरिकन डॉलरने अनुकूल होता.

३) चालू खात्यातील फरक

याचा अर्थ वस्तू व सेवा यांच्या एकूण निर्यात व आयातातील फरक. यावरून देशाच्या परकीय चलनाची स्थिती लक्षात येते. २००९ – १० साली भारताचा चालू खात्यातील फरक रु. १,८०, ६२६ कोटी किंवा ३८,३८३ दशलक्ष अमेरिकन डॉलरने प्रतिकूल होता.

४) भांडवली खात्यावरील फरक हा आकडा एखाद्या देशाच्या भांडवल निर्यात व आयात यातील फरक दाखवितो. या खात्यावर सहा प्रकारचे व्यवहार होतात.

१. परदेशी गुंतवणूक : म्हणजे परदेशी सरकार किंवा तिथल्या व्यक्तीने देशातील व्यवसायात केलेली भांडवलाची गुंतवणूक, देशीयांनी परदेशात पैसे गुंतविले तर त्याला खर्चाचा (Debit) व्यवहार म्हणतात. कारण आपल्या देशातील चलन परदेशाला पाठवावे लागते. या उलट परकीयांनी देशात केलेली गुंतवणूक म्हणजे जमा (Credit) व्यवहार कारण देशात परकीय चलनाची आवक होते.
२. परदेशी कर्ज : परदेशी व्यक्ती किंवा कंपनी किंवा सरकार कडून घेतलेले कर्ज. यामध्ये उधारीवर माल आयात केलेला असेल तर त्याचाही समावेश होतो.
३. बँक भांडवल म्हणजे व्यापारी बँकामध्ये आलेले परदेशी भांडवल किंवा भारतीय बँकानी इतर देशातील बँकामध्ये केलेली भांडवली गुंतवणूक.
४. रुपयांतील कर्जावरील व्याज : म्हणजे पूर्वीच्या सोव्हियेट रशियन देशाकडून घेतलेल्या कर्जावर रुपयांत दिलेले व्याज.
५. इतर भांडवल आयात व निर्यात : म्हणजे इतर कोणत्याही कारणाने भारतीय भांडवलाची २००९ - २०१० सालात झालेली आयात व निर्यात.
६. चूकभूल (E & O.E.) म्हणजे हिशेब लिहितांना झालेली चूक २००९ - २०१० साली भारतात अशा सहा बाबींवर झालेल्या भांडवलातील व्यवहाराचा आकडा रु. २,२४,८६९ कोटीचा किंवा ५९८२४ दशलक्ष अमेरिकन डॉलरचा होता.

५) एकूण शिल्लक

म्हणजे महसूली व भांडवली दोन्ही खात्यावर मिळून भारतात २००९ - १० साली झालेल्या व्यवहारातील फरक. ही रक्कम २००९ - १० सालासाठी ६४ २३५ कोटी रुपयांची किंवा १३,४४९ दशलक्ष अमेरिकन डॉलरची होती. भांडवलाच्या निव्वळ आयातीमुळे देशाच्या परकीय चलनाच्या साठ्यात भर पडते. जर देशाला आपल्याला आवश्यक तेव्हाही परकीय चलन स्वतःच्या परिश्रमाने मिळविता आले नाही, तर त्या देशाला जागतिक नाणे निधी (IMF) सारख्या संस्थाकडून त्यासाठी कर्ज घ्यावे लागते. नाणे व्यवहार म्हणजे परदेशी चलनाची किंवा सोन्याचा व्यवहार परकीय चलनाच्या बदल्यात देश केव्हाही सोन देऊ शकतात. हा व्यवहार, प्रत्यक्षात देशाच्या केंद्रीय बँकेमार्फत (रिझर्व बँक) चालतो. एकूण आयात व निर्यातीतील फरकातील व्यवहार केंद्रीय बँक पूर्ण करते. (वस्तू व सेवा) हा फरक चालू खात्यात प्रतीकूल असेल तर तो भांडवली खात्यातील अनुकूल रक्कमेतून (Surplus) भागविला जातो. काही वेळा या उलट परिस्थिती ही असू शकते. म्हणजे भांडवली खात्यातील फरक प्रतिकूल असतो तर चालू खात्यातील फरक अनुकूल असतो. चालू खात्यातील तूट भरून काढण्यासाठी इतर देशाकडून किंवा आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीकडून कर्ज घेतले जाते. अशावेळी देशाच्या भांडवली खात्यातील फरक अनुकूल असतो. अशा प्रकारे देशाच्या चालू किंवा भांडवली खात्यातील फरक अनुकूल किंवा प्रतिकूल असू शकतो व एकूण ताळे बंद जुळविला जातो.

तुमची प्रगती तपासा

१. देशाच्या इतर राष्ट्रांशी झालेल्या सर्व आर्थिक व्यवहाराची नोंद ताळे बंदात असते.
२. ताळे बंद नेहमी जुळतो कारण त्यासाठी परस्पर सहाय्यक व्यवहार केले जातात.
३. भांडवल खात्यातील व्यवहार नेहमी दीर्घ मुदतीच्या असतात.

१२.४ ताळे बंदातील तुटीचे प्रकार किंवा कारणे

देशाच्या देणी व घेणीचा हिशेब (Balance of Payments) नेहमीच जुळेल असे नाही. एखादया देशाचा एखादया ठराविक काळात दोन्ही मध्ये फरक असू शकतो. त्याला काही विशिष्ट तात्पुरत कारण असू शकते. (Mechlup) मॅचलप यांच्या मते सतत एखादया देशाच्या देण्या घेण्याच्या आकडयामध्ये तफावत असेल तर अशी परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. जास्त वेळा तूटच दिसून येत असल्यामुळे अर्थ शास्त्रात मुख्यतः तुटीची कारणे व त्यावरील उपाय यांचाच मुख्यतः अभ्यास केला जातो. किंडलबर्गर यांच्या मते याला मुख्यतः तीन कारणे असू शकतात.

१. **व्यापारी चक्रामुळे निर्माण (Trade cycle) होणारी तूट** - यामध्ये व्यापारी चक्रामुळे निर्माण होणाऱ्या तफावतीचा विचार केला जातो. भरभराटीच्या काळात निर्याती पेक्षा आयात अधिक असू शकते. कारण देशातील किंमती वाढल्यामुळे निर्यातीत घट होते. आणि व्यापारात तूट निर्माण होते. या उलट मंदीच्या काळात निर्यातीत वाढ होते व आयातीत घट होते कारण परदेशातील वस्तूच्या किंमतीत वाढ झालेली असते. देशातील किंमती उतरल्यामुळे निर्यातीला चालना मिळते. अशी तफावत दूर करण्यासाठी काही खास प्रयत्न करण्याची गरज पडत नाही. कारण देशातील आर्थिक धोरण त्याची काळजी घेते. जेव्हा आपण दोनच देशांचा विचार करतो तेव्हा ज्या देशात व्यापारी चक्र अधिक प्रभावी असते, त्या देशातील असमतोल अधिक असतो.
२. **ऐहिक (Secular) असमतोल** – हा प्रकार विकसनशील देशात अधिक दिसून येतो. विकसनशील देशात उपलब्ध भांडवलापेक्षा गुंतवणूकीच्या संधि अधिक असतात. अशा देशांना बऱ्याच काळापर्यंत म्हणजे जोपर्यंत त्याच्या निर्यातीचा आकड आयातिपेक्षा अधिक होऊन भांडवल उपलब्धता पुरेशी होत नाही. तो पर्यंत इतर देशाकडून कर्ज घेणे भाग पडते. देशाची जशी जशी प्रगती होत जाईल तशी देशाच्या आर्थिक परिस्थितीत

सुधारणा होऊन कर्जाची परत फेड करणे शक्य होते. इथे सुध्दा असमतोल दूर करण्यासाठी काही खास वेगळे प्रयत्न करण्याची गरज पडत नाही.

३. **रचनात्मक (Structural) असमतोल-** अशा प्रकारचा असमतोल आर्थिक स्थितीच्या एखाद्या किंवा ठराविक विभागावरच होताना दिसून येतो. परंतु व्यापारी चक्र किंवा ऐहिक असमतोलाचा परिणाम संबंध अर्थ व्यवस्थेवर होतो. किंडल बर्गरनी दोन प्रकारच्या रचनात्मक असमतोलाचा विचार मांडलेला आहे.

अ) वस्तूंच्या बाजारातील रचनात्मक असमतोल - याचा परिणाम विशिष्ट विभागावर होतो. काही वस्तूंच्याच मागणी व पुरवठ्यात बदल झालेला असतो. उदा. प्लास्टिकच्या आगमनामुळे तागाच्या (Jute) मागणीवर झालेला विपरीत परिणाम किंवा कृत्रिम धाग्याच्या प्रवेशामुळे सूती कापडयांच्या उत्पादनावर झालेला परिणाम ही काही ठळक उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. तसेच आकस्मिकरीत्या झालेली शेती उत्पन्नातील घट, कच्च्यामालाचा तुटवडा किंवा मोठ्या उद्योगातील कामगारांचा प्रलंबित संप वगैरेच्या वेळी देशाला सक्तीने आयातीत वाढ करावी लागते. अशा वेळी परकीय देणीत मोठ्याप्रमाणावर वाढ होते. काहीवेळा देशाला सेवा क्षेत्रात तोटा निर्माण होतो. उदा सुएज कालवा बंद झाल्यामुळे इजिप्तमध्ये निर्माण झालेली परिस्थिती, कांगो मधील तांब्याच्या खाणी बंद झाल्यामुळे बल्जियम मध्ये निर्माण झालेली परिस्थिती किंवा आखावी देशात निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे भारतावर झालेले परिणाम, काही खास उदाहरणे म्हणून सांगता येतील.

ब) उत्पादन घटकांच्या बाजार पेठेतील असमतोल उत्पादन घटकांच्या उपलब्धतेचा परिणाम त्यांच्या किंमतीवर झालेला काही वेळा दिसून येत नाही. उदा. सरकार कामगारांना संरक्षण देण्यासाठी त्यांच्या किमान मजूरीत वाढ करते. अशा वेळी श्रमावरील खर्चात (Labour cost) भांडवलावरील खर्चाच्या तुलनेने वाढ होते. अशावेळी उत्पादक कमी कामगार नोकरीवर ठेऊन अधिक भांडवलाची गुंतवणूक करतात. म्हणजेच स्वयंचलित यंत्रांची खरेदी करतात किंवा अधिक कच्चा माल परदेशातून मागवितात. अशामुळे उत्पादनाच्या रचनेत बदल होतो. परदेशी देणीत प्रचंड वाढ होते. भारत व इतर विकसनशील देशात अशी परिस्थिती बऱ्याच वेळा निर्माण झालेली आहे.

क) चलन फुगवट्यात सतत वाढ झाल्यामुळे किंमती वाढत जातात. निर्यात वस्तू महाग झाल्यामुळे त्यांना परदेशात मागणी कमी होते आणि आयात वस्तू स्वस्त ठरतात व आयातीत वाढ होते व व्यापारात असंतुलन निर्माण होतो, अनेक विकसनशील देशातील सततची चलनवाढ त्यांच्या निर्यात व्यापार घटण्यास कारणीभूत ठरते.

ड) भांडवल अचानकपणे काढून घेण्यामुळेही रचनात्मक असमतोल निर्माण होतो. १९३० मध्ये युरोपीय देशातील भांडवल इतर देशांनी एकदम काढून घेतल्यामुळेही उत्पादनात घट होऊन बेकारीत वाढ होऊन त्याची परिणती दुसऱ्या महायुद्धात झाली. तसेच भारत इजिप्त व लॅटिन अमेरिकेतील स्वातंत्र्य चळवळीमुळे राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. त्यामुळे इतर देशांनी आपली गुंतवणूक काढून घेतली. त्याचा अर्थव्यवस्थेवर कायमचा विपरीत परिणाम झाला. अलिकडच्या काळात चीन हाँग काँगमध्ये कम्युनिस्ट शासन लागू करील या भीतीने इतर देशांनी तिथल आपल भांडवल काढून घेतल. देशाच्या चलनाच्या किमतीत सतत घट झाली तरी सुध्दा

इतर देश आपल भांडवल काढून घेतात. म्हणून देशाची केंद्रीय बँक चलनाची किंमत स्थिर राखण्यासाठी सतत प्रयत्न करीत असते.

४) मूलभूत असमतोल (Fundamental Disequilibrium)

जागतिक नाणेनिधीच्या मते मूलभूत असमतोल हा महत्वाचा असमतोल, म्हणून त्यावर खास लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे. जेव्हा देशांत पुढील गोष्टी आढळतात तेव्हा तिथे मूलभूत असमतोल निर्माण झालेला आहे असे म्हटले जाते.

१. देशातील चलन फुगवट्यात सातत्याने वाढ होत आहे.
२. राष्ट्रीय उत्पादनाच्या तुलनेने अर्थिक तूट सतत ३% पेक्षा जास्त असणे .
३. चलन विनिमय दर अधिक असणे.
४. उत्पादन घटकांच्या बाजार पेठेतील तफावत उदा. श्रमिकांच्या सीमांत (Marginal) उत्पादकते पेक्षा मजुरी अधिक असणे किंवा भांडवलाच्या उत्पादकतेपेक्षा अधिक किंमत भांडवलाला मोजावे लागणे.
५. मागणीतील बदलामुळे परदेशी पर्याय वस्तू बाजारात येणे किंवा नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे यामुळे परदेशातील बाजार पेठेत घट होणे किंवा भारत परदेशी बाजार पेठ गमावणे, इजिप्तला आपल्या कापूस निर्यातीची बाजार पेठ गमवावी लागणे व घनाला आपली निर्यात पेठ गमवावी लागणे ही काही ठळक उदाहरणे आहेत.
६. सतत परकीय भांडवलाचा होणारा प्रवेश.
७. परदेशात सतत कर्ज उभारणे
८. देशांतर्गत व्यापार नीतीतील व औद्योगिक नीतीतील होणारे बदल वगैरे

तुमची प्रगती तपासा.

१. व्यापारी चक्रामुळे असमतोल निर्माण होतो.
२. विकसनशील राष्ट्रात रचना असमतोल नेहमी होताना दिसून येतो.
३. उत्पादन घटकांच्या बाजार पेठेतील बदलामुळे रचनात्मक असमतोल निर्माण होतो.
४. किंमत वाढीमुळे निर्यातीत घट होते व आयातीत वाढ होते.

१२.५ ताळेबंदातील असमतोल दूर करण्यासाठीच्या उपाय योजना किंवा विविध पध्दती.

आधी पाहिल्या प्रमाणे असमतोल हा दोन ही प्रकारचा असतो, म्हणजे तूट असणे किंवा शिल्लक असणे तरीही अर्थ शास्त्रात तुटीवरच्याच उपायांचा विचार केला जातो. कारण तूट दूर करणेच अधिक अवघड आहे. आता आपण देणी मधील तूट दुरुस्त करण्यावरील उपाय योजनांचा विचार करू या उपायांचे दोन प्रकार सांगितले जातात. आर्थिक उपाय व इतर किंवा आर्थिकेतर किंवा वित्तेत उपाय.

१) **आर्थिक उपाय** : हे उपाय पैशाच्या मागणी व पुरवठा, व्याजदर कर्जाची उपलब्धता व विनिमय दर यात बदल घडवून आणून निर्यात व आयातीतील फरक दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न करतात. आता आपण या उपाय योजनांचा तपशील पाहू.

- **किंमत कमी करणे (Deflation) किंवा चलन संकोच**

या पध्दतीत ज्या देशातील व्यापारात असमतोल असतो त्या देशातील केंद्रीय बँक अधिक कर्ज रोख्यांची विक्रीकरून चलनातील पैसा काढून घेण्याचे किंवा कमी करण्याचे प्रयत्न करते. पैशाच्या पुरवठ्यात यामुळे घट होते. केंद्रीय बँक सरकारला कर्ज देणे कमी करते कारण अर्थ संकल्पातील तुटीमुळे वस्तू व सेवांना अधिक मागणी निर्माण होते. रिझर्व बँक बँक दरात वाढ करते ज्यामुळे एकूण कर्जावरील व्याजदरात वाढ होते. त्यामुळे बँकाच्या कर्जात घट होते. अशा प्रकारे एकूण खर्चात व गुंतवणूकीत घट झाल्यामुळे वस्तूंच्या आयातीवर मर्यादा येतात. याचवेळी देशांतर्गत किंमतीची पातळी कमी होते आणि निर्यात किंमत कमी झाल्यामुळे निर्यातीला चालना मिळते. व्यापारातील तूट भरून निघते. परंतु १९३० च्या मोठ्या मंदीनंतर या पध्दतीचा वापर फारसा केला जात नाही.

- **चलनाच मूल्य कमी करणे (Depreciation)**

इथे देशांची केंद्रीय बँक चलनाचे दर कमी होऊ देते. जेव्हा आयातीत वाढ होते आणि निर्यातीत घट होते. देशाच्या चलनाची मागणी कमी होते. बाजारात त्याची किंमत कमी होते. आणि परकीय चलनाच्या किंमतीत वाढ होते. त्यामुळे विनिमय दरात घट होते. चलनाच्या दरात घट झाल्यामुळे आयात कमी होते आणि निर्यातीत वाढ होते. परंतु या पध्दतीचा सहसा वापर केला जात नाही. कारण चलनाच्या दरात सतत घट झाली तर इतर देश आपल भांडवल काढून घ्यायला लागतात व देशाच्या व्यवसायावर विपरीत परिणाम होतो. इथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की एका चलनाच्या विनिमय दरात घट झाली तर त्याच वेळी इतर देशाच्या चलनाच्या दरात वाढ होऊ शकते. ही गोष्ट त्या त्या चलनाच्या मागणी व पुरवठ्यावर ठरते. आणि चलनातील सद्दा व्यवहाराला चालना मिळते. १९९८ साली आशियात अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती.

- **चलनाच अवमूल्यन (Devaluation)**

इथे देशाची केंद्रीय बँक आपल्या चलनाच्या अधिकृत दरात कपात करते. प्रत्येक देश आपल्या चलनाचा दर सोन्यात जाहीर करतो. जेव्हा एखाद्या देशाचा सतत तूट सहन करावी

लागते. तेव्हा त्या देशाची केंद्रीय बँक आपल्या चलनाच्या दरात कपात करते. १९४६ सालापासून आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीच्या सदस्यांना आपल्या चलनाच अवमूल्यन करण्या आधी त्या संस्थेची पूर्व परवानगी घेणे बंधनकारक आहे. जून १९९१ मध्ये भारताने आपल्या चलनाच्या दरात कपात केली कारण, तेव्हा देशाच्या आयात निर्यातीतील तूट खूप वाढली होती. चलनाच्या अवमूल्यनाच्या वेळी त्या देशाच्या चलनाचा दर इतर ज्या ज्या देशांसी त्याचा व्यापार असेल त्या सर्व देशांच्या चलनाच्या तुलनेत या देशाच्या चलनाची किंमत कमी होते. त्यामुळे या सर्व देशाला माल पुरवणाऱ्या व या देशातून माल खरेदी करणाऱ्या सर्व देशांच्या आयात निर्यात व्यापारावर सारखाच परिणाम होतो. अवमूल्यनाच्या उपाया मागे काही तत्त्वे आहेत. त्यांना मार्शललर्नर अटी म्हणतात. या अटींचा आपण प्रथम अभ्यास करू. या अटी प्रमाणे ज्या देशाच्या निर्यात व आयातीची मागणी लवचिक असते, तेव्हाच त्या देशाने चलनात अवमूल्यन कराव. हे पुढील प्रमाणे सूत्रात मांडल जात..

$$aB = (ex - em) > 1$$

वरील समीकरणात ab म्हणजे अवमूल्यनामुळे झालेल्या व्यापारातील तुटीचा दर ex म्हणजे अवमूल्यन करणाऱ्या देशाच्या निर्यातीतील लवचिक पणा em म्हणजे त्या देशाच्या आयातीतील लवचिकपणा. या दोन्ही लवचिकपणाची बेरीज एकापेक्षा अधिक असेल तरच चलनाच्या अवमूल्यनामुळे त्या देशाला फायदा होऊ शकतो. ही गोष्ट पुढील उदाहरणावरून अधिक स्पष्ट होईल.

समजा भारताच्या निर्यातीतील लवचिक पण २.१ व आयातीतील लवचिकपणा २.४ असेल तर ७.५% नी रुपयांत अवमूल्यन केल्यास भारताच्या निर्यातीत १५.७५% वाढ होईल व आयातीत १८% नी घट होईल. भारताची व्यापारी तूट ३३.७५% सुधारेल. परंतु चलनाच अवमूल्यन करताना अधिक दक्षता घेतली पाहिजे त्याची कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

(अ) स्पर्धात्मक अपमूल्यन – एक देश जेव्हा आपल्या चलनात अवमूल्यन करते तेव्हा त्याच्याशी व्यापार करणारे इतर देशही त्याच उपायाचा वापर करू शकतात. अशा परिस्थितीत एकूण व्यापारात घट होते. कारण एक देशाची निर्यात म्हणजे दुसऱ्या देशाची आयात. १९३० मध्ये प्रत्यक्षात असे घडलेले आहे. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय नाणे. निधी विविध चलनांचा विनिमय दारात स्थिस्त राखण्याचे प्रयत्न करते.

(ब) व्यापाराचे स्वरूप - अवमूल्यन तेव्हाच यशस्वी होते जेव्हा देशाच्या आयात व निर्यात व्यापारात लवचिकता असते. परंतु बऱ्याच विकसनशील राष्ट्रांच्या आयातीत तेल, खत, यंत्र सामुग्री या सारख्या आवश्यक वस्तूंचाच भरणा असतो या वस्तूंच्या मागणीत लवचिकता नसते, हे देश प्राथमिक वस्तूंची निर्यात करतात ज्यांची मागणी स्थिर असते किंवा घटत जाते. अशा परिस्थितीत अवमूल्यनामुळे व्यापारातील असमतोल आणखील वाढण्याचीच शक्यता असते.

(क) वक्र –असे दिसून येते की जेव्हा एखादा देश आपल्या चलनाच अवमूल्यन करतो तेव्हा त्याचा व्यापारातील असमतोल लगेच अधिक बिघडतो . कारण नवीन किंमतीला मागणी व पुरवठ्याला जुळवून घ्यायला थोडा वेळ लागतो. या मध्यंतरीच्या काळात अवमूल्यनामुळे निर्यातीच्या उत्पन्नात घट होते व आयातीच बिल मात्र वाढत. व्यापारातील असमतोल दूर

व्हायला किंवा सुधारायला किमान तीन महिन्याची मुदत लागते. या मध्यंतरीच्या काळात सरकारने व्यापारात हस्तक्षेप करू नये. १९६६ जून मध्ये जेव्हा भारताने रुपयाच अवमूल्यन केल तेव्हा त्याचा तात्काळ परिणाम व्यापारातील असमतोल बिघडण्यातच झाला. सरकारने व्यापाराच्या वृद्धीसाठी जी जी नवीन धोरणे योजली होती ती राजकीय दबावामुळे बदलावी लागली.

ड) सट्टाव्यापार (Speculation)असे दिसून आलेले आहे की अवमूल्यनानंतर आणखीन अवमूल्यन होईल अशी लोकांना भीती वाटते. म्हणून केंद्रीय बँकांनी या बाबतीत आवश्यक ती दक्षता घ्यावी व लोकांच्या मनातील भीती दूर करावी. १९७० व १९८० मध्ये अनेक लॅटिन अमेरिकन देशात प्रत्यक्षात असे घडलेले आहे.

इ) विनिमय नियंत्रण

या पध्दतीत केंद्रीय बँक दुर्मिळ परकीय चलनाचा वापर ठराविक गोष्टीसाठीच वापरण्याची बंधने आणते. तसेच आपला व्यवहार असलेला विविध देशांसी ठराविक विनिमय दरानेच आयात व निर्यात करण्याचे खास करार करते. तसेच विविध वस्तूंच्या आयातीसाठी वेग वेगळे विनिमय दरही ठरवून देते. बऱ्याच काळापर्यंत या पध्दतीचा वापर विविध देशांनी केलेला आहे. परंतु अलिकडे आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीने यातल्या बऱ्याच गोष्टींवर बंधने आणलेली आहेत.

२) वित्तेतर (Non monetary) उपाय

इथे व्यापारातील असमतोल दूर करण्यासाठी आयातीत कपात करून निर्यातीत वाढ करण्याचे प्रयत्न केले जातात. त्यातील काही महत्वाचे उपाय पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

अ) आयात व निर्यातीवर कर (Tariffs)

आयात व निर्यातीवर कर लागू करण्यात येतात. निर्यातीवर कर लादल्यास त्याला निर्यात कर म्हणतात. परंतु सर्व साधारण पणे निर्यातीवर कर लावीत नाहीत. कारण त्यामुळे वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होऊन निर्यातीत घट होते. नेहमी आपल्या वस्तूंना परदेशात अधिक किंमत मिळत असते. ती गमावण्याचे प्रयत्न कोणतेही राष्ट्र सहजा सहजी करीत नाही. आयातीवर कर लादल्यास त्याला आयात कर म्हणतात. त्यामुळे किंमतीत वाढ होऊन आयातीत घट होते. म्हणून ही पध्दत सर्वत्र वापरली जाते. या शिवाय आयाती वरील कर बऱ्याच देशांना उत्पन्न वाढविण्याचे एक साधन वाटते. काही ठिकाणी आपल्या देशावाटे दुसऱ्या देशात जाणाऱ्या मालावर ही कर लादला जातो. (Transit duties) हा माल आपल्या देशात विकण्यासाठी नसतो. १९९० पासून अनेक देशांनी आपला व्यापार खुला करण्याचा प्रयत्न सुरू केलेला आहे. त्यामुळे अशा कराची पध्दत आजकाल फारशी वापरली जात नाही. आणि वेग वेगळ्या दराने कर आकारण्यावर आजकाल जागतिक व्यापार संघटनेची बंधने आहेत. वेग वेगळ्या देशांना वेग वेगळ्या दराने कर आकारणे आजकाल शक्य नाही.

ब) कोटा किंवा प्रमाण ठरवून देणे.

इथे व्यापाराचे प्रमाण म्हणजे कितीचा व्यापार करायचा यावर बंधने आणली जातात. व्यापारासाठी ठराविक वजन किंवा संख्या आधीच ठरवून दिली जाते. त्यामुळे आयात

करण्यासाठी सरकारची परवानगी घेण्याची पध्दत अमलात आणली जाते. किंवा ठराविक वस्तूसाठी किती परकीय चलन वापरायचे हे ठरवून दिले जाते. ही ही पध्दत आजकल कालबाध्य झालेली आहे कारण जागतिक व्यापार संघटनेने कोटा पध्दत रद्द केलेली आहे.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- १) चलनाच मूल्य बाजारातील परिस्थितीमुळे कमी होते.
- २) चलनाच्या अवमूल्यनामुळे या देशांसी व्यवहार करणाऱ्या सर्व देशातील मालाच्या निर्यातीवर सम प्रमाणात होतो.
- ३) अवमूल्यनामुळे व्यापारातील असमतोल लगेच कमी होत नाही.

१२.६ प्रश्न

- १) आंतरराष्ट्रीय व्यापाराने होणारे फायदे सांगा
- २) आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील असमतोलाची विविध कारणे सांगा.
- ३) आंतरराष्ट्रीय असमतोल दूर करण्याच्या विविध वित्तीय पध्दतीचे परीक्षण करा.

भारतीय व्यापारातील असमतोल व जागतिक व्यापार संघटनेशी झालेले करार.

रचना

- १३.० उद्दिष्टे
- १३.१ विषय परिचय
- १३.२ व्यापारातील असमतोल
- १३.३ जागतिक व्यापार संघटनेशी झालेले विविध करार
- १३.४ प्रश्न

१३.० उद्दिष्टे

- १९९१ पासून झालेला भारतीय व्यापारातील असमतोल समजून घेणे.
- जागतिक व्यापार संघटनेशी विविध विषयावर झालेले करार जाणून घेणे.

१३.१ विषय परिचय

१९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला. तेव्हा पासून भारताच्या आयात निर्यात व्यापारात सतत तूट अनुभवली जात आहे. १९४० व १९५० च्या दशकात ती तूट भरुन काढण्यासाठी भारत बँक ऑफ इंग्लंड मधील आपल्या राखीव निधीचा (Sterling Balance) वापर करू शकला. १९६० च १९७० च्या दशकातील तूट परदेशातील भारतीयांनी देशात आपल्या नातेवाईकांना पाठविलेल्या पैशातून काही प्रमाणात तरी भरुन काढणे शक्य झाले. १९८० च्या दशकात अशी तूट काही प्रमाणात भरुन काढण्यासाठी इतर देशांतून कर्ज घेण्यात आले. परंतु १९९० मध्ये मात्र मोठे संकट निर्माण झाले. भारताला आपली देणी वेळेवर देणे अशक्य झाले. देशाला आणखीन कर्ज काढून व्यापारातील तूट भरुन काढणे ही अशक्य झाले. त्यामुळे जून १९९१ मध्ये देशाला आर्थिक सुधारणा अमलांत आणणे आवश्यक झाले. त्यातील महत्वाच्या सुधारणा या व्यापारी नीतीतील बदलाच्या संदर्भात होत्या. या नवीन आर्थिक धोरणांचा परिणाम म्हणून १९९१ नंतर व्यापारी तुटीच्या दिशेत लक्षणीय बदल झालेला दिसून येतो.

१३.२ भारताच्या व्यापारी तुटीची आकडेवारी.

या संबंधातील महत्वाचे मुद्दे स्पष्ट करण्यासाठी पुढील तक्त्यात काही निवडक वर्षातील व्यापारातील तुटीचे आकडे देण्यांत आलेले आहेत.

भारताच्या व्यापारातील तूट
रुपये कोटीत

तपशील	वर्षे १९९०-१९९१	वर्षे १९९०-१९९१	वर्षे १९९०-१९९१
१ वस्तूंची निर्यात	४४,९२३	२,०७,८५२	८,६२,३३३
२ वस्तूंची आयात	५१,४१७	२,६४,५८९	१४,२३,०७९
३ अ. फरक १ - २	-६,४९४	-५६,७३७	-५,६०,७४६
३ अद्यश्य निव्वळ (सेवा क्षेत्र)	४,२५९	४५,१३९	३,८०,१२०
३ ब चालू खाते (३ अ)	-२,२३५	-११,५९८	-१८०,६२६
४ निव्वळ परकीय गुंतवणूक	३३९	२६,७४४	२,४२६४१
५ निव्वळ परकीय मदत	९,९२७	२,००२	१३,६१२
६ त्यापैकी निव्वळ व्यापारी कर्ज	३,८२२	२२,४५७	४८,०६१
७ निव्वळ बँक भांडवल	१,३४९	- ९१४४	९,८४४
८ रुपयांतल्या कर्जावरील व्याज (Debt Servicing)	- २,७८५	- २७६०	- ४५२
९ इतर भांडवल	२,५४३	१,३११	-६२,५७४
१० चूकभूल (E & O.E)	-३००	-१३६९	-७२७१
क भांडवल खात (४ ते १०)	९,८०९	३९,२४१	२,४४,८६१
११ एकूण शिल्लक	७,२७४	२७,६४३	६४,२३५
१२ पैशाचा प्रवास (Monetary Movement)	-७,२७४	- २७,५२८	- ६४,२३५
म्हणजे घट + म्हणजे वाढ			

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की १९९१ मध्ये रु. ४४,९२३ कोटी असलेली निर्यात २००९ - १० मध्ये रु. ८,२६,३३३ कोटी पर्यंत वाढली. म्हणजे सरासरी दराने वर्षाचा १७.३३% ची वाढ. त्याच काळात आयात ५१,४१७ कोटी रुपयावरून १४,२३,०७९ कोटी रुपये झाली. म्हणजे सरासरी वार्षिक वाढ २८.८५%. अशा प्रकारे आयात व निर्यातीतील तूट जी १९९१ - ९२ मध्ये ६,४९४ कोटी रुपयांची होती ती २००९ - १० मध्ये ५,६०,७४६ कोटी वर गेली. राष्ट्रीय उत्पादनाशी तुलना केल्यास १९९१ - ९२ मध्ये निर्यात ६.९ होती ती २००९ - १० मध्ये १३.२ % वर गेली. २००० - ०१ नंतर देशाच्या निर्यातीत राष्ट्रीय उत्पादनाशी असलेली टक्केवारी झपाट्याने वाढली. या वरून आर्थिक रचनेतील रचनात्मक बदल लक्षात येतो. २०००-०१ सालापासून उत्पादनातील फार मोठा भाग निर्यात व्हायला सुरुवात झाली. आयातीच्या आकडेवारीतही असाच बदल दिसून येतो. १९९१ - ९२ मध्ये आयात राष्ट्रीय

उत्पादनाच्या (G.D.P.) ७.९% होती ती २०००- १० मध्ये २१.७% पर्यंत वाढली. याला कारण अनेक चैनीच्या वस्तूंच्या आयातीला परावानगी देण्यात आली जसे कार, दारू, वगैरे. अर्थ व्यवस्था खुली झाली. जलद गतीने विकास होणाऱ्या देशात जगात आज भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. भारताच्या आयातीत फार मोठ्या प्रमाणाने वाढ होत गेलेली दिसून येते. परंतु याच काळात अजेटिंना मधील बँकातील संकट, जगातील एकूण आर्थिक विकासात झालेली घट, १९९८, २०००, २००१ - ११ या वर्षातील आर्थिक क्षेत्रात अनेक पेच -प्रसंग निर्माण झालेले पाहायला मिळतात. त्यामुळे भारतीय मालाला परदेशीय बाजार पेटेत असलेली मागणी घटली. त्यामुळे आर्थिक सुधारणा नंतरच्या काळात व्यापारी तूट जी १९९१ - ९२ मध्ये राष्ट्रीय उत्पादनाच्या १ % होती ती २००० - ०१ मध्ये २.७ % झाली व पुढे २००१ - १० मध्ये ८.६ % वर गेली. अशा प्रकारे व्यापारातील तूट आर्थिक सुधारणा नंतरच्या काळात सतत वाढत गेली.

अहश्य निर्यातीत म्हणजे सेवा अपेत्रात मात्र वाढ होत गेली. १९९१ - ९२ मध्ये निर्यात ४२५९ मोठी रुपयांची होती ती २००१ - १० मध्ये ३,८०,१२० कोटी रुपयांची झाली. वार्षिक वाढीचे सरासरी प्रमाण २४.११ % पडते. राष्ट्रीय उत्पादनाच्या तुलनेत सेवा क्षेत्रातील निर्यात जी ०.७% होती ती याच काळात ५.८% वर गेली. २०००-०१ नंतरही या क्षेत्रातील वाढ कायम राहिली.

चालू खात्यातील तूट १९९१ - ९२ ते २००० - ०१ पर्यंत १.१ % होती. परंतु २००१ - ०२ ते २००३ - ०४ या तीन वर्षात मात्र तूट जाऊन शिल्लक (Surplus) निर्माण झाली. चालू खात्यात पुढे परत तूट येत गेली आणि ती सरासरी १.६% एवढी राहिली. अशाप्रकारे सेवाक्षेत्राने आर्थिक सुधारणा नंतरच्या काळातील वस्तूंच्या निर्यातीतील बहुतांश तूट भरून काढली.

भांडवली खात्याची परिस्थिती मात्र सतत चिंतेचा विषय राहिलेला आहे. भारतातील परदेशीय निव्वळ गुंतवणूक जरी १९९१ - ९२ मध्ये ३३९ कोटी रुपयांची होती ती २००१ - १० मध्ये २,४३,६४१ कोटी रुपयांवर गेली असली तरीही ती राष्ट्रीय उत्पादनाच्या फक्त १.४% आहे. त्यामुळे विकासासाठी परकीय गुंतवणूकीला चालना देण्याचे सरकारचे प्रयत्न फारसे यशस्वी झालेले दिसत नाहीत असेच म्हणावे लागेल. भारताच्या आर्थिक धोरणात नसलेल सातत्य नोकरशाहीची दप्तर दिरंगाई आणि जागतिक प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिती या गोष्टी याला कारणीभूत समजली जातात. टी. एन्. श्रीनिवास्नना वाटते की भारतातील आर्थिक निर्बंध खूप जाचक आहेत. त्यामुळे परकीय भांडवल भारतात यायला फारसे उत्सुक नाही. जी काही परकीय गुंतवणूक या काळात झालेली आहे, ती बहुत करून चैनीच्या वस्तूंच्या निर्मितीत झालेली आहे. त्यामुळे मागणीत स्थिरता दिसून येते.

परदेशाच्या मदतीचा आकडा जो १९९१ - ९२ मध्ये ९,९२७ कोटी रुपयांचा होता तो २००१ -१० मध्ये १३,६१२ कोटी रुपयांवर गेला. याच काळात परकीय व्यापारी कर्जाचा आकडा ३,८२२ कोटी वरून ४८,०६१ कोटी रुपयांवर गेला. परकीय कर्जाचा आकडा राष्ट्रीय उत्पादनाच्या तुलनेने जो २.१ % होता तो २००१ - १० मध्ये २.६% वर गेला. या संदर्भात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कर्जा वरील व्याजाचा बोजा (Servicing Burden) १९९० - ९१ मध्ये जो ३५.३ % होता तो, २०००-०१ मध्ये १६.६% पर्यंत खाली आला व २००१ -१० मध्ये

आणखीन कमी होऊन ५.५% वर गेला. याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारत अजूनही दीर्घ मुदतीच्या कर्जावर अधिक भर देतो. परंतु २००५ – ०६ नंतर अल्पमुदती कर्जाच्या आकड्यात वाढ होत गेली. त्यामुळे ही देणी फेडण्यासाठी अल्पवधीतच पैशाची गरज निर्माण झाली. त्यामुळे परकीय चलनाच्या विनिमय दरातील अस्थिरता आणि आयात निर्यातीतील वाढती तफावत यांचा व्यापारी तुटीवर विपरीत परिणाम झाला. परदेशातील स्थितीही प्रतिकूल असताना. यांची जुळवा जुळव करणे अधिक अवघड बनते. परकीय देणीतील बहुतांश भाग परराष्ट्रांच्या सरकारकडून घेतलेले कर्ज व अनिवासी भारतीयांनी ठेवलेल्या ठेवीच्या स्वरूपात आहे.

निव्वळ बँक भांडवल आवक १९९१ – ९२ मध्ये जी १३४९ कोटी रुपया वरून २००९ – १० साली ९,८४४ कोटी रुपयापर्यंत वाढली. परंतु २०००-०१ व २००७ – ०८ साली परकीय देशात उद्भवलेल्या संकटामुळे भांडवलाची निर्यात झाली सोव्हियेट समूहातील देशाबरोबरच्या भारतीय व्यापारात घट झाल्यामुळे कर्जावरील रुपयातील व्याजाच्या बोजात घट दिसून आली. १९९१ – ९२ मध्ये तो बोजा २५४३ कोटी रुपयांचा होता तो २००९ – १० मध्ये ४५२ कोटी रुपयांपर्यंत खाली आला.

९० व्या शतकातील एक महत्वाची घटना म्हणजे भारताच्या राखीव निधीत झालेली वाढ. परकीय चलनाच्या साठ्यात भारत डिसेंबर २०१०पर्यंत जगातील चौथा देश ठरला. आपली परकीय चलनाची शिल्लक त्या दिवशी २९७ दशलक्ष डॉलर एवढी होती. ही शिल्लक ११.१ महिन्यासाठी पुरेशी एवढी होती. १९९० – ९१ मधील शिल्लक फक्त २.५ महिने पुरेल एवढी होती. २०००-०१ मध्ये ही शिल्लक ८.८ महिने पुरेल एवढी झाली व पुढे मार्च २०१० मधील साठा ११.१ महिने पुरेल एवढी होती.

त्यामुळे आपण आता आत्म विश्वासाने म्हणू शकतो की १९९० – ९१ नंतर व्यापारी तूट कमी करण्यात भारताला बऱ्याच प्रमाणात यश प्राप्त झालेले आहे. परंतु याच काळात इतर देशात परिस्थिती खूपच असमाधान कारक होती. भारताची आयात आजही मोठी असली तरीही त्यातील बऱ्याच गोष्टींचा वापर भारतात उत्पादनासाठी होतो. देशातील व्यवसायिक परकीय कंपन्यांच्या स्पर्धेला यशस्वीरीत्या तोंड देवू शकले आणि देशांनी अनेक वस्तू निर्यात करण्यात यश ही संपादन केले. आजच्या घडीला व्यापारी तूट भरून काढणे ही मोठी समस्या राहिलेली नाही.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- १) भारताच्या व्यापारात तूट का आहे ?
- २) तूट कशी कमी करता येते ?
- ३) भांडवल खात्यावरील भारतातील महत्वाचे घटक कोणते ?

१३.३ आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघटने बरोबर भारताने तीन महत्वाचे करार केलेले आहेत.

- १) (TRIPS- Trade Related Intellectual Property Rights) व्यापाराशी संबंधित बौद्धिक मालमत्ता अधिकार .
- २) (TRIMS- Trade Related Investment Measures) व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय.
- ३) (GATS- General Agreement on Trade and Services) व्यापारातील सेवांविषयी सामान्य करार.

१९९५ साली विविध देशांनी एकत्र येऊन विविध देशामध्ये मुक्तपणे व्यापार चालू राहावा यासाठी जागतिक व्यापार संघटनेची (World Trade organization or WTO) स्थापना केली. यासाठी पुढाकार घेणाऱ्या देशात भारताचा समावेश होतो. या संघटनेचा तो एक संस्थापक सदस्य आहे. विविध देशामध्ये व्यापार विषयक करार व्हावेत म्हणून भारताने पुढाकार घेतला. सुरुवातीला या संघटनेने आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरळीत पणे चालावा या गोष्टीकडेच आर्थिक लक्ष पुरविले. देशा देशातील व्यापारी करार सुरळीतपणे व्हायला लागल्यावर विकसित राष्ट्रांनी या संघटनेकडे इतर अनेक प्रश्न आणले. ज्यांचा तसा व्यापाराशी थेट संबंध नव्हता. त्यातील महत्वाचे विषय म्हणजे व्यापाराशी संबंधित बौद्धिक मालमत्ता अधिकार, व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय व व्यापारातील सेवा विषयी सामान्य करार. या तीन विषयावरील करारांना विकसनशील देशांच्या दृष्टीने आयात करा वरील बंधनापेक्षा अधिक महत्त्व होते. आयात करात केलेल्या कपातीमुळे मिळालेले अनेक फायदे या तीन करारामुळे मागे पडले. त्यांचा आपण तपशीलात जाऊन अभ्यास करूया.

१३.३.१ व्यापार संबंधित बौद्धिक मालमत्ता अधिकार (TRIPS) :

प्रगत देशांच्या विकासात व्यापार संबंधित बौद्धिक मालमत्ता अधिकाराचा सिंहाचा वाटा आहे. नवीन तंत्रज्ञानाची निर्मिती होऊन त्यांचा वापर केला जातो. साध्या शब्दात सांगायचे झाल्यास नवीन तंत्रज्ञानाच्या संशोधकाला यामध्ये संरक्षण पुरविले जाते. या ट्रिप्स करारामुळे त्या करारात सहभागी झालेले देश इतर देशातील संशोधकांनी मिळविलेल्या पेटेंट अधिकारांना मान्यता देतात. उदा. एखादयाने अमेरिकेत नवीन संशोधन करून त्याला पेटेंट मिळविले तर जागतिक व्यापार संघटनेच्या सर्व सदस्य राष्ट्रांमध्येही त्याच्या संशोधनाला संरक्षण मिळते. म्हणजेच ती वस्तू त्याच्या परवानगी शिवाय इतर कोणीही बनवू शकत नाही. या करारानुसार पेटेंट म्हणजे वस्तूचे पेटेंट म्हणजेच त्या वस्तूच्या संपूर्ण निर्मिती प्रक्रियेला संरक्षण प्राप्त होते. तसेच अशा वस्तूंचा व्यापार करण्याचे ही अधिकार त्या व्यक्तिला दिले जातात. एखादी व्यापारी कंपनी त्या वस्तूच्या निर्मितीची व ठराविक बाजार पेटेत त्याची विक्री करण्याचे खास अधिकार त्या संशोधकांकडून मिळवू शकते. दुसऱ्या कुठल्याही व्यापारी कंपनीचा त्या वस्तूची त्या बाजारात विक्री करता येणार नाही. अस सांगितल जात की अशा अधिकारामुळे नव नवीन वस्तूंच्या संशोधनाला चालना मिळते आणि देशाचा तांत्रिक विकास होऊ शकतो. परंतु गेल्या काही वर्षात अशा खास अधिकार बहाल करण्यातील दोषही समोर आलेले आहेत. आता त्यातील काहींचा क्रमवार विचार करूया.

१) अशा प्रकारचे खास अधिकारामुळे मुक्त व्यापारात अडथळे निर्माण होतात. किंवा ही कल्पना मुक्त व्यापाराला मारक आहे. अनेक वस्तूंचे पेटेंट युरोप व अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी मिळविलेले आहेत. त्यामुळे काही पेटेंट औषधांच्या किंमती असे खास अधिकार असलेल्या राष्ट्रात असे अधिकार नसलेल्या देशा पेक्षा खूप अधिक आहेत. त्यामुळे सामान्य ग्राहकांची पिळवणूक होते. अमेरिका नेहमी अशा खास अधिकाराच्या बाजूने राहिलेली दिसून येते. जेव्हा दक्षिण आफ्रिका व ब्राझिल या देशानी एच. आय. व्ही व ऐडस सारख्या भयंकर रोगावरील औषधांच्या बाबतीत असे अधिकार वापरु नये अशी मागणी केली तेव्हा त्याला अमेरिकेनी कडाडून विरोध केला. परंतु जेव्हा अमेरिकेवर दहशत वाद्यांनी हल्ला केला, तेव्हा अँन्थ्राक्स (Anthrax) औषधांची खूप मोठ्या प्रमाणावर आवश्यकता निर्माण झाली. नोवार्टिस कंपनीकडे अशा औषधांच्या अमेरिकेत निर्मितीचे खास अधिकार होते. तेव्हा अमेरिकेच्या लक्षात आले की या कंपनीने पुरविलेल्या औषधांच्या किंमती तशाच प्रकारच्या भारतीय कंपन्यांच्या औषधांच्या ३ ते ४ पर महाग होते. तेव्हा अमेरिकेने नोवार्टिस कंपनीला दिलेले खास अधिकार काढून घेण्याचे ठरविले. म्हणजेच अमेरिकेला मुक्त व्यापाराला आता पर्यंत दिलेला पाठिंबा स्वार्थासाठी होता. त्यामुळे इतर देशा पैशा त्याचाच अधिक फायदा झाला. ब्राझिल व दक्षिण आफ्रिकेतील अत्युच्च न्यायालयाने (Supreme Courts) राष्ट्रीय आपती जाहीर करण्याचे अधिकार फक्त सरकारलाच आहेत आणि कुठलाही आंतरराष्ट्रीय करार हा अधिकार काढून घेऊ शकणार नाही असा निवाडा दिला. राष्ट्रीय आपतीच्या परिस्थितीतच पेटेंट कायद्यात सवलती देता येतात.

२) वस्तूंना पेटेंटचा अधिकार प्राप्त झाल्यामुळे देशांतर्गत औषध उद्योग डबघाईला आला. सर्वसाधारण (Generic) औषधांचा उत्पादन हा भारताचा एक मोठा व्यवसाय आहे. त्यापुढे औषधे स्वस्तात विकणे शक्य आहे. २००५ साली यात पेटेंटचा शिरकाव झाल्यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. पेटेंटच्या आगमनामुळे मोठ मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या देशातील पूर्वापार चालून आलेल्या म्हणजे उदा. आयुर्वेदिक औषधांचेही उत्पादन करुन भरमसाठ फायदा उकळायला लागले. अनेक लॅटिन अमेरिकन देशात जे झाल तेच भारतातही झाले. विशिष्ट प्रकारच्या तांदळाचे उत्पादन ज्याच नांव टेकसामती तांदूळ त्याच्या उत्पादनाला मोठ्या प्रमाणावर विरोध झाला. कडुलिंब व हळदीच्या बाबतीत भारताला आपला हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक वर्षापर्यंत झगडावे लागले व ट्रिप्स काराचे तोटे किंवा देषि समोर आले.

४) ट्रिप्स करारात पारंपारिक ज्ञानाच्या बाबतीत पेटेंट घेता येत नाही अशी तरतूद आहे. या मध्ये विविध वनस्पतीचाही समावेश होतो. प्रत्येक देशांनी आपल्या पूर्वापार ज्ञानांवर आधारित वस्तूंची एक यादी सुरुवातीलाच जाहीर करणे आवश्यक आहे. परंतु भारतासारख्या विकसनशील देशात या संबंधात फारस काही करताना दिसून येत नाही. त्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या त्यावर सहज आपला हक्क प्रस्थापित करू शकतात.

५) वनस्पतीच्या पेटेंट मुळे विकसनशील देशात अनेक समस्या निर्माण होतात. या देशातून शेतकऱ्यांना वाजवी किंमतीत सरकार बियाणांचा पुरवठा करतात. अशा परिस्थितीत जर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना बियाणांचे पेटेंट मिळाले तर या देशातील शेतकरी देशोधडीला लागेल. यावर्षीच्या पिकातून पुढच्या वर्षाच्या बियाणांची सोय करण्याचा अधिकार अनेक वर्षांपासून शेतकऱ्यांना आहे. परंतु काही बियाणांचा पुरवठा या श्रीमंत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडून झाल्यास हे शक्य होणार नाही. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास या पुढे शेतकरी या वर्षीच्या उत्पादनाचा

वापर पुढल्या वर्षीच्या बियाणांसाठी करू शकणार नाही. आणी त्याला बियाणांसाठी या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर अवलंबून राहाव लागेल.

६) अतिसूक्ष्म जीव किंवा वनस्पती (Micro Organism) यांच्या पेटेंटमुळे समस्यात आणखीन भर पडेल. आजकाल यांचा वापर शेतीव्यवसायात व औषध निर्मितीत फार मोठया प्रमाणात केला जातो. येत्या काही वर्षात उत्पादन वाढविण्यासाठी व त्याचा दर्जा सुधारण्यासाठी या तंत्रज्ञानाचा वापर फार मोठया प्रमाणावर होणार आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी यांच पेटेंट मिळविण्यात यश प्राप्त केल्यास यांचा फायदा विकसनशील देशातील अनेकांना नाकारला जाईल.

७) सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे विकसनशील राष्ट्रे ही जागतिकी करणाचे किंवा जागतिक खुल्या व्यापाराचे बळी ठरलेले आहेत. कारण बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसित राष्ट्रांच्या सरकारांना पैसा पुरवितात. त्यांच्या हितासाठी विकसनशील राष्ट्रांवर विविध अटी लादल्या जातात. जागतिक व्यापार संघटना आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील तंटे सोडविण्यासाठी खास यंत्रणेची स्थापना केलेली आहे. परंतु आतापर्यंतचा अनुभव असा आहे कि विकसनशील राष्ट्रांनाच विकसित राष्ट्रांपेक्षा अधिक वेळा तोटा सोसावा लागतो.

अशा प्रकारे आपल्याला शेवटी अनुमान काढावे लागेल की ट्रिप्स काराराने विकसित राष्ट्रांचेच हित साधलेले आहे.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- १) ट्रिप्स करारातील महत्वाचे मुद्दे कोणते ?
- २) औषध व्यवसायात पेटेंटचा अधिकार बहाल केल्यामुळे काय तोटे सहन करावे लागतात ?
- ३) शेती व्यवसायात पेटेंटचा अधिकार बहाल करणे शेतकऱ्यांच्या हिताचे नाही.

१३.३.२ व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय (Trade Related Investment Measures -TRIMS)

व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय किंवा ट्रिप्सचा (TRIMS) संबंध परकीय गुंतवणूकीवरील निर्बंध देशांतर्गत उत्पादन व्यवसायाचे नियमन व देशी व्यवसायाला देण्यात येणाऱ्या विशेष सवलती यांच्याशी आहे. यातील एक कलम असा आहे की देशांतर्गत बाजार पेठा देशी व परदेशी कंपन्यांना सारख्याच प्रमाणात उपलब्ध असाव्यात. त्यांच्यात भेदभाव केला जाऊ नये. प्रथम दर्शनी हा करार योग्यच वाटतो. परंतु प्रत्यक्षात या कराराचे भयंकर परिणाम दिसून आलेले आहेत. आता त्यांचे तपशीलवार परीक्षण करूया.

१) देशीय व्यवसायाच्या विकासासाठीचा एक नियम आहे. जो परकीय देश दुसऱ्या देशात प्रवेश करतो. त्यांनी त्या देशातील काही वस्तूंची खरेदी करून आपल्या उत्पादनात त्यांच्या समावेश केला पाहिजे. अनेक वर्षे या नियमांचे पालन सर्व देश (अमेरिका सुध्दा) करत होते. परंतु जागतिक व्यापार संघटनेच्या कारारात विकसनशील राष्ट्रांना मिळत आलेला हा फायदा आता नाकरण्यात आलेला आहे. आता अशी तरतूद रद्द करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे भारता सकट इतर विकसनशील राष्ट्रांतील व्यवसायाच्या विकासावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.

२) औद्योगिक विकासासाठी राष्ट्रीय महत्वाच्या व्यवसायाला सवलतीच्या दरात प्राधान्याने अर्थ पुरवठा करणे आवश्यक असते. परंतु ट्रिम् कराराने ही सवलत रद्द केलेली आहे. एका केस मध्ये एका युरोपीय देशांनी भारताने लोखंड व स्टील व्यवसायाला सवलतीच्या दरात भांडवल पुरविण्याविरुद्ध जागतिक व्यापार संघटनेकडे तक्रार केली होती व ती सवलत रद्द करण्याची विनंती केली होती. भारताच्या व्यापारात तूट नसल्यामुळे ही सवलत रद्द करण्यास सांगितले गेले.

३) ट्रिम् करार, यजमान देशाला आपल्या देशात कुठल्या व्यवसायात परकीय भांडवलांनी यावे हे ठरविण्याचे अधिकार ठेवलेले नाहीत. त्यामुळे नफा अधिक व त्वरित मिळणाऱ्या व्यवसायातच परदेशीय भांडवल विकसनशील देशात येत आहे. १९९२ नंतर भारतात अनेक चैनीच्या वस्तूंच्याच निर्मितीत परकीय भांडवल आलेली दिसून येते. हे या ट्रिम् कराराचे तोटे दर्शवितात युरोपीय देश भारतात दारु निर्मितीच्या व्यवसायात भांडवल गुंतविण्यास उत्सुक आहेत व देशातील त्याविषयक नियम शिथिल करण्याची मागणी करीत आहेत. एकूण भांडवल गुंतविण्यामागे नफा कमविणे हेच उद्दिष्ट राहिलेले आहे. देशाचा आर्थिक विकास व्हावा सामाजिक हित साध्य व्हावा हा नव्हे.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- १) ट्रिम् म्हणजे काय ?
- २) देशांतर्गत वस्तूंचा समावेश म्हणजे काय ?

१३.३.३ व्यापारातील सेवाविषयी सामान्य करार (General Agreement on Trade & Services - GATS)

आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी म्हणते व्यापारी सेवा म्हणजे अदृश्य वस्तूचे उत्पादन, ज्याच उत्पादन करता येत, दुसऱ्याला वर्ग करता येत व त्याच वेळी त्याचा उपभोगही घेता येतो, या सेवांचे तीन महत्वाचे घटक आहेत.

(अ) वाहतूक - या मध्ये एका देशातील नागरिकांनी दुसऱ्या देशातील नागरीकांच्या प्रवास्यांना वस्तूना वगैरे पुरविलेली सर्व प्रकारची वाहतूक सेवा. यांत विमा व भाडे यांचा फक्त समावेश नसतो.

(ब) प्रवास म्हणजे दुसऱ्या देशातील प्रवाश्यांनी आपल्या एक वर्षापेक्षा कमी मुदतीच्या प्रवासात स्वतःच्या वापरासाठी खरेदी केलेल्या वस्तू व सेवा. ही खरेदी स्वतःसाठी असेल किंवा स्वतःच्या व्यवसायासाठी असेल उदा. जेवण हॉटेल मधल राहणं व प्रवास, इत्यादी.

(क) इतर व्यापारी सेवा

या मध्ये विमा आर्थिक सेवा आंतरराष्ट्रीय संपर्क सेवा, पोस्ट, कुरियर सेवा, संगणकीय माहिती, बातम्या विषयीची सेवा, निवासी व अनिवासी लोकांमधील परस्पर व्यवहार, बांधकाम सेवा, मानधन, इतर किंरकोळ व्यवहार, कायदे तज्ञ किंवा इतर तज्ञांची सेवा, व्यक्तिगत सेवा, सांस्कृतिक व मनोरंजन सेवा वगैरे.

गॅटसमध्ये विविध देशामध्ये होणाऱ्या चारही प्रकारच्या सेवांचा समावेश आहे.

- (१) सीमेवरील व्यापार
- (२) परदेशातील उपभोग
- (३) व्यापारी हजेरी (Commercial Presence)
- (४) व्यक्तींच्या हालचाली.

गॅस्सच उद्दिष्ट या सर्व सेवा अधिक पारदर्शक बनव्यात व सर्व देशातील लोकांना सारख्या प्रमाणात मिळव्यात.

भारताने गॅटस मध्ये ३३ विविध सेवांना सम्मती दर्शविलेली आहे. त्यामध्ये पुढील व्यापारी सेवांचा समावेश आहे.

- (१) संपर्क साधने (Communications)
- (२) बांधकाम व्यवसाय
- (३) आर्थिक सेवा - बँक सेवा वगैरे
- (४) आरोग्य विषयक व इतर सामाजिक सेवा
- (५) पर्यटन सेवा वगैरे.

परदेशीय लोकांना या सेवा मधील प्रवेशावर काही बंधने आहेत. त्यांना पूर्णतः मुक्त प्रवेश नाही. बाजार पैठेतील प्रवेशावरही काही बंधने आहेत. भारताने वाटप, (Distribution) शिक्षण पर्यावरण, मनोरंजन, सांस्कृतिक खेळ, वाहतूक व इतर सेवांच्या बाबतीत आपली सम्मती दिलेली नाही. भारताने काही ठराविक राष्ट्रांना काही विशेष सवलती देण्याचे अधिकार आपल्याकडे राखून ठेवलेले आहेत. अशा सवलतीही खास काही सेवांच्या बाबतीत आहेत. जसे संपर्कसाधने मनोरंजन सेवा, वाहतूक वगैरे. या शिवाय ४३ देशांमधील माहिती तंत्रज्ञान करार (Information Technology Agreement - ITA) या मध्येही भारताचा समावेश आहे. यामध्ये संगणक संपर्क सेवांची विविध उपकरणे. सॉफ्टवेअर, वैज्ञानिक साधने यांचा समावेश होतो. गॅटसला सम्मती दिल्यामुळे भारताने २१७ संपर्क सेवांना करातून संपूर्णपणे वगळलेले आहे. अनेक तज्ञ समित्यांच्या अहवालातून एक गोष्ट स्पष्ट झालेली आहे की सक्षम व्यापार सेवांच्या अभावी आपल्याकडे वस्तूंच्या उत्पादन खर्चात वाढ होताना दिसून येते. ही गोष्ट लक्षात

घेतल्यावर गॅटसच महत्व स्पष्ट होत. तज्ञांचा अंदाज आहे की भारतात विद्युत यंत्रे स्टील व फेरस धातू खत व लोकरी कपड्यांच्या व्यवसायात दर्जेदार सेवांच्या अभावामुळे उत्पादन खर्चात किमान २५% वाढ झालेली दिसून येते.

तज्ञांच हे मत लक्षात घेऊनच भारताने अनेक सेवा क्षेत्रामध्ये परकीय गुंतवणूकीला परवानगी द्यायला सुरुवात केली. आजकाल सॉफ्टवेअर क्षेत्रात परकीय गुंतवणूक बऱ्याच प्रमाणात दिसून येते. अशीच सवलत भारतीय सॉफ्ट वेअर सेवेलाही परदेशातून मिळणे गरजेचे आहे.

भारताने हॉंगकाँग मंत्रालयांकडून अल्पावधीच्या फायद्यासाठी काही सवलती मिळविल्या.

अमेरिकेच्या HIB विसांच्याही बाबतीत भारताला योग्य प्रकारे वाटाघाटी करून पुरेशा प्रमाणात विसा मिळविण्यात अपयश आलेले आहे. बऱ्याच ठिकाणी भारताला आपल्या शक्तिस्थानांचा योग्य वापर करता आलेले नाही आणि कारण नसतात काही परकीय सेवांवर निर्बंध घातलेले आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

- (१) गॅटस म्हणजे काय ?
- (२) त्यात कोण कोणत्या सेवांचा समावेश होतो ?
- (३) सेवा व्यवसायाचा उत्पादन क्षेत्रातील महत्व स्पष्ट करा.

१३.४ प्रश्न

- (१) १९९१ पासून भारतीय व्यापारातील तुटीला आढावा घ्या.
- (२) ट्रिप्स , ट्रिम्स व गॅटस म्हणजे काय ?
- (३) वरील करारांचे फायदे व तोटे स्पष्ट करा.

घटक ६

परकीय चलन विनिमय दर निश्चिती

रचना

- १४.० उद्दिष्टे
- १४.१ परकीय विनिमय दराची संकल्पना
- १४.२ विनिमय दरांची निश्चिती
- १४.३ खरेदी शक्ती समानता सिध्दांत (The Purchasing Power parity Theory)
- १४.४ भारतातील परकीय चलन बाजार आणि रिझर्व बँकेचा हस्तक्षेप
- १४.५ प्रश्न

१४.० उद्दिष्टे

- विनिमय दराची संकल्पना समजून घेणे.
- परकीय चलनाचा पुरवठा व मागणी कशी ठरते. किंवा कशी निर्माण होते.
- विनिमय दर ठरविणारे सिध्दांत समजून घेणे.
- विनिमय दराचा समतोल साधण्याची संकल्पना समजून घेणे.

१४.१ परकीय चलनाची संकल्पना व विनिमय दराची निश्चिती.

आपण सर्वांना ही गोष्ट माहीतीच आहे की प्रत्येक देशाला आपल स्वतंत्र चलन असत. उदा. अमेरिकेचा डॉलर, भारतीय रुपया, पूर्वीच्या रशियाचा रुबल वगैरे. जेव्हा एक देश दुसऱ्या देशाला काही माल पुरवितो किंवा सेवा पुरवितो तर खरेदी करणाऱ्या देशाला विकणाऱ्या देशाला त्याचे पैसे द्यावे लागतात. विकणाऱ्या देशाला परकीय चलन मिळत आणि खरेदी करणाऱ्या देशाला परकीय चलन गमवावा किंवा खर्च करावा लागतो. म्हणजे त्याला त्या देशाच्या चलनात पैसे मोजावे लागतात. परकीय चलन संकल्पना म्हणजे दुसऱ्या देशाच्या चलनात केला जाणारा देण्याघेण्याचा व्यवहार . प्रत्येक देशवासीयाकडे त्याच्या त्याच्या देशाच चलन असते परंतु त्या चलनाला इतर देशांत कायदेशीर किंमत नसते. त्यामुळे एक देशाच्या चलनाच्या बदल्यात दुसऱ्या देशाच्या चलनाची खरेदी करावी लागते. ज्या दराने हा चलनाचा व्यवहार चालतो त्याला विनिमय दर म्हणतात. उदा. एक अमेरिकन डॉलरच्या बदल्यात समजा आपण आपले ५० रुपये मोजले

तर हा त्याचा विनिमय दर होय. जेव्हा आपल्या देशाच्या एक नाण्याला आपल्याला अधिक परकीय चलन मिळत तेव्हा आपण म्हणतो की विनिमय दरात वाढ झालेली आहे. उदा. एक अमेरिकन डॉलरची किंमत ४८ वरून ४६ रुपये झाली तर विनिमय दर वाढला म्हणतात. या उलट जर आपल्या रुपयाला कमी परकीय चलन मिळाल तर विनिमय दर कमी झाला म्हणतात. उदा. एक अमेरिकन डॉलर किंमत रु. ५२ झाली.

वरील माहिती दुसऱ्या शब्दात अशी ही मांडता येईल. रु. १ = \$ ०.०२०८३ होत ते रु.१ = \$ ०.०२१७३ झाल तर विनिमय दरात वाढ झाली म्हणायची आणि रु.१ = \$ ०.०१७८५७ झाल्यास विनिमया दर घटला म्हणायच.

(१) वर्तमान किंवा हजर विनिमय दर (Spot rate) आणि वायदा किंवा भविष्य कालीन विनिमय दर (Forward rate)

हजर विनिमय दर म्हणजे दोन चलनांच्या खरेदी व विक्रीचा बाजारातील आजचा किंवा १-२ दिवसांतला दर. म्हणजे तो आजचा व उद्याचा विनिमय दर. बाजारातील व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी या दाराचा वापर केला जातो. भविष्यकालीन दर म्हणजे पुढील तारखेचा विनिमय दर हा दर आज ठरविला जातो व त्याचा वापर ठरलेल्या पुढल्या तारखेचा व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी वापर केला जातो. भविष्य कालीन दर एक तीन किंवा ६ महिन्यासाठी सांगितला जातो. उदा. अमेरिकेकडून वस्तू आयात करणारा भारतीय व्यापारी आज डॉलरची खरेदी करून ठेवतो. म्हणजे भविष्य काळात जेव्हा तो अमेरिकेतून वस्तू आयात करेल तेव्हा तो त्याची किंमत चुकती करू शकतो. तसेच एखादा अमेरिकेला निर्यात करणारा आपल्याला एक महिन्या नंतर मिळणाऱ्या डॉलरची आजच विक्री करू शकतो. अशा प्रकारे भविष्य काळात होणाऱ्या व्यवहारांच्या पूर्ततेची तरतूद करणे हे परकीय विनिमय बाजाराच एक महत्वाच कार्य आहे. भविष्यातील दर आजच्या दरांना व्याजदराद्वारे जोडले जातात. तसेच भविष्यकाळातील चलनाला येणाऱ्या मागणी व पुरवठ्याच्या स्थितीचाही विचार केला जातो. समजा अमेरिकन डॉलर व पौंडचा आजचा दर \$१ = £०.८ किंवा £१ = \$ १.२५ आहे आणि अमेरिकेतील व्याजदर ४ % आहे व इंग्लंड मध्ये ४.५% आहे. दोन्ही दरातील संबंध असा सांगितला जातो. $rf = (-i)r_s$

इथे r_f म्हणजे भविष्यातील दर r_s म्हणजे हजर दर i म्हणजे व्याजदर. वरील परिस्थितीत ९० दिवसांचा अमेरिकन डॉलरचा पौंड मधील दर $(१ + ०.०११२५) = १.२६४$ किंवा १ अमेरिकन डॉलर = £०.७९१ किंवा अमेरिकन \$ १.२६४ = £१ दुसऱ्या शब्दात ज्या देशातील व्याजदर जास्त असतो त्या देशाच्या चलनाची किंमत वाढते. अशा परिस्थितीचा व्याजदर समानता (Interest rate parity) म्हणतात. म्हणजेच भविष्य काळातील विनिमय दर = आजचा दर + दोनही देशामधील व्याजदराचा फरक .

२) नाममात्र (Nominal) निज (Real) व परिणामकारक (Effective) विनिमय दर.

नाममात्र (Nominal) विनिमय दर म्हणजे दोन देशातील चलनांचा विशिष्ट दिवशी बाजारात असलेला विनिमय दर. उदा. २००० साली भारतात डॉलरचा विनिमय दर १\$ = ४८ रुपये होता २००९ मध्ये हाच दर १\$ = ५२ रु. होता. याचा अर्थ म्हणजे एक चलनाचा दुसऱ्या

चलनाशी असलेला विनिमय दर. वरील उदाहरणावरून स्पष्ट होते की या ९ वर्षांच्या काळात रुपयाच्या नाममात्र दरात ८.३३% नी घट झाली किंवा रुपयाचा दर ८.३३% नी घसरला.

परंतु निज विनिमय दरात (Real Exchange rate) दोनही देशातील वस्तूंच्या किंमतीची दरांच्या पातळीचाही विचार केला जातो. आपण अस समजूया की अमेरिकेत घाऊक दरांचा निर्देशांक १०७ आहे आणि, भारतातल १०२ आहे. दोनही निर्देशांक २००० सालच्या किंमतीवर आधारित आहेत. निज विनिमय दरातील बदल दोनही देशातील वस्तूंच्या किंमतीतील बदलांचाही विचार करून निश्चित केला जातो. रुपया व डॉलरच्या नाम मात्र व निज विनिमय दरातील फरक समजण्यासाठी आपल्याला पुढील सूत्र उपयुक्त ठरते.

$$RER = e \frac{\text{---}}{\text{---}}$$

वरील गोष्टी लक्षात घेतल्यास अमेरिकन डॉलर व भारतीय रुपया यांचा निज विनिमय दर

$$\left(\frac{\text{---}}{\text{---}} \right) =$$

निज विनिमय दर दर्शविते की अमेरिकांना परिस्थिती प्रतीकूल आहे. कारण भारतीय रुपया ४.९०% नीच घसरला आहे. कारण या काळात भारतापेक्षा अमेरिकेत दर वाढ अधिक वेगांनी झाली.

निज परिणामकारक विनिमय दराच उपयोग आपल्याला त्या देशातील आयात निर्यातीवरील निर्बंध किंवा विशेष सवलती यांचा ही परिणाम दर्शवितात. दोन देशात व्यापारी करार करताना एकमेकांशी वाटा घाटी केल्या जातात. त्या वेळी या माहितीचा वापर केला जाऊ शकतो.

१४.२ विनिमय दराची निश्चिती

विनिमय दर म्हणजे परकीय चलनाची किंमत. ही किंमत त्या चलनाला असलेली मागणी व त्याची उपलब्धता (Supply) यावरच ठरते. परकीय चलनाची मागणी व पुरवठा पुढील गोष्टी वरून ठरतात.

१) परकीय चलनाची मागणी प्रत्येक देशाला परकीय चलनाची पुढील गोष्टीसाठी आवश्यकता आहे.

(अ) वस्तूंच्या आयातीसाठी – प्रत्येक देशाचा आपण दुसऱ्या देशाकडून आयात केलेल्या मालाचे पैसे चुकते करण्यासाठी परकीय चलनाची गरज असतेच . परकीय चलनासाठी या कारणातून फार मोठ्या प्रमाणात मागणी असते.

(ब) अदृश्य आयात अथवा सेवांची आयात – परदेशी कंपन्यांची आपण अनेक प्रकारची सेवा वापरतो. जसे वाहतूक विमा बँक सेवा वगैरे. या सगळ्यासाठी आपल्याला परकीय चलनातच पैसे मोजावे लागतात . या शिवाय आपण इतर देशाकडून घेतलेल्या कर्जावरील व्याजही आपल्याला परकीय चलनातच अदा करावा लागतो.

(क) इतर देशांना किंवा देशवाशियांना काही बक्षिसे अनुदाने वगैरे द्यावयाची झाल्यास ते ही परकीय चलनातच द्यावी लागतात.

(ड) देशवासीयांना किंवा देशातील वित्तीय संस्थांना किंवा शासनाला जर परदेशात पैसे गुंतवायचे असतील तरीही त्यासाठी परकीय चलनाची गरज भासते.

विनिमय दरात घट झाल्यास मागणीत वाढ होते म्हणून मागणी वक्र नेहमी खालच्या बाजूला जातो.

(२) परकीय चलनाचा पुरवठा : देशाला पुढील स्रोतातून परकीय चलन प्राप्त होते.

अ) वस्तूंच्या निर्यातीतून : जेव्हा देश आपल्या कडील वस्तूंची निर्यात करतो तेव्हा देशाला परकीय चलन प्राप्त होते.

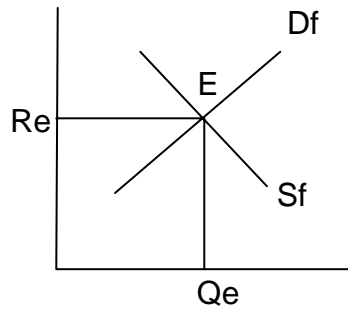
ब) सेवांची निर्यात (अदृश्य निर्यात) : देश जेव्हा इतर देशातील लोकांना वाहतूक विमा व बँक सेवा इत्यादी पुरवितो तेव्हा त्यातून परकीय चलनाची प्राप्ती होते. तसेच आपण जर आधी इतर देशांना कर्ज दिलेले असेच तर त्या कर्जावरील व्याज आपल्याला परकीय चलनाला प्राप्त होते.

क) देश वाशीयांना किंवा सरकारला जर परदेश वासीयांकडून किंवा परकीय शासनाकडून काही अनुदाने किंवा बक्षिसे प्राप्त झाली, तर ती परकीय चलनातच प्राप्त होतात.

ड) परकीय गुंतवणूक - परकीय शासन किंवा परदेशस्थ व्यक्ती जर आपल्या देशांत भांडवल गुंतवणार असतील तर त्यातून आपल्याला परकीय चलन प्राप्त होते. परकीय चलनाची किंमत कमी झाल्यास, परकीय चलनाच्या पुरवठ्यात वाढ होते. त्यामुळे पुरवठा वक्र वरच्या दिशेला जातो.

भाजारातील विनिमय दर परकीय चलनाच्या मागणी व पुरवठा यावरून ठरतो. पुढील आकृती विनिमय दराची निश्चिती स्पष्ट करते.

विनिमय दर

परकीय चलनाचा मागणी व पुरवठा

वरील आकृतीत परकीय चलनाची मागणी df व पुरवठा sf . E बिंदूवर मागणी व पुरवठा सारख्या असतात. आणि Re म्हणजे समतोल परिस्थितीतील विनिमय दर.

तुमची प्रगती तपासून पाहा.

- १) विनिमय दर म्हणजे काय ?
- २) वर्तमान किंवा हजर विनिमय दर म्हणजे काय ?
- ३) वायदा / भविष्यकालीन विनिमय दर म्हणजे काय ?
- ४) व्याजातील समतोल विनिमय दरातील समतोलाची निश्चिती देते.
- ५) नाममात्र विनिमय दर म्हणजे काय ?
- ६) निज विनिमय दर म्हणजे काय ?
- ७) परकीय चलनाच्या मागणीचा वक्र खालच्या बाजूला वाकलेले असते.
- ८) परकीय चलनाचा पुरवठा वक्र ऊर्ध्व दिशेला वाकलेला असतो.

१४.३ खरेदी शक्ती समानता सिध्दांत (Purchasing Power Parity Theory)

हा आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील एक अत्यंत महत्वाचा सिध्दांत मानला जातो. १९१४ सालापूर्वी प्रत्येक चलनाची किंमत त्यातून किती सोन खरेदी करता येईल यावर ठरत असे. किंवा त्याची किंमत सोन्यात मांडली जाई उदा. १ औंस सोन्याची इंग्लंड मधील किंमत ५ पौंड असेल व अमेरिकेतील किंमत ७.५ डॉलर असेल तर विनिमय दर $£१ = १.५\$$ किंवा इंग्लंडच्या $£१ = १.५\$$ ची खरेदी शक्ती १.५ अमेरिकन $\$$ आहे असे म्हटले जाई. परंतु पहिल्या महायुध्दानंतर चलन व सोन यांच्यातले संबंध संपुष्टात आले. सर्व देशातून अपरिवर्तनीय कागदी नोटा चलनात आल्या. पुढे १९२२ मध्ये दोन देशांच्या चलनामधील विनिमय दर ठरविण्यासाठी स्वीडनच्या गुस्ताव मॅसेल यांनी नवा, सिध्दांत मांडला. याला खरेदी शक्ती समानता सिध्दांत (Purchasing Power Parity Theory) म्हणतात. हा सिध्दांत त्या चलनाच्या आधारे आपण किती वस्तू खरेदी करू शकतो यावर त्याची किंमत ठरवितो. म्हणून दोन देशातील किंमतींच्या पातळीचा विचार करून दोन देशातील चलनाची किंमत ठरविली जाते.

१४.३.१ निरपेक्ष आवृत्ती (Absolute Version)

इथे दोनही देशांत विकल्या जाणाऱ्या एखाद्या विशिष्ट वस्तूची किंमत विचारात घेऊन विनिमय दर ठरविला जातो. उदा. एखाद्या विशिष्ट कारची इंग्लंड मधील किंमत $£१,००,०००$ असेल व त्याच कारला अमेरिकेत $\$१,२५,०००$ पडत असतील तर विनिमय दर $£१ = \$१.२५$.

वरील विधानात पुढील गोष्टी गृहीत आहेत. व्यापारावर कोणतीही बंधने नाहीत. वाहतूक खर्च काहीही नाही. दोनही देशांतील व्यापारात खुली पूर्ण स्पर्धा आहे. आणि भांडवल एका देशातून दुसऱ्या देशांत जात नाही.

वरील विधानावरून एक गोष्ट सहज लक्षात येईल की इथे एका पेक्षा अधिक विनिमय दर असू शकतात. समजा आपण मोटारीच्या ऐवजी कापडाचा विचार केला. तर त्यांची किंमत १.५ आणि ३.५ असू शकेल. अशा वेळी विनिमय दर १ = \$ २.३३ होईल त्यामुळे हा प्रश्न निर्माण होईल की आपण विनिमय दर कोणता स्वीकारायचा ?

१४.३.२ सापेक्ष आवृत्ती (Relative Version)

वरील प्रश्नाला उत्तर म्हणून कॅसलनी सापेक्ष आवृत्तीचा पुरस्कार केला. हा दर पुढील गोष्टी गृहीत धरतो.

- १) दोनही देशात मुक्त व्यापार आहे.
- २) दोनही देशांत बेकारी नाही. सर्वांना आपआपला उद्योग व्यवसाय आहे.
- ३) दोनही देशातील उत्पन्नात स्थिरता आहे.
- ४) बाजारतील किंमती फक्त पैशाच्या पुरवठ्यातील बदलामुळेच बदलतात.
- ५) ज्या वस्तूंमध्ये दोनही देशात व्यापार चालतो फक्त त्यांचाच विचार करण्यात आलेला आहे. इतर वस्तूंमुळे खरेदी शक्तीवर परिणाम होत नाही.
- ६) भांडवल एका देशातून दुसऱ्या देशात जात नाही.
- ७) दोनही देशात पूर्ण व खुली स्पर्धा (Perfect Competition) आहे.
- ८) दोनही देशामध्ये वाहतूक खर्च नाही.

वरील गोष्टी गृहीत धरून कॅसेल दाखवून देतो की दोनही देशातील खरेदी शक्ती लक्षात घेऊन विनिमय दर पुढील प्रमाणे ठरतो.

समजा £१ = अमेरिकन \$ १.७५८ हा २००० सालीचा दर आहे. इंग्लंड मध्ये अमेरिकेशी ज्या वस्तूंना व्यापार चालतो, त्या वस्तूंच्या किंमतीचा २०१० सालीचा निर्देशांक २२८ आहे. आणि अमेरिकेत तोच निर्देशांक २०१० साली २४८ आहे. तर खरेदी शक्तीवर आधारित दोनही देशातील चलनांचा दर पुढील प्रमाणे ठरेल:-

$$£ \quad \times \left(\frac{\quad}{\quad} \right) = \quad \$$$

म्हणजे डॉलरची किंमत ८.७७% नी कमी होईल किंवा पौंडची किंमत ८.७७% नी वाढेल. त्यामुळे ज्या देशातील किंमतीतील वाढ अधिक आहे. त्या देशातील खरेदी शक्ती कमी होईल.

सिधांतावरील टीका किंवा आक्षेप.

खरेदी शक्ती समानता, या विषयावर खूप संशोधन झालेले आहे. कारण देशाच्या किंमतीतील स्पर्धा समजून घेण्यासाठी ते आवश्यक आहे. त्यामुळे विनिमय दर निश्चितीवर अनेक मत (अभिप्राय) व्यक्त केले गेलेले आहेत. त्यातील काही महत्त्वाचे अभिप्राय पुढील प्रमाणे सांगता येतील :-

१) दोन देशामधील किंमतीच्या पातळीमधील फरकाचा अभ्यास करण्यासाठी योग्य मूळ वर्ष (Base Year) ठरविणे तसे अवघड आहे. सर्व साधारण मत या संदर्भात असे आहे की ज्या वर्षात आर्थिक परिस्थितीत मोठे बदल झालेले नाहीत असा वर्ष मूळ वर्ष म्हणून निवडावे.

२) दोनही देशांत बेकारी अजिबात नाही (Full Employment) हे गृहीत वास्तवाला धरून नाही, पूर्ण रोजगार नसेल तर पैशाच्या पुरवठा वाढला म्हणून उत्पादनात वाढ होत नाही. म्हणून दोनही देशांतील किंमतीच्या पातळीतील बदलांचा विचार करण्या पूर्वी दोनही देशातील रोजगाराच्या प्रमाणाचा विचार करणे आवश्यक आहे.

३) पैशाच्या पुरवठ्यातील बदलामुळेच फक्त किंमत पातळीत बदल संभवत नाही. पुढील काळातील किंमतीतील बदला बद्दलच्या अपेक्षांचा ही किंमत पातळीवर परिणाम होतो.

४) बलास्साचे (Balassa) म्हणणे आहे की किंमत पातळीतील बदल पैशा शिवाय इतर काही गोष्टींवर ही अवलंबून असतो. उदा. उत्पादकता, बचतीची सवय वगैरे. अशा परिस्थितीत किंमत पातळीतील बदल हा फक्त पैशाच्या पुरवठ्यातील बदलामुळेच होतो असे म्हणणे सयुक्तिक ठरणार नाही.

५) बलास्सा पुढे असेही म्हणतात की दोन देशामध्ये ज्या वस्तूंचा व्यापार चालत नाही त्यांचाही परिणाम विनिमय दरावर होतो. म्हणून आता सिध्दांतात बदल करण्यात आलेला आहे. आणी दोनही देशामध्ये व्यापार होत नसलेल्या वस्तूंचाही आता विचार केला जातो. खरेदी शक्ती समानता सिध्दांत किंमत निर्देशांकाचा वापर करून विनिमय ठरविणे हे अधिक उचित ठरते.

६) नर्कस (Nurkse) च म्हणण विनिमय दर हे बहुतांशी भांडवलाच्या प्रवासातील चढ उतारावर ठरतात. त्यातून अल्प मुदतीच्या भांडवलाच्या प्रवासाचा विनिमय दरावर अधिक परिणाम दिसून येतो. भांडवलाच्या प्रवासाची दखल न घेणे हा खरेदी शक्ती सिध्दांताचा एक महत्त्वाचा दोष आहे.

७) या सिध्दांताने गृहीत धरले आहे की उत्पन्नात सातत्य राहिल. पण व्यवहारात असे क्वचितच घडते. या शिवाय टेलरच म्हणण आहे की आंतरराष्ट्रीय व्यापारात उत्पन्नात वाढ होण्याची शक्यताच अधिक असते. त्याचा दोन देशातील व्यापारावर निश्चित परिणाम होतो.

८) हा सिध्दांत दोन देशातील मुक्त व्यापार (Free Trade) गृहित धरतो. परंतु प्रत्यक्षात सर्व देशातून आयात निर्यातीवर कर व इतर बंधने आहेतच. त्यामुळे वस्तूंच्या किंमतीत फरक संभवतो व विनिमय दर चलनाच्या खरेदी शक्ती अचूक दर्शन घडवीत नाहीत.

९) यीट्सनी (Yeats) दाखवून दिले की वाहतूक खर्च बऱ्याच ठिकाणी महत्त्वाचा घटक ठरतो आणि त्याचा आयात निर्यात वस्तूंच्या किंमतीवर हमखास परिणाम होतो. अशा वेळी चलनाच्या खरेदी शक्तीचे अचूक दर्शन घडत नाही.

१०) चलनावरील नियंत्रणाचा ही खरेदी शक्तीवर परिणाम होतो. चलनाची किंमत वाढविलेली असल्यास (Over Valued) आपल्याला त्याच्या खरेदी शक्तीचा खरा अंदाज येत नाही.

अलिकडच्या काळात चीनच्या युऑनची किंमत कमी दाखविल्याचे मानले जाते. त्यामुळे चीनला आपल्या निर्यात व्यापारात अकारण अनुकूलता प्राप्त होते.

तरी सुध्दा आपण एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की खरेदी शक्ती समानता सिध्दांतात काही दोष किंवा मर्यादा असल्या तरी ही त्याचा वापर दैनंदिन जीवनात आर्थिक धोरण ठरविताना सर्रास वापर केला जातो. आजकाल या सिध्दांतात अनेक सुधारणा करण्यात आलेल्या असून आज उपलब्ध असलेल्या इतर सिध्दांता पेक्षा त्याचाच वापर अधिक होताना दिसून येतो. हर्बर्लर (Herberler) च्या मते उपलब्ध सिध्दांता मध्ये दीर्घ मुदतीतील विनिमय दरातील बदलाचा अभ्यास करताना खरेदी शक्ती समानता सिध्दांताचाच अधिक वापर केला जातो.

१४.४ भारतातील परकीय चलन विनिमय बाजार व रिझर्व बँकेचा त्यातील हस्तक्षेप

परकीय चलनाचा बाजार म्हणजे जिथे रुपयांच्या बदल्यात परदेशीय चलन उपलब्ध असते. इतर बाजार पेटेसारखी ती काही विशिष्ट जागेत नसते तर विविध व्यापारी बँका, परकीय चलनातील दलाल आणि व्यापारी परकीय चलन विक्रेते व खरेदीदारांना एकत्र आणतात आणि एक चलनाच्या बदल्यात दुसऱ्या देशाच चलन उपलब्ध करून देतात. त्याची एक ठरलेली जागा किंवा पेट अशी नसते. इथले व्यवहार वारंवार होत असतात व एकूण उलाढाल मोठी असते. एखादा व्यवहार अमेरिकेच्या २००ते ५०० दशलक्ष डॉलरचा सुध्दा असू शकतो. उदा. २००५ साली जगभर सरासरी एका दिवसाचा व्यवहार ३.६ ट्रिलियन (म्हणजे १ वर १८ शून्य) अमेरिकन डॉलरचा होता अस सांगितल जात. भारतातील या बाजाराचा अवाका पुढील काही आकडे पाहिल्यावर लक्षात येईल.

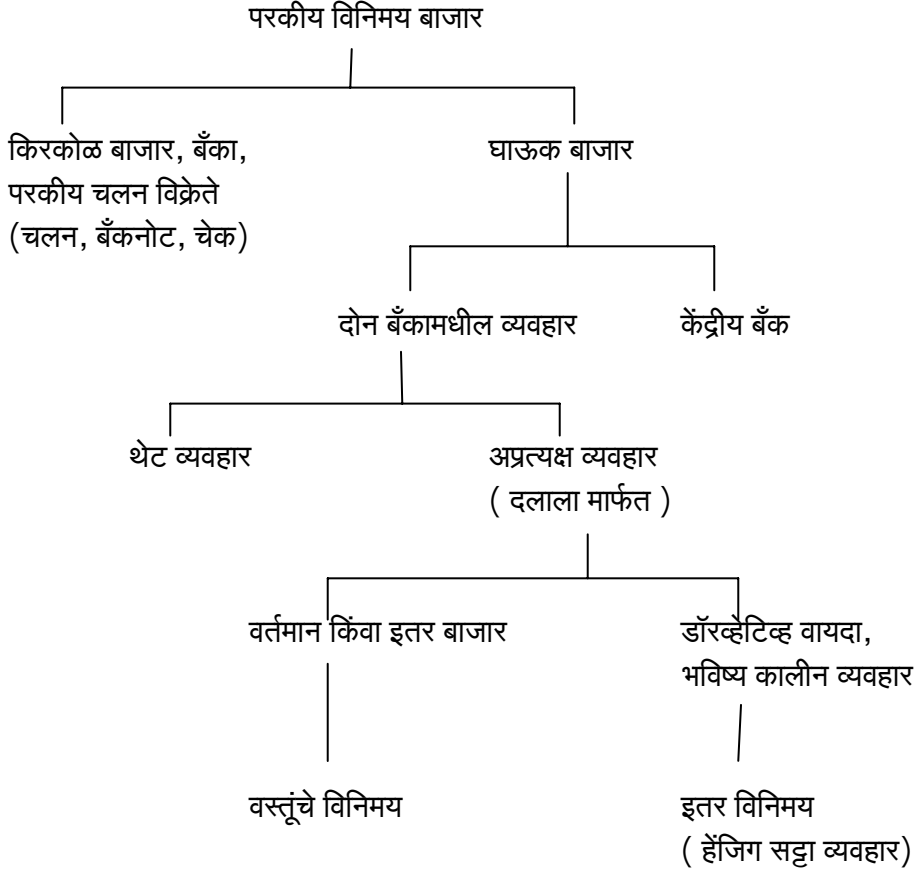
वर्ष	निर्यात / G.D.P. (राष्ट्रीय उत्पादन)	आयात / G.D.P.	परकीय कर्ज / G.D.P.
१९८० - ८१	६.५२	१२.१९	२.८९
१९९० - ९१	३.०३	३.२९	२७.६७
१९९५ - ९६	२.९६	३.४२	२९.०४
२००० - ०१	२.३४	२.६६	२२.५२
२००४ - ०५	२.८०	३.७८	१७.३६

संदर्भ : रिझर्व बँकेच्या भारतीय अर्थ व्यवस्थेवरील २००५ सालच्या आकडेवारीची पुस्तिका

वरील तक्त्यावरून ही गोष्ट लक्षात येते की परकीय चलनाच्या बाजाराची आवश्यकता किती आहे. त्यातून आजकाल परकीय भांडवल गुंतवणूकीच्या व्यवहारात वाढ झालेली आहे आणि हे चलनाचे दर सारखे बदलत असतात. त्याचा परिणाम व्यापाराच्या समतोलिवर होताना दिसून येतो. भारतात परकीय चलन म्हणजे

(अ) सर्व प्रकारच्या ठेवी, उधारी, परकीय चलनातील देणी, बँक ड्राफ्ट, प्रवासी चेक, पत पत्र (Letter of Credit) व परकीय चलनातील व्यापारी हुंडया

(ब) कोणतेही कागद पत्र ज्याचे पैसे रुपयात किंवा परकीय चलनात किंवा काही भाग रुपयात व काही परकीय चलनात देणे आहे. परकीय चलन बाजाराची रचना पुढील तक्क्यावरून स्पष्ट होईल.

भारतातील रिझर्व बँक परकीय चलनातील दोन प्रकारच्या व्यापाऱ्यांना परवानगी देते. मर्यादित चलन विक्रेते किंवा किरकोळ विक्रेते. हे काम काही संस्था, दुकाने, हॉटेल किंवा इतर संघटना यांना परकीय चलन खरेदी करण्याचे अधिकार आहेत. दुसऱ्या प्रकारचे चलन विक्रेते म्हणजे जे परकीय चलनाची खरेदी व विक्री दोनही प्रकारचे व्यवहार करणारे .

आंतर बँक परकीय चलन व्यापाऱ्यामध्ये मोठ्या व्यापारी बँकांच्या प्रमुख कचेऱ्या व विभागीय (Regional) शाखांचा समावेश होतो. या शिवाय आय्. डी. बी. आय्. आय्. एफ् सी. आय् (Industrial Finance Corporation of India) आय् सी आय् सी. आय् इत्यादी ४ संस्थाना अधिकृत व्यापारी (Authorised Dealers) म्हणतात. या संस्था सर्व प्रकारच्या परकीय चलनातील व्यवहार पूर्ण करू शकतात व त्यांच्यावर रिझर्व बँकेच थेट नियंत्रण आहेत. विक्रेत्यांचे बँकेतील ठेव खाती खरेदीदाराच्या नावाने करून देऊ शकतात इथे प्रत्यक्ष चलनाच हस्तांतर होत नाही. फक्त एक खात्यातील पैसे दुसऱ्या खात्यात वर्ग केले जातात. म्हणजे फक्त कागदापत्री व्यवहार पूर्ण केले जातात. अशा प्रकारच्या दोन बँका मधील व्यवहारात

कोणतेही कमीशन वगैरे दिले घेतले जात नाही. ही सेवा मोफत पुरविली जाते. या शिवाय ४० परकीय चलन दलाल आहेत. ते अप्रत्यक्ष बाजाराचे घटक समजले जातात. ते मात्र आपल्या सेवेसाठी कमीशन घेतात. हे दलाल विनिमय बाजारातील विविध चलनातील खरेदी व विक्रीचे व्यवहार पूर्ण करतात. या एकूण १२४ परकीय चलनात व्यवहार करण्याच्यांची एक संघटना आहे . Foreign Exchange Dealers Association of India या नावाची ही संघटना ही रिझर्व बँकेच्या नियंत्रणाखाली आपले व्यवहार चालविते. आंतर बँक परकीय चलन व्यवहार एका विक्रारिंग हाऊस (Clearing House) मार्फत पूर्ण केले जातात. विविध बँका आपल्या कडील चलन या विक्रारिंग हाऊसकडे सुपुर्द करतात. १९९५ साली रिझर्व बँकेनी या विक्रारिंग हाऊसची सेवा सुरु केली. ही सेवा अजूनही प्राथमिक अवस्थेतच आहे.

वर्तमान बाजार किंवा हजर बाजारात परकीय चलनाचा व्यापार किंवा इतर कारणासाठी प्रत्यक्ष देव घेव होते. या उलट वायदे बाजारातील प्रत्यक्ष खरेदी व विक्री भविष्य काळात म्हणजे १ ते १२ महिने कालावधी नंतर प्रत्यक्ष व्यवहार म्हणजे परकीय चलनाचे हस्तांतर संभवतो. यात प्रत्यक्ष चलनाची खरेदी असेल किंवा दोन वेग वेगळ्या चलनांची अदला बदल असेल, डेरिव्हेटिव्ह बाजारात भविष्यकालीन व्यवहार पूर्ण होतात. काही करारात Options म्हणजे खरेदी किंवा विक्री तुम्हाला जे अनुकूल असेल ते करण्याचा पर्याय ही असतो. परंतु भारतीय परकीय चलन बाजारात अशा व्यवहारांची संख्या अजून ही कमी आहे. सर्व साधारण पणे भारता सारख्याच इतर अनेक राष्ट्रातून परकीय चलनाचे बहुतांश (म्हणजे ८५% व्यवहार) हे व्यापारांशी संबंधित असतात. भांडवलासाठीचे व्यवहार क्वचितच केले जातात. जागतिक परकीय चलन बाजारात सट्टा व्यवहार व हेजिंगचे व्यवहार (हेजिंग याचे सोपे वर्णन म्हणजे किंमतीच्या चढउताराचा विमा, याचा अर्थ एका बाजारात विक्री केले जाते तर त्याच दरम्याने दुसऱ्या बाजारात खरेदी केली जाते. म्हणजे एका व्यवहारात तोटा झाला तर दुसऱ्यात नफा होऊन तो तोटा भरून निघतो. याला इंग्रजीत हेजिंग म्हणतात).

केंद्रीय बँक (म्हणजेच आपल्या कडील रिझर्व बँक) परकीय चलनाच्या बाजारात महत्त्वाची भूमिका बजावते. ती विनिमयाचे दर ठरवून देते.परकीय चलनाच्या बाजारावर किंवा त्यातील सर्व प्रकारच्या व्यवहारावर केंद्रीय बँकेची सतत नजर असते. याबाजारातील व्यवहार सुरळीतपणे चालतील हे पाहणे. केंद्रीय बँकेच काम आहे. इथल्या व्यवहारांना प्रोत्साहन देण्याच काम ती करते. बाजारासाठी आवश्यक सुविधा पुरविते. भारतीय रिझर्व बँक परकीय चलन बाजारात स्वेच्छेने आपणहून किंवा शासनाचा प्रतिनिधी म्हणून हस्तक्षेप करू शकते. भारतीय रुपयाची किंमत स्थिर राहावी म्हणून रिझर्व बँक परकीय चलन बाजारात वेळोवेळी हस्तक्षेप करते. रिझर्व बँक म्हणजे भारत सरकारची बँक आहे, ती शासनाचा आवश्यकते प्रमाणे पैशाची पुरवठा करते. रिझर्व बँकेनी देशांतर्गत परकीय चलन व्यवहार करणाऱ्यां संघटनेला जागतिक संघटनेच सदस्यत्व स्वीकारण्यास १९८४ मध्ये परवानगी दिली. त्यामुळे जगातील सर्व राष्ट्रांशी आपले संबंध प्रस्थापित झाले. १९९१ च्या आर्थिक सुधारणा नंतर रिझर्व बँकेनी परकीय चलन बाजारात अधिक प्रमाणात हस्तक्षेप करायला सुरुवात केली. कारण आपल्या देशात या काळात परकीय भांडवलाच्या प्रवेशात मोठी वाढ झाली. रिझर्व बँकेनी आपल्या परकीय चलन बाजारात अनेक सुधारणा घडवून आणल्या ज्यामुळे भारतीय बाजार जागतिक बाजार पेठेत सक्षमरीत्या स्पर्धा करू शकले. हल्ली भारतीय आयात व निर्यात दारांना भविष्य कालीन करार करून परकीय चलनाची निश्चिती करण्याची सवलत उपलब्ध आहे. अनेक परकीय कंपन्यांना भारतात प्रवेश करण्यास परवानगी देण्यात आली. १९९६ मध्ये काही ठराविक निवडक बँकांना विविध

देशाच्या चलनात व्यवहार करण्याची परवानगी देण्यात आली. रिझर्व बँके तर्फे भारतीय कंपन्यांना परकीय चलनातील हेजिंग व्यवहारांना परवानगी देण्यात आली. त्यासाठी शासनाची पूर्व परवानगीची अट काढून टाकण्यात आली. परकीय चलनातील व्यवहार सहज पूर्ण करता यावेत म्हणून भारतीय बँकांना त्यांच्या परदेशीय शाखा मध्ये पुरेसे पैसे शिल्लक ठेवण्यास सांगण्यात आले. तसेच परकीय भांडवलाच्या भारत प्रवेशावरही या बँकांना बारीक लक्ष ठेवण्यास सांगण्यात आले. जानेवारी १९९६ पासून रिझर्व बँकेनी परदेशात व्यवहार करणाऱ्या भारतीय बँकांना अधिक स्वातंत्र्य बहाल केले.

रिझर्व बँकेने परदेशी गुंतवणूक कंपन्यांना (Foreign Institutional Institutions) ठराविक बँकेत परकीय चलनात खात उघडायला परवानगी दिली. तसेच परकीय चलनाच्या खात्यातून रुपयांच्या खात्यात किंवा रुपयातील खात्यातून परकीय चलनाच्या खात्यात पैसे वर्ग करायलाही परवानगी दिली. या शिवाय भांडवल पाठवायला किंवा परकीयांच भांडवल परत करायला, लाभांश व भांडवली नफा आप आपल्या देशी पाठवायला किंवा व्याज किंवा इतर उत्पन्न इत्यादी गोष्टी पाठवायला रिझर्व बँकेने परवानगी दिली. परंतु अशा सर्व प्रकारच्या रकमेला ३ दशलक्ष अमेरिकन डॉलरची मर्यादा घालून देण्यात आली.

देशातील परकीय चलन बाजार योग्य पध्दतीने चालावा म्हणून रिझर्व बँकेने काही मार्गदर्शक तत्त्वे तयार केली. ही तत्त्वे बाजारातील दलाल वगैरे सर्व घटकाना लागू करण्यात आली. व्यापाऱ्यांच्या व्यवहारावर मर्यादा घालून देण्यात आल्या त्यांच्या नफ्यावर बंधने आणली गेली. अशा प्रकारे बाजारातील विविध प्रकारच्या व्यवहारासाठी काही नियम रिझर्व बँकेने तयार केले.

उन्नीकृष्णन्न आणि रविमोहन यांनी जानेवारी १९९६ ते मार्च २००२ पर्यंतच्या भारतीय रुपयांच्या व्यवहारांच्या (turnover) आकडेवारीचा अभ्यास करून असे मत व्यक्त केले आहे की रुपयाची किंमत बहुतांश काळासाठी स्थिर होती. फक्त १९९४ मध्ये ती पूर्ण परिवर्तनीय (Fully Float) झाल्यानंतरच्या काळात काही थोड्या वेळा त्याच्या किंमतीत अस्थिरता निर्माण झाली होती. २००५ - ०६ साली रिझर्व बँकेनी ३५,३२८.४३ कोटी रुपये किंमतीची ८,१४२.८८ दशलक्ष अमेरिकन डॉलरची भारतीय रुपयाच्या किंमतीत स्थिरता आणण्यासाठी खरेदी केली होती. या काळातील रिझर्व बँकेची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे सांगता येतील (अ) रुपयाच्या किंमतीतील अस्थिरता रोखून धरणे. (ब) मागणी व पुरवठ्यात झालेली तात्पुरती तफावत भरून काढणे किंवा दूर करणे.

या शिवाय रिझर्व बँकेच प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे रुपयाच्या किंमतीतील अस्थिरता दूर करणे. परंतु त्यासाठी ठराविक विनिमय दराचा आग्रह न धरता रिझर्व बँकेने विनिमय दराला बाजारातील परिस्थिती प्रमाणे आपणहून ठरवण्याची. मुभा दिली होती. या वरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की रिझर्व बँकेची बाजारातील उलाढाली हस्तक्षेप न करता आवश्यक तेव्हाच रुपयाला मदतीचा हात पुढे करणे हीच नीती राहिलेली आहे. उन्नीकृष्णन्न व रविमोहन यांनी म्हटले आहे की रिझर्व बँकेची नीती वारा येईल त्या दिशेने न जाता रुपयाची किंमत स्थिर ठेवण्याचीच राहिलेली आहे.

१४.५ प्रश्न

- १) हजर व वायदा दराची संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) परकीय चलनासाठी मागणी व पुरवठा निर्माण करणाऱ्या गोष्टींची चर्चा करा.
- ३) खरेदी शक्ती समानता सिध्दांत विशद करा.
- ४) परकीय चलन बाजारात रिझर्व बँक हस्तक्षेप करण्यामागील उद्दिष्टे स्पष्ट करा.
- ५) रिझर्व बँकेनी रुपयाची किंमत स्थिर राखण्यात कसे यश संपादन केलेले आहे ते स्पष्ट करा.

पुरवणी वाचनासाठी.

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थाचे देसाई आणि जोशी.
- २) व्यवसायिक अर्थ शास्त्र प्रा. शेट पब्लिशयर्स अट्रावलकर.

अभ्यासक्रम

टी. वाय. बी. कॉम- पेपर ३

व्यावसायिक अर्थशास्त्र

शैक्षणिक वर्ष २०११ – १२ पासून अमलात आलेला सुधारित अभ्यासक्रम.

विभाग पहिला

घटक – १ व्यापारी बँका

- (अ) व्यापारी बँका – व्यापारी बँकांची देणी व मालमत्ता – रोखता व नफा यांच्यातील संबंध
- (ब) बँक व्यवसायातील सुधारणा, उपाय – सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, नवीन खाजगी व परकीय बँकांची सुधारणा नंतरची कामगिरी, बँकिंग क्षेत्रातील नवीन तंत्रज्ञान व भारतीय बँका.

घटक – २

भारतातील वित्तीय धोरणातील बदलांची प्रवृत्ती, भारतीय रिझर्व बँकेचे अल्पकालीन रोखता व्यवस्थापन धोरण, सूक्ष्म वित्त पुरवठा, भूमिका व कामगिरी, स्वमदत समूह आणि संयुक्त पत धोरण.

घटक – ३ वित्तीय बाजार .

- (अ) नाणे बाजार, नाणे बाजाराचे घटक, भारतीय नाणे बाजाराची वैशिष्ट्ये, भारतीय नाणे बाजारातील सुधारणा
- (ब) भांडवल बाजार – आर्थिक विकासातील महत्त्व, भांडवल बाजारातील सुधारणा, सेबीची भांडवल बाजारातील भूमिका, म्युच्युअल फंडांचे महत्त्व व भूमिका, शेअर मार्केट, वायदा व्यापार, वस्तूंचा बाजार.

विभाग दुसरा

घटक – ४ सार्वजनिक वित्त

भारतातील कर व करेतर उत्पन्नातील बदलांची प्रवृत्ती-सार्वजनिक खर्च - भारतातील सार्वजनिक खर्चात वाढ होण्याची कारणे, सार्वजनिक कर्ज - अर्थ व वर्गीकरण, अंतर्गत व बाह्य कर्जाचा भार तुटीच्या अर्थभरणाची संकल्पना, दैनंदिन (Revenue) अंदाजपत्तकीय वित्तीय आणि प्राथमिक तूट – वित्तीय जबाबदारी व वित्तीय व्यवस्थापन कायदा (FRBM Act)

घटक – ५ आंतरराष्ट्रीय व्यापार व जागतिक व्यापार संघटना. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे फायदे – आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे ताळेबंद -व्यवहार शेष (Balance of payment) आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील व्यवहार शेषाच्या असमतोलाची कारणे – व्यवहार असमतोल दूर करण्यासाठी उपाय, १९९१ पासून भारतीय आंतरराष्ट्रीय व्यापार समतोलातील बदल – आंतरराष्ट्रीय व्यापार

संघटना व भारत, जागतिक व्यापार संघटनेची कार्ये, व्यापाराशी संबंधित बौद्धिक मालमत्ता अधिकार (TRIPS) व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय (TRIMS) व्यापारातील सेवा विषयी सामान्य करार (GATS)

घटक – ६ परकीय विनिमय दर निश्चिती खरेदी शक्ती समानता सिध्दांत-परकीय विनिमय बाजार कार्ये व वितरक, वर्तमान व भविष्यकालीन विनिमय दर – रिझर्व बँकेचा हस्तक्षेप व विनिमय दर व्यवस्थापन.

प्रश्न पत्रिकेचे स्वरूप

गुण – १००

वेळ – तीन तास

सूचना :-

- १) प्रत्येक विभागातून किमान दोन आणि एकूण पाच पश्न सोडवा.
- २) उजवीकडील आकडे पूर्ण गुण दर्शवितात.

विभाग – १

प्र. १ अ)	(१०)
ब)	(१०)
प्र.२	स्पष्टीकरण द्या. (२०)
अ)	
ब)	
प्र.३	पुढील गोष्टी स्पष्ट करा.
अ)	(२०)
ब)	(१०)
प्र.४	स्पष्टीकरणात्मक टिप्पणी तयार करा (कोणतेही दोहोवर) (१०+१०)
अ)	
ब)	
क)	
ड)	

विभाग दोन

प्र.५	अ)	(१०)
	ब)	(१०)
प्र.६	स्पष्टीकरण द्या.	
	अ)	(१०)
	ब)	(१०)
प्र.७	स्पष्टीकरण द्या.	(२०)
प्र.८	स्पष्टीकरणात्मक टिप्पणी तयार करा (कोणतेही दोहोंवर)	(१०+१०)
	अ)	
	ब)	
	क)	
	ड)	

